

**Національний
архітектурно-історичний заповідник
«Чернігів стародавній»**

ЧЕРНІГІВСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ

Збірник наукових праць

Випуск 8 (11)

Чернігів
Видавництво «Десна Поліграф»
2023

УДК 94(477.51)(062.552)
ББК 63.3(4УКР-4ЧЕР)я54
Ч-49

Виходить з 2008 року

**Рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет
науково-методичною радою Національного
архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній»
(протокол № 04 від 10.04.2023 р.)**

Редакційна колегія:

А.М. Лісовий (голова), О.М. Ванжула, С.В. Черняков, І.С. Бугера

Рецензенти:

С.М. Горобець – кандидат історичних наук (Україна, Чернігів, УІНП)
О.Є. Черненко – кандидатка історичних наук (Польща, Варшава, Uniwersytet Warszawski)
І.В. Непотенко – кандидатка історичних наук (Україна, Чернігів, НАІЗ «Чернігів стародавній»)

Чернігівські старожитності: зб. наук. пр. / Нац. архітектур.-іст. заповідник «Чернігів стародавній».
Чернігів: Десна Поліграф, 2023. Вип. 8 (11). 248 с.

Збірник наукових праць «Чернігівські старожитності» № 8 (11) сформовано за результатами Всеукраїнської наукової конференції «VI Карнабідівські читання», що відбулася 8–9 грудня 2022 р. у Національному архітектурно-історичному заповіднику «Чернігів стародавній».

У збірнику розміщено 25 наукових статей з історії, історіографії і культурології, архітектури і мистецтвознавства, охорони пам'яток, а також археологічних досліджень пам'яток Чернігівщини. Низка статей стосується пам'яток історії, архітектури та археології інших регіонів України.

Більша частина оприлюднених у статтях документів і фактів вперше запроваджуються до наукового обігу. Тексти подаються в авторській редакції.

Видання розраховане на фахівців у галузі охорони культурної спадщини, науковців, музеєзнавців і всіх поціновувачів історико-культурних надбань.

УДК 94(477.51)(062.552)
ББК 63.3(4УКР-4ЧЕР)я54

*Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації –
серія КВ № 25306-15246Р від 07 листопада 2022 р.)*

Усі права застережено. У разі цитування матеріалів посилання
на «Чернігівські старожитності» обов'язкове

ISBN 978-617-8020-95-8

© Автори статей, 2023
© Національний архітектурно-історичний
заповідник «Чернігів стародавній», 2023

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Черговий випуск наукового збірника «Чернігівські старожитності» 8 (11) вміщує матеріали Всеукраїнської наукової конференції «VI Карнабідівські читання», яка проходила 8-9 грудня 2022 року в Національному архітектурно-історичному заповіднику «Чернігів стародавній». Попри виклики воєнного часу близько тридцяти науковців із різних регіонів України активно долучилися до її роботи.

2022 рік був знаковим, адже найдавнішому у регіоні музейному закладу архітектурно-історичного спрямування виповнилося 55 років. Відповідно до рішення Ради Міністрів УРСР № 125 від 20 лютого 1967 р. та Чернігівської обласної ради № 598 від 7 вересня 1967 р. при Державному архітектурно-історичному заповіднику «Софійський музей» було створено чернігівську філію, підпорядковану Держбуду УРСР. Музейна установа пройшла складний шлях свого становлення та розвитку від філії до самостійного науково-дослідного та культурно-освітнього закладу архітектурно-історичного спрямування національного значення, що об'єднує комплекс нерухомих пам'яток матеріальної та духовної культури, які становлять виняткову історичну, мистецьку, художню та наукову цінність. На сьогодні до цілісного майнового комплексу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» входять 26 пам'яток архітектури національного значення, 3 споруди та 2 пам'ятника монументального мистецтва: гетьману Івану Мазепі та князю Ігорю Чернігівському. Така кількість непересічних пам'яток засвідчує визначну роль Чернігова та його культурної спадщини в історико-культурному розвитку України. Провідними напрямками діяльності заповідника були й залишаються пам'яткоохоронний, науково-дослідний та культурно-просвітницький. І це цілком логічно, адже в ньому сконцентрована найбільша кількість пам'яток національної культурної спадщини Північного Лівобережжя.

Знаменна дата музейної інституції тісно пов'язана з 95-річчям з дня народження Андрія Антоновича Карнабеда (1927-2005), відомого дослідника та послідовного пам'яткоохоронця, який стояв біля витоків створення заповідника та присвятив роботі в ньому 30 років свого життя. Наукова конференція «Карнабідівські читання», започаткована в 2013 році, стала своєрідною присвятою «останньому Дон Кіхоту» старовинного Чернігова. Вшановуючи його пам'ять та наукові здобутки, ініціатори читань мали на меті привернути увагу до пам'яткоохоронної та краєзнавчої діяльності на Чернігівщині у ХІХ – на поч. ХХІ ст., питань збереження старожитностей Чернігова, відновлення пам'яток архітектури та історії Чернігово-Сіверського краю. Проте із року в рік відбувалось збільшення кількості учасників, розширювалась географія та тематичне наповнення читань. Поступово вони вийшли за межі регіональних досліджень та набули всеукраїнського масштабу.

Відтак матеріали «VI Карнабідівських читань» вміщують розвідки, присвячені зазначеним визначним датам та широкому колу питань збереження історико-культурної спадщини; дослідженню регіональної історії Північного Лівобережжя; історії, проблемам, перспективам та актуальним дослідженням археологічних і архітектурних пам'яток; мистецтвознавчим студіям, актуальним проблемам сучасної музеології та пам'яткознавства.

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

- Васюта Олег.* Ще раз до питання про час побудови П'ятницької церкви у Чернігові та її замовника6
- Гейда Ольга.* Церковно-політичні обставини появи графіті на південному фасаді чернігівського Спасо-Преображенського собору19
- Матвейчук Олексій.* З історії санітарної медицини Чернігівщини 1918–1930-х рр. на прикладі діяльності С. К. Шлегеля29
- Миколайко Тетяна.* Чернігівський Троїцький жіночий монастир у 1940–1950-х роках45
- Нижник Людмила.* П'ятницький жіночий монастир за документами XVIII ст. з фондів ЦДІАК України52
- Перепелиця Алла.* Петро Єримович – настоятель Свято-Покровського храму в с. Янич (Чигиринщина) (друга пол. XIX – поч. XX ст.).....62
- Сергєєв Сергій.* Відбудова Чернігівського обласного державного архіву в повоєнну добу70
- Травкіна Ольга.* Пожертви генерального обозного Василя Дуніна-Борковського до чудотворної ікони «Троїцько-Іллінська Богородиця»79
- Ясновська Люмила.* Володимир Мезенцев – діаспорний дослідник козацького Батурина.....90

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ТА МУЗЕЙНА СПРАВА

- Ванжула Олена.* Пам'яткоохоронна діяльність Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника в 1967–1972 рр.93
- Глухенький Андрій.* Пам'яткоохоронна громадська діяльність А. А. Карнабеда у 1998–2005 роках.....117
- Гучок Юлія, Рига Данило.* Скарби під згарищем (до питання про руйнування будівель колишньої жіночої та чоловічої гімназії у 1941 році).....126
- Ігнатенко Ігор.* Дослідження «Михайлівської божниці» міста Остра в умовах російсько-української війни141
- Литовченко Олександр.* Фотофіксація пам'яток Єлецького монастиря у Чернігові станом на 1953 р.150

<i>Михеєнко Наталія.</i> Моніторинг температурно-вологісного режиму дзвіниці Єлецького монастиря у Чернігові	165
<i>Пилипів Лариса.</i> Реставрація як основний метод збереження архітектурних та археологічних пам'яток НІМЗ «Поле Берестецької битви»	170
<i>Руденко Володимир.</i> Спогади про перші роки заповідника	175
<i>Шугалій Олександр.</i> Чернігів Х–ХІІІ ст. в уявленні А. Карнабіда.....	184
<i>Юхимчук Мар'яна.</i> Музейна комунікація на прикладі роботи НІМЗ «Поле Берестецької битви»	195

МИСТЕЦТВОЗНАВЧІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК

<i>Бугера Ірина.</i> Настінні розписи південної частини трансепту Троїцького собору м. Чернігова.....	200
<i>Гаркуша Алла.</i> Портрет Єви (з настінних розписів ХІХ ст. у Спасо-Преображенському соборі (ХІ ст.) м. Чернігова).....	209

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

<i>Дядечко Оксана.</i> Музичні інструменти з колекції Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній»	219
<i>Новик Тетяна.</i> Геральдична підвіска з Чернігова часів Володимира Великого.....	224
<i>Рижий Віталій.</i> Забудова на чернігівському «Передгородді» в районі «Застриження»	229
<i>Ситий Юрій.</i> Сіверщина у 1239–1618 рр. (за археологічним матеріалом).....	233
<i>Відомості про авторів</i>	245

ІСТОРИЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 271.2-523.42-9(477.51-25)

Олег ВАСЮТА
(Чернігів)

ЩЕ РАЗ ДО ПИТАННЯ ПРО ЧАС ПОБУДОВИ П'ЯТНИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У ЧЕРНІГОВІ ТА ЇЇ ЗАМОВНИКА

П'ятницька церква відноситься до найдавніших кам'яних споруд Чернігова. Питання часу її будівництва та його замовника неодноразово розглядалися дослідниками, з приводу чого у науковій літературі присутні вже кілька точок зору. Дана проблематика є темою і пропонованої статті, де автор обґрунтовує своє її бачення, згідно з яким П'ятницька церква була споруджена на замовлення чернігівського князя Ігоря Святославича у 1200–1202 рр.

Ключові слова: *П'ятницька церква, Рюрик Ростиславич, Ігор Святославич, Ольговичі, артіль, храм.*

Чернігів являється одним з найдавніших міст Східної Європи. За свою довгу історію він переживав різні часи, але у плані рівня розвитку найяскравішою, образно кажучи, навіть золотою, для Чернігова була саме доба Русі. Тоді як столиця величезного князівства, де правили представники однієї з найвпливовіших князівських династій, місто стрімко прогресувало у всіх сферах свого життя. А у першій половині XIII ст. Чернігів вже увійшов до числа найбільших міст тогочасної Європи. На жаль, монгольська навала на Русь не тільки зупинила цей процес для Чернігова, але і на довгі роки для самого міста повернула його у зворотному напрямку.

Про високий рівень розвитку Чернігова у домонгольський час свідчать як письмові джерела, так і результати археологічних досліджень. Крім того, відображають це і тогочасні місцеві пам'ятки монументальної архітектури, до яких також належить П'ятницька церква, що і сьогодні продовжує прикрашати місто.

Зазначена пам'ятка являється хрестово-купольним чотиристовпним трьох-апсидним храмом, увінчаним однією банею. Його розміри становлять 16x12 м при висоті 24 м. Товщина стін дорівнює 2 м, а глибина фундаментів сягає 1,4 м. Сам храм збудовано з червоної плінфи. Його первісна підлога була викладена різнокольоровими плитками, а інтер'єр у давнину прикрашав фресковий розпис [1, с. 51-52].

Цей храм присвячено Св. Параскеві. З грецької мови її ім'я перекладається як «П'ятниця», а отримала вона його, оскільки народилася у даний день тижня [2, с. 194]. «П'ятницею» цю святую іменували і на Русі [3, с. 247]. Сама ж Св. Параскева жила у III ст. та відзначилась ревностною відданістю Ісусу Христу, за що була страчена під час гонінь на християн у Римській імперії [2, с. 194]. Згідно з найдавнішими місяцесловами, на Русі вшановували цю святую 28 жовтня [4, с. 187]. У письмових джерелах храм, присвячений Св. Параскеві, на території Русі вперше фіксується у Новгороді, де він з'явився у 1156 р. [3, с. 217].

Про П'ятницьку церкву у Чернігові давні письмові джерела мовчать. Найраніша згадка про неї відноситься до XVII ст. як про храм однойменного жіночого монастиря [5, с. 126]. Також присутні відомості і про декілька пізніх перебудов П'ятницької церкви, що надало останній вигляду барокової пам'ятки, який вона зберігала до Другої світової війни. Як наслідок, через все це серед дослідників від початку їхньої уваги до цього храму побутовали різні думки як про час його будівництва, так і стосовно того, хто останнє здійснив.

Так, у середині XIX ст. М. А. Маркевич з приводу П'ятницької церкви взагалі вважав, що «часи будівництва її губляться у далечині» [6, с. 36]. Як він також відзначав, тоді висловлювались думки і про побудову цього храму поляками, коли Чернігів належав Польщі, але з цим М. А. Маркевич не погоджувався [6, с. 36].

Першим, хто відніс П'ятницьку церкву до часів Русі, був П. А. Лашкар'єв. Після її натурних досліджень у 1895 р. дослідник вказав, що сучасний йому храм «має вигляд відновленого чи, точніше, збудованого з рештків давньої церкви» [7, с. 146].

На початку XX ст. П'ятницьку церкву також обстежив Ф. Ф. Горностаєв. У результаті цього він датував її кінцем XIII ст. [8, с. 66].

До доби Русі П'ятницький храм відніс і П. М. Савицький. Також, звернувши увагу на літописне повідомлення про смерть княгині-черниці Предслави Святославівни у 1108 р., дослідник вважав, що остання перебувала тоді у П'ятницькому монастирі у Чернігові. Відповідно, як гадав П. М. Савицький, кам'яний храм у цій обителі був збудований рідним братом княгині Давидом Святославичем, який займав чернігівський стіл у 1097–1123 рр. [9, с. 126].

На відміну від попередніх дослідників, у кінці 1920-х рр. Н. І. Брунов висловив думку про датування П'ятницької церкви значно пізнішим часом. Виходячи з її архітектурних особливостей, він вважав, що цей храм звели у кінці XIV – на початку XV ст., а самі будівельні роботи були здійснені сербськими майстрами [10, с. 93].

Такому широкому спектру поглядів відносно П'ятницької церкви, що побутовали у другій половині XIX – першій половині XX ст., поклали край результати досліджень П. Д. Барановського, проведених ним після її руйнації у роки Другої світової війни. У підсумку це дозволило досліднику переконливо стверджувати те, що згаданий храм датується кінцем XII – початком XIII ст. [11]. Крім того, відзначивши архітектурну подібність П'ятницької церкви з храмом Св. Василя в Овручі, зведеним у 1190-х рр. на замовлення київського правителя Рюрика Ростиславича, П. Д. Барановський висунув тезу, що і першу також збудував зодчий цього князя, а саме, відомий з літопису Милоніг-Петро [11]. Дослідник запропонував і більш вузьке датування П'ятницької церкви. Його П. Д. Барановський визначив, спираючись на відомості джерел та особисті міркування. З перших за ключові він узяв повідомлення про примусове постриження у чернецтво Рюрика Ростиславича і його дружини у 1205 р. та про смерть цього князя у 1210 р. Як гадав дослідник, після постригу останні переїхали до Чернігова, але, згідно з джерелами, невдовзі Рюрик Ростиславич знову повернувся до влади у Києві, а його дружина і надалі залишилась у монастирі. На думку П. Д. Барановського, вона тоді перебувала у чернігівській жіночій П'ятницькій обителі. Відтак, це і явилось причиною побудови тут Рюриком кам'яного храму. Відповідно, взявши до уваги дату смерті цього князя, дослідник вважав, що зведення П'ятницької церкви треба відносити до часу у межах 1205–1210 рр. [11].

Невдовзі за П. Д. Барановським з приводу цього питання свою думку висловив і Б. А. Рибаків. На відміну від попередника, він вузько датував П'ятницьку церкву не другою половиною 1200-х рр., а самим кінцем XII ст. Правда, ніякої аргументації на

користь такого твердження дослідник не навів [12, с. 12].

Практично всі висновки П. Д. Барановського щодо П'ятницької церкви підтримав М. В. Холостенко. З першим він не погодився тільки у питанні стосовно замовника будівництва цього храму. Спираючись на результати археологічних досліджень прилеглої до нього території, дослідник вважав, що у давнину П'ятницька церква розташовувалась у ремісничому районі міста. Відтак, на його думку, у часи Русі вона являлась не монастирським, а приходським храмом. Виходячи з цього, замовником його будівництва М. В. Холостенко вважав не Рюрика Ростиславича, а чернігівських міщан [13, с. 291-292].

До витворів Милоніга-Петра П'ятницьку церкву відносив і П. А. Раппопорт [14, с. 145]. На його думку, замовником її побудови був Рюрик Ростиславич. Такий висновок дослідник базував на свідченні одного з літописних джерел про перехід цього князя з Києва на стіл у Чернігові у 1211 р. Відповідно, цим роком П. А. Раппопорт датував і закладання самого храму [15, с. 116]. До більш раннього часу, а саме 1200 р., зведення П'ятницької церкви відніс В. Г. Пуцко. Однак обґрунтування на користь своєї думки дослідник не навів [16, с. 77].

Як свого часу Б. А. Рібаков, кінцем XII ст. побудову П'ятницької церкви датував і Є. Н. Торшин. Правда, у науковій літературі можна зустріти і іншу точку зору з даного приводу цього дослідника, а саме віднесення зведення П'ятницького храму до 1210-х рр. [17, с. 171]. Але згодом науковець її змінив. Отже, як вважає Є. Н. Торшин, П'ятницьку церкву змурувала артіль Рюрика Ростиславича, але її поява у Чернігові не пов'язана з переходом сюди цього князя. На думку дослідника, зазначена артіль спочатку звела храми у Новгороді-Сіверському та Путивлі. Відповідно, переїзд будівничих Рюрика на Чернігово-Сіверщину Є. Н. Торшин відніс до 1196 р., коли, як він вважає, між цим князем та представниками меншої гілки Ольговичів, очолюваних новгород-сіверським правителем Ігорем Святославичем, також і сватом київського володаря, був укладений мир. А на знак цієї події останній і передав новгород-сіверському князю свою артіль чи її частину. До Чернігова ж згадані будівничі потрапили згодом разом з Ігорем Святославичем [18].

Таким чином, на сьогодні у науці вже усталилась теза про датування П'ятницької церкви часом у межах кінця XII ст. – 1210-х рр. Стосовно ж більш вузького періоду її побудови та замовника останньої думки дослідників різняться. Також практично всі вони сходяться і у тому, що цей храм було зведено артіллю Рюрика Ростиславича. Окрему точку зору з приводу зазначеного питання висловив тільки Ю. С. Асеев [19, с. 142].

Причиною віднесення П'ятницької церкви до творінь артілі Рюрика Ростиславича у першу чергу являється те, що в архітектурному плані вона належить до кола пам'яток, що відображають особливий стиль, розвиток якого у Подніпров'ї пов'язаний саме з будівельною діяльністю цього князя, відомою з письмових джерел. Отже, як сьогодні вважається, окрім храму, який розглядаємо, артіллю Рюрика Ростиславича були зведені церкви Св. Василя в Овручі (1190-і рр.) та Св. Апостолів у Білгороді (1197 р.) і підпірна стіна у Видубицькому монастирі (1198 р.) на Київщині. А на Чернігово-Сіверщині до таких пам'яток зараховують: храми на вул. Сіверянській і під пізньою Катерининською церквою та браму з храмом князівського двору у Чернігові; первісний Спаський храм і «княжий терем» у Новгороді-Сіверському; церкви у Путивлі, Трубчевську та Вщижі [15, с. 116-118; 20, с. 97; 21, с. 435-437]. Правда, стосовно черговості їх зведення погляди науковців різняться.

Як видно, географія названих пам'яток доволі широка. Відповідно, у визнанні їх витворами однієї артілі, крім архітектурних особливостей, присутня ще одна деталь, а саме принцип функціонування подібних будівельних об'єднань на Русі. Правда, на сьогодні у науковій літературі з цього приводу було висловлено дві протилежні точки зору.

Перша з них належить П. А. Раппопорту. Як вважав дослідник, все кам'яне будівництво на Русі здійснювалось певними колективами професіоналів, до яких у період виконання робіт також долучалися і тимчасові підсобні робітники. Згідно з П. А. Раппопортом, на відміну від останніх, перші являли собою стабільні об'єднання, до складу яких входило від 20 до 40 будівничих різних спеціальностей [22, с. 128-129]. Їх очолював зодчий, у якого могло бути декілька помічників-учнів [22, с. 127-128]. Виходячи зі свідчень письмових джерел, дослідник вважав, що на Русі будівельні артілі діяли не самі по собі, а напряду залежали від князівської влади [14, с. 137, 139]. У цьому плані іншу ситуацію П. А. Раппопорт відзначав тільки для Новгород, починаючи з другої половини XII ст. [14, с. 139-140; 22, с. 133]. Згідно з висновками дослідника, у домонгольській Русі кам'яне будівництво було здійснене доволі невеликою кількістю артілей. До кінця XI ст. тут діяло лише одне подібне об'єднання, у першій половині XII ст. – чотири, у другій половині XII ст. – шість, а на початку XIII ст. – сім [14, с. 135-136].

Інша точка зору з цього приводу належить В. А. Булкіну. На відміну від П. А. Раппопорта, він вважав, що стабільних будівельних об'єднань на Русі не існувало, а кам'яне будівництво здійснювалось тимчасовими артілями, які для зведення кожного об'єкту створювались окремо [23]. Для виконання робіт від імені замовника їх збирав «приставник», який надалі і наглядав за процесом побудови [23]. Отже, виходячи із заключень В. А. Булкіна, організація кам'яного будівництва на Русі здійснювалось за ринковими принципами.

Одразу зазначимо, що дана точка зору серед науковців широкої підтримки не знайшла і на сьогодні має тільки поодиноких прихильників [24, с. 270]. Справді, погодитись з висновками В. А. Булкіна важко вже тільки через те, що він аргументував їх, спираючись головним чином на матеріали XV ст. і навіть більш пізніх часів [23]. Нечисленні ж приклади, коли В. А. Булкін звертався до джерел домонгольського періоду, взагалі не є інформативними стосовно теми, що ним розглядається. Таких дослідників навів лише два, але в одному з них йдеться про найм на кам'яне будівництво не фахових будівничих, а підсобних робітників, що ніяк не спростовує тезу П. А. Раппопорта. Інше ж стосується організації зведення не кам'яної, а дерев'яної будівлі. Більше того, і навіть сам В. А. Булкін це також зауважив. Отже, як виходить, ситуацію з організацією кам'яного будівництва у північних землях колишньої Русі у XV ст. дослідник просто вважав прийнятною і для більш ранніх часів, але по суті подібне твердження нічим не підкріпив.

Взагалі, як відзначають дослідники, за кількістю мурованих пам'яток Русь значно поступалась іншим державам тогочасної Європи [25, с. 354]. Таку ситуацію науковці пояснюють присутністю на Русі монополії князів на здійсненні кам'яного будівництва, що засвідчується джерелами [25, с. 354-355]. У цьому плані винятком з другої половини XII ст. являвся тільки Новгород. Примітно, що зміни в організації кам'яного будівництва у часі тут співпадають зі змінами у державному устрої Новгород, коли в останньому після 1136 р. пряма князівська влада поступилася місцем системі феодально-республіканського правління. Як видно, монополія руських князів на кам'яне будівництво була віддзеркаленням їхнього виключного

права на владу. З цього приводу О. Є. Черненко справедливо відзначає: «У Давній Русі будівництво кожного мурованого храму було радше політичним актом, ніж подією церковного життя. Воно мало на меті передусім демонстрацію влади та багатства (економічних можливостей) князя-замовника» [25, с. 355]. Отже, коло замовників кам'яного будівництва на Русі було дуже вузьким, а за таких умов унеможлиблюється і розвиток останнього за ринковими принципами, коли широкий попит породжує відповідну пропозицію і дозволяє її надавачам функціонувати самим по собі. Відповідно, всі ці свідчення стосовно діяльності будівельних артілей на Русі дозволяють прийняти не тезу В. А. Булкіна, а саме висновки П. А. Раппопорта, на яких будемо базуватися і ми.

Визнання П'ятницької церкви витвором артілі Рюрика Ростиславича вже саме по собі надає пріоритету останньому у питанні стосовно замовника зведення даного храму. Більше того, цьому начебто не суперечать і відомості джерел. Отже, саме у такому розумінні до його вирішення і підходили П. Д. Барановський та П. А. Раппопорт, розходячись тільки у вузькому датуванні спорудження П'ятницької церкви, відносячи його, відповідно, до другої половини 1200-х рр. і першої половини 1210-х рр.

Взагалі, як засвідчують джерела, початок XIII ст. у житті самого Рюрика Ростиславича був позначений багатьма колізіями. Після безперервного дев'ятнадцятирічного правління у Києві (до 1194 р. спільно зі Святославом Всеволодовичем) вже зимою 1200/1201 рр. через війну зі своїм колишнім зятем галицько-волинським князем Романом Мстиславичем він втратив столичний стіл, після чого осів у своєму удільному Овручі [26, стб. 417-418; 27, с. 230]. Це протистояння вщухло на початку 1203 р., а Рюрик Ростиславич знову повернувся до Києва. Однак невдовзі між ним та галицько-волинським володарем зчинилася нова сварка, у результаті якої Роман, схопивши Рюрика, наказав постригти його разом з дружиною та донькою, своєю колишньою дружиною, у чернецтво. Згідно з літописами, це дійство відбулося у Києві і датоване 1205 р. [26, стб. 420]. Дослідники ж у перекладі на сучасне літочислення згадані постриги відносять до 1203 р. чи початку 1204 р. [28, с. 262; 29, с. 65].

Як вже відзначалося, ця подія у версії П. Д. Барановського являється ключовою. Відштовхуючись від неї, дослідник припускав, що тоді новоявлені високородні чернець та черниці переїхали до Чернігова, де дружина Рюрика Ростиславича оселилась у місцевому жіночому П'ятницькому монастирі. Справді, як свідчать джерела, до постригів Рюрика чернігово-сіверські князі Ольговичі протягом 1200–1203 рр. були його союзниками [26, стб. 417-418]. Однак у даному випадку треба зважати на те, що ці постриги відбулися не з власної волі Рюрика Ростиславича. Відповідно, для нього чернецтво одночасно стало і ув'язненням, яке позбавляло князя-ченця свободи у пересуванні. Більше того, і втекти до Чернігова він також не міг, бо подібне усунення Рюрика від влади невдовзі шляхом укладання відповідної угоди було визнане усіма провідними князями Русі, у тому числі і Ольговичами, які таким чином зреклися попереднього союзу із ним [26, стб. 421; 30, с. 108-109]. Відтак, все це доволі переконливо вказує на те, що і після прийняття чернецтва Рюрик Ростиславич продовжував залишатися у Києві. Про таку ситуацію також побіжно свідчать і джерела. Так, згідно з ними, довідавшись про смерть Романа Мстиславича, яка сталася 19 червня 1205 р., Ольговичі рушили на Київ, але на переправі через Дніпро були зустрінуті Рюриком, який тоді відкинув чернецтво і знову зайняв столичний стіл [26, стб. 425-426]. Цілком зрозуміло, якби він на момент смерті

галицько-волинського князя перебував у Чернігові, то подібна ситуація просто не мала б місця. Крім того, як також дозволяють вважати джерела, і дружина Рюрика Ростиславича тоді так само знаходилась у Києві, але до світського життя повертатись не забажала [26, стб. 426]. Отже, як вказує все зазначене, версія П. Д. Барановського щодо замовника та вузького датування побудови П'ятницької церкви не може бути прийнятною через відсутність будь-якого підґрунтя під собою.

Як вже вказувалось, П. А. Раппопорт також вважав Рюрика Ростиславича безпосередньо причетним до зведення храму, який розглядаємо. Однак, на відміну від П. Д. Барановського, такий висновок він сформулював, виходячи не з гіпотетичних припущень, а спираючись на конкретні свідчення джерел про правління цього князя у Чернігові у першій половині 1210-х рр. Справді, у цілому ряді літописів присутнє повідомлення, згідно з яким, після кількарічного протистояння за столицю Русі між Рюриком Ростиславичем і чернігівським володарем Всеволодом Святославичем Чермним тоді відбувся обмін столами, у результаті якого останній здобув Київ, а перший отримав Чернігів. У більшості джерел ця подія датована 1210 р. [26, стб. 435; 30, с. 117; 31, стб. 309]. Тільки Никонівський літопис подає її під 1211 р. [32, с. 62]. Крім того, у цих же джерелах під 1215 р. повідомляється і про смерть Рюрика Ростиславича у Чернігові [26, стб. 438; 30, с. 119; 31, стб. 315; 32, с. 69]. Таким чином, зважаючи на це, версія П. А. Раппопорта виглядає цілком прийнятною. Однак, як виявляється, у питанні достовірності згаданих літописних повідомлень далеко не все так однозначно.

Історики вже давно звернули увагу на те, що зазначене у цих джерелах чернігівське князювання Рюрика Ростиславича у 1210–1215 рр. ніяким чином не вписується у загальну картину тогочасних політичних подій. Крім того, і у самих літописах з даного приводу також присутні протиріччя. Наприклад, під 1212 р. вони містять повідомлення про вигнання з Києва Всеволода Чермного коаліцією Мономаховичів, до якої входив і син Рюрика Ростиславича. Перший тоді втік до Чернігова, який його супротивники взяли в облогу. Через декілька днів Всеволод помер, а потім вже з його братом Глібом Мономаховичі уклали мир [30, с. 118]. В оповіді ж про зазначені події Рюрик взагалі не згадується, а це явно не стикується з його начебто тогочасним перебуванням на чернігівському столі. Більше того, крім повідомлення про смерть у 1215 р., ці джерела не містять ніяких відомостей про нього і протягом 1210–1215 рр. Примітним є і те, що в окремих літописах смерть Рюрика Ростиславича взагалі відзначена ще під 1208 р. [33, с. 85].

Отже, на сьогодні стосовно цього питання дослідниками вже було висловлено кілька точок зору. Так, М. Дімнік вважав, що насправді Рюрик Ростиславич ніколи у Чернігові не княжив, а помер він у 1208 р., перебуваючи у статусі київського правителя [34]. Згідно ж з думкою Д. Феннела, цей князь помер у 1215 р. у Чернігові, але там він не правив, а з 1210 р. перебував у полоні в Ольговичів [35]. А на погляд Д. Домбровського, смерть Рюрика Ростиславича сталася у перші місяці 1210 р., коли останній поступився Києвом на користь Всеволода Чермного [35, с. 439-440]. На думку ж О. П. Толочка, життєвий шлях Рюрика скінчився у 1215 р., але на той момент він вже не являвся владним діячем і перебував у чернецтві, до якого повернувся у 1208 р. [36, с. 142]. Через це, як вважає О. П. Толочко, укладач Лаврентіївського літопису, саме який являвся протографом для інших літописів, де містяться подібні відомості, у своєму джерелі про смерть Рюрика сплутав «в чернечьствѣ» з «в Черниговѣ» [36, с. 142]. З приводу ж повідомлення у Лаврентіївському літописі про перехід цього князя у 1210 р. з Києва на стіл у Чернігів дослідник вказав: «Ідея

обміну Києва на Чернігів 1210 р. (для пізнішого літописця цілком природно, зважаючи на кількість подібних обмінів Києва на Овруч (Рюрик) і Києва на Чернігів (Всеволод), які йому вже зустрічалися перед тим), ймовірно, з'явилася згодом (під пером самого Лаврентія чи котрогось з його попередників – не беруся судити), щоб якось пояснити повідомлення про незвичне місце смерті Рюрика» [36, с. 142].

Відтак, попри розбіжності стосовно датування смерті Рюрика Ростиславича, дослідники сходяться у тому, що у 1210–1215 рр. у Чернігові він не княжив. А це однозначно підважує і версію П. А. Раппопорта про час побудови та замовника П'ятницької церкви, яка таким чином втрачає своє базове підґрунтя.

Отже, як виходить, тези П. Д. Барановського та П. А. Раппопорта про пряму участь Рюрика у зведенні розглядаємого храму не можуть бути прийнятними. Відповідно, замовником будівництва П'ятницької церкви являвся хтось інший. І як ми гадаємо, логічно шукати його саме у Чернігові.

Як вже зауважувалось, свого часу М. В. Холостенко висловив думку, що у добу Русі П'ятницька церква була не монастирським, а приходським храмом. Виходячи з цього, замовниками його побудови він вважав чернігівських міщан. Справді, таке бачення дослідника тогочасного статусу П'ятницької церкви може бути прийнятним, принаймні, виходячи з сьогоденного стану вивчення даного питання, бо ми не маємо вагомих підстав для ствердження, що П'ятницький монастир у Чернігові діяв вже у часи Русі. Перші ж відомості про нього не сягають далі XV ст. [1, с. 53]. Крім того, як вказують дослідники, у часи побудови П'ятницької церкви на прилеглий до неї території функціонував міський торг [12, с. 12; 38, с. 32]. У зв'язку з цим також примітним є те, що і в інших містах Русі, де відомі П'ятницькі храми, останні так само були зведені на території їхніх торгів [3, с. 216-217; 39, с. 278]. Взагалі, культ Св. Параскеви пов'язаний з широким спектром покровительських функцій, але подібне місце розташування присвячених їй храмів свідчить про те, що на Русі цю святку передусім сприймали саме як покровительку торгівлі. До того ж, у Новгороді П'ятницька церква не тільки стояла на території торгу, але і була збудована на замовлення та коштом місцевих купців [3, с. 217, 247]. Отже, на перший погляд, аналогічну ситуацію із замовником можна було б прийняти і для чернігівського П'ятницького храму та таким чином погодитись з версією М. В. Холостенка. Однак, як вже вказувалось, саме у цьому плані дослідники і виділяють Новгород серед інших регіонів Русі, де князівська монополія на кам'яне будівництво являлась незмінною протягом усього домонгольського періоду. Відповідно, враховуючи зазначене, можна вважати, що замовником побудови чернігівської П'ятницької церкви міг бути ніхто інший, як представник місцевої князівської династії Ольговичів.

Як вже згадувалось, кам'яне будівництво на Русі було здійснене невеликою кількістю артільей. Відтак, поява подібних в архітектурному плані та близьких у часі пам'яток у різних регіонах Русі пояснюється переїздами останніх з одного князівства до інших. Враховуючи ж пряму залежність артільей від конкретного князя, її пересування явно не залежало тільки від побажань нового замовника. Цілком зрозуміло, що визначальними у цьому являлись як родинні, так і політичні зв'язки останнього з господарем такої артілі.

На кінець XII – початок XIII ст., як широко датується побудова П'ятницької церкви, матрімоніально Рюрик Ростиславич вже був пов'язаний з кількома діючими тоді представниками Ольговичів. Серед їх найстарших князів сватом йому доводився Ігор Святославич, новгород-сіверський правитель, а у 1198–1202 рр. володар Чернігова. Серед менших же Ольговичів зятями Рюрика являлись Гліб Святославич

та Святослав Ігоревич [40, стб. 625, 659]. Однак, попри ці родинні зв'язки у даний період відносини з Ольговичами у нього склалися по-різному, від прямого військового протистояння до тісного союзництва.

Як засвідчують джерела, за весь розглядаємиий час у союзних стосунках з чернігово-сіверськими князями Рюрик Ростиславич перебував протягом 1200–1203 рр. Їх початком можна вважати підготовку спільного походу Рюрика та Ольговичів на Галич проти Романа Мстиславича у 1200 р. [26, стб. 417; 27, с. 230]. Надалі їхні відносини не змінилися навіть тоді, коли перший зимою 1200/1201 рр. втратив Київ, бо через два роки саме з допомогою Ольговичів він знову оволодів столицею Русі [26, стб. 418]. Примітним також є і те, що після примусового постриження Рюрика Ростиславича у ченці чернігово-сіверські князі не залишилися осторонь цієї події і спочатку навіть виступили проти його кривдника, хоча потім все ж таки і погодились визнати таке відсторонення від влади свого попереднього союзника [26, с. 421]. Після ж повернення Рюрика з чернецтва подібні стосунки з Ольговичами у нього вже ніколи не відновлювались. Більше того, свої останні роки життя він провів у безперервній боротьбі за Київ саме з чернігово-сіверськими князями.

Відносно другої половини 1190-х рр. подібного роду стосунки, як у 1200–1203 рр., між Рюриком Ростиславичем та Ольговичами джерела не фіксують. Навіть навпаки, згідно з останніми, у кінці XII ст. більшість часу Рюрик саме конфліктував з чернігово-сіверськими князями [40, стб. 686-702]. Певне потепління у їхніх взаємостосунках, найімовірніше, намітилось тільки у 1198 р., коли головою князівського клану Ольговичів став Ігор Святославич, який тоді змінив на чернігівському столі свого померлого двоюрідного брата Ярослава Всеволодовича. Примітним у цьому плані є те, що укладач Київського літопису видубицький ігумен Моїсей, надзвичайно прихильний до Рюрика, занотовуючи згадану подію, навіть назвав Ігоря «благовірним», так само, як він іменував і свого патрона [40, стб. 708; 41, с. 137]. Хоча, з цього приводу можна казати, що подібним чином ігумен Моїсей віддзеркалив взаємостосунки між київським та новим чернігівським князем, які встановилися між ними не одразу у 1198 р., а дещо пізніше, коли вже існував тісний союз Рюрика з Ольговичами, бо саме в цей час був укладений і Київський літопис. Відповідно, відгукуючись так про Ігоря Святославича у статті 1198 р., видубицький ігумен міг виходити з тих політичних реалій, які склалися на момент його роботи над своїм твором. Взагалі ж, про якісь спільні акції Рюрика Ростиславича з Ольговичами до 1200 р. джерела не повідомляють.

Таким чином, виходячи з політичних взаємостосунків Рюрика з Ольговичами протягом кінця XII – початку XIII ст., цілком логічно вважати, що для переїзду його артілі до чернігово-сіверської землі найбільш сприятливою ситуація була саме у період 1200–1203 рр. Однак, як вже згадувалось, Є. Н. Торшин відніс цю подію до більш раннього часу. Він пов'язав її з укладанням миру у 1196 р. між Рюриком Ростиславичем і представниками меншої гілки Ольговичів, очолюваних тоді новгород-сіверським князем Ігорем Святославичем. Відповідно, дослідник вважав, що на Чернігово-Сіверщині київська артіль спочатку звела храми у Новгороді-Сіверському та Путивлі, а вже потім П'ятницьку церкву у Чернігові, яку він відніс до кінця XII ст.

З приводу версії Є. Н. Торшина одразу зауважимо один момент. Навіть у разі її прийняття все одно закладання П'ятницької церкви треба датувати не раніше 1200 р. Справа у тому, що для зведення пам'яток, подібних до новгород-сіверського та

путивльського храмів, потребувалося не менше трьох років [14, с. 145]. Відповідно, навіть за умови, коли один з цих храмів був закладений одразу по закінченні іншого, їх зведення сумарно тривало б щонайменше шість років. Крім того, серед дослідників також присутні і інші точки зору, згідно з якими зазначені пам'ятки були збудовані не у кінці XII ст., а у дещо пізніший час [14, с. 113; 42].

Однак у версії Є. Н. Торшина присутнє і більш суттєво вразливе місце. Базуючи її на конкретній політичній події, дослідник припустився прикрої помилки, а саме стосовно міжкнязівської мирної угоди 1196 р. Справді, згідно з джерелами, у 1195–1196 рр. між коаліцією Мономаховичів (Рюрик Київський, його брат Давид Смоленський та Всеволод Володимиро-Суздальський) та Ольговичами (тоді їх очолював Ярослав Всеволодович), які діяли разом з Романом Волинським, відбувалося запекле протистояння, що супроводжувалось і прямими військовими зіткненнями [40, стб. 687-702]. Восени 1196 р. рівень цього протистояння до певної міри знизився. Але відбулося це не через мирну угоду Рюрика Ростиславича з представниками меншої гілки Ольговичів, а у результаті замирення з усім кланом чернігово-сіверських князів Всеволода Володимиро-Суздальського. Причому, як засвідчують джерела, він вчинив це сепаратно від інших союзників по коаліції, чим дуже розлютив Рюрика [40, стб. 699-702; 43, с. 361-362]. Мирна ж угода останнього з новгород-сіверськими Ольговичами 1196 р., на якій базує свою версію Є. Н. Торшин, у джерелах не відображена. Отже, як видно, висновки дослідника таким чином втрачають основне своє підґрунтя.

Правда, присутність нетривалого офіційного перемир'я між всіма Ольговичами та Рюриком Ростиславичем у період протистояння 1195–1196 рр. джерела все ж таки фіксують. Ініціатором його укладання були чернігово-сіверські князі, які зимою 1195 р. опинилися у стратегічно несприятливому для себе становищі. Відповідно, тоді, щоб забезпечити собі тил на час своїх переговорів зі смоленським та володимиро-суздальським правителями, Ольговичі змогли домовитись з Рюриком про тимчасовий мир з його боку [40, стб. 689; 43, с. 357]. Сам же київський князь, як вказують джерела, взагалі бажав припинення конфлікту, тому їхню пропозицію прийняв [40, стб. 693]. Однак вже у березні 1196 р. Ольговичі розпочали бойові дії і таким чином дану угоду з Рюриком Ростиславичем денонсували [40, стб. 690-694; 43, с. 358].

Отже, слідуючи за Є. Н. Торшином, можна було б вважати, що артіль київського князя могла переїхати до Новгород-Сіверського зимою 1195/1196 рр., коли тривало згадане перемир'я. Однак, як гадаємо, дійти подібного висновку заважають відомості джерел про будівельну діяльність самого Рюрика Ростиславича. Згідно з останніми, у Білгороді 6 грудня 1197 р. освятили церкву Св. Апостолів, зведену за його замовленням [40, стб. 706; 43, с. 364]. Виходячи з термінів будівництва подібних храмів, її закладання відноситься до 1195 р. Крім того, у джерелах також повідомляється, що 1 січня 1198 р. ще і у Києві було освячено храм Св. Василя, присвяченого небесному патрону Рюрика [40, стб. 707; 43, с. 364]. Відповідно, і цей храм закладався у 1195 р. Як вказують дослідники, його зводив смоленський зодчий, але самі роботи виконувались місцевими будівничими [39, с. 365]. Відтак, виходить, що протягом 1195–1197 рр. артіль Рюрика Ростиславича була задіяна на одночасному спорудженні двох храмів. А за такої її завантаженості у даний період відправити до Новгород-Сіверського зимою 1195/1196 рр. навіть частину своєї артілі київський князь явно не міг. Таким чином, цілком видно, що її переїзд на Чернігово-Сіверщину треба відносити до більш пізнього часу.

Як вже зауважувалось, у 1200–1203 рр. у Рюрика Ростиславича існував тісний союз з Ольговичами. Правда, джерела не надають інформації, коли конкретно він був укладений. Враховуючи родичання київського князя з Ігорем Святославичем, можна було б вважати, що цей союз встановився одразу після зайняття останнім чернігівського столу у 1198 р. Однак, як засвідчили події 1195–1196 рр., родинні зв'язки на той час ніяким чином не завадили цим князям належати до різних ворогуючих коаліцій. Відповідно, все це більше вказує на те, що даний союз передусім міг виникнути тоді, коли у Рюрика Ростиславича та Ігоря Святославича з'явилися спільні політичні інтереси, до яких вже додалося і їхнє сватовство.

Як відзначено у джерелах, у 1199 р. у Галичі, не залишивши законних спадкоємців, помер Володимир Ярославич, останній представник місцевої династії, після чого його стіл захопив волинський князь Роман Мстиславич [44, с. 326]. Останній же ще з 1195 р. перебував у ворожих стосунках з Рюриком Ростиславичем. У попередні роки Роман Мстиславич виступав союзником Ольговичів, але його утвердження у Галичі також зачепило інтереси і Ігоря Святославича. Справа у тому, що чернігівський князь був одружений на рідній сестрі померлого Володимира Ярославича [40, стб. 633]. Відповідно, за відсутності в останнього спадкоємців, сини Ігоря Святославича стали законними претендентами на Галичину. Один же з них доводився зятем і Рюрику Ростиславичу. До того ж, такі претензії Ігоревичів підтримувались і частиною галицького боярства [45, с. 224]. Отже, як вважаємо, саме захоплення Романом Мстиславичем Галича у 1199 р. і спонукало київського та чернігівського князів тоді ж укласти між собою союз.

Про діяльність артілі Рюрика Ростиславича на Київщині джерела повідомляють останній раз під 1200 р. Як зазначено у Київському літописі, єдиному, який надає цю інформацію, того року 24 вересня нею було закінчене спорудження підпірної стіни у Видубицькому монастирі, а закладання останньої відбулося 10 липня 1199 р. [40, стб. 708-709; 711]. Правда, як вказує Л. Є. Махновець, дата «6708» (1200 р.) у тексті літопису з'явилася завдяки його пізнішому переписувачу [43, с. 366]. Отже, згідно з висновками дослідника, в оригіналі Київського літопису як закладання, так і закінчення будівництва даної стіни були відзначені під 1199 р. [43, с. 365-366]. Однак, як свого часу переконливо довів М. Г. Бережков, з яким погоджуються і інші науковці, пізнішою вставкою до Київського літопису також являється і дата «6707» (1199 р.) [41, с. 184; 46, с. 209-211]. Відповідно, зведення підпірної стіни у Видубицькому монастирі датується 10 липня – 24 вересня 1198 р. Надалі слідів діяльності артілі Рюрика Ростиславича на Київщині дослідники не фіксують [20, с. 98].

Коли саме у 1199 р. Роман Мстиславич захопив Галич, джерела не повідомляють. Однак призначення спільного походу проти нього київського і чернігівського князів на наступний 1200 р., на нашу думку, побіжно свідчить, що це відбулося не раніше другої половини 1199 р. Відповідно, союз між Рюриком Ростиславичем та Ігорем Святославичем також мав вже оформитися ближче до кінця даного року. А на знак цієї події, як гадаємо, київський князь і міг передати до Чернігова свою будівельну артіль. Крім того, як зауважують дослідники, саме у цей час її частина переїхала і до Володимиро-Суздальщини, що також певною мірою свідчить про тогочасне припинення діяльності цієї артілі на Київщині [47, с. 160].

Отже, як ми вважаємо, до Чернігова артіль Рюрика Ростиславича, найімовірніше, переїхала зимою 1199/1200 рр. А закладання П'ятницької церкви відбулося літом, на що вказує її азимут, 1200 р. [48]. Відповідно, зважаючи на тогочасні терміни будівництва подібних храмів, її спорудження повинно було закінчитися у 1202 р.

Однак замовник побудови згаданого храму цього вже не побачив, бо у джерелах у перекладі на сучасне літочислення смерть Ігоря Святославича датується березнем 1201 – лютим 1202 рр. [26, стб. 417; 46, с. 86-87].

Взагалі ж, історія як наука надає широкі обрії для дослідницьких пошуків, але дійти неспростовних висновків у цій сфері дуже важко. Не претендує на вичерпність і запропоноване дослідження. З часом також можуть постати нові факти, які змусять подивитися на цю проблематику під іншим кутом зору. Однак на сьогодні суттєвих заперечень для прийняття подібного трактування піднятих у даному дослідженні питань ми не бачимо.

Джерела та література:

1. Черненко О. Є., Ярошенко О. М. Пам'ятки монументальної архітектури Північного Лівобережжя XI–XIII ст. Каталог. Чернігів: SCRIPTORIUM, 2019. 226 с.
2. Матвеева Н. П., Голобородько А. Р. Святі і свята України. Київ: Центр духовної культури, 1995. 240 с.
3. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 1950. 576 с.
4. Лосева О. В. Русские месяцесловы XI–XIV веков. Москва: Памятники исторической мысли, 2001. 420 с.
5. Віроцький В. Д. Храми Чернігова. Київ: Техніка, 1998. 207 с.
6. Маркевич М. А. Історичний та статистичний опис Чернігова. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2010. 136 с.
7. Лашкарёв П. А. Церкви Чернигова и Новгорода-Северского. Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899. Москва: Печатня А. И. Снигерёвой, 1902. Т. II. С. 146-164.
8. Горностаев Ф. Ф. Об архитектуре древних храмов Чернигова домонгольского периода. Труды XIV Археологического съезда в г. Чернигове. Москва: Типография Г. Лиснера и Д. Собко, 1911. Т. 3. Протоколы. С. 66.
9. Модзалевский В. Л., Савицкий П. Н. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов. *Чернігівська старовина*: зб. наук. пр., присвячений 1300-річчю Чернігова. Чернігів: Сіверська думка, 1992. С. 101-143.
10. Брунов Н. И. К вопросу о раннемосковском зодчестве. Труды секции археологии Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук. Москва, 1928. Т. IV. С. 93-106.
11. Барановский П. Д. Труды, воспоминания современников. Москва, 1996. URL: <https://www.w3.org/> (дата звернення: 12.11.2022).
12. Рыбаков Б. А. Древности Чернигова. *Материалы и исследования по археологии СССР*. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1949. № 11. Т. 1. С. 7-102.
13. Холостенко Н. В. Архитектурно-археологические исследования Пятницкой церкви в г. Чернигове (1953–1954 гг.). *Советская археология*, 1956. Т. XXVI. С. 271-292.
14. Раппопорт П. А. Архитектура средневековой Руси. Избранные статьи. К 100-летию со дня рождения. Санкт-Петербург: Лики России, 2013. 327 с.
15. Раппопорт П. А. Зодчество Древней Руси. Ленинград: Издательство «Наука», 1986. 160 с.
16. Пуцко В. Г. Мистецька культура України-Русі напередодні монголо-татарської навали. Святий князь Михайло Чернігівський та його доба: матеріали церковно-історичної конференції. Чернігів: Сіверянська думка, 1996. С. 77-81.
17. Торшин Е. Н. К вопросу о хронологии черниговского строительства рубежа XII и XIII вв. Древнерусское искусство. Русь. Византия. Балканы. XIII век. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 1997. С. 163-171.

18. Торшин Е. Н. Церковь Параскевы-Пятницы в Чернигове и древнерусское зодчество рубежа XII–XIII вв. Средневековая архитектура и монументальное искусство. Санкт-Петербург, 1999. С. 55-60.
19. Асеев Ю. С. Стилистические особенности черниговского зодчества XII–XIII вв. Чернигов и его округа в IX–XIII вв.: сб. науч. тр. Киев: Наукова думка, 1988. С. 135-143.
20. Раппопорт П. А. Древнерусская архитектура. Санкт-Петербург: Стройиздат, 1993. 289 с.
21. Иоаннисян О. М., Черненко Е. Е. Афонские традиции в зодчестве Древней Руси. *Афонська спадщина*: наук. альманах. Чернігів-Київ, 2015. Вип. 1-2. С. 432-445.
22. Раппопорт П. А. Строительное производство Древней Руси. Санкт-Петербург: Наука, 1994. 159 с.
23. Булкин В. А. «Приставник над делатели церковными» и организация каменного строительства в домонгольский период. Проблемы археологии. История и культура древних и средневековых обществ. Санкт-Петербург, 1998. Вып. 4. С. 232-238. URL:<http://rusarch.ru/bulkin4.htm> (дата звернення: 20.11.2022).
24. Жервэ А. В. Южнорусские традиции в зодчестве Северо-Восточной Руси в конце XII – первой четверти XIII вв. Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: зб. наук. пр., присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. Чернігів: Деснянська правда, 2007. С. 262-272.
25. Черненко О. Є. Архітектура. Історія цивілізації. Україна. Харків: Філіо, 2021. Т. 2: Від Русі до Галицького князівства (900–1256). С. 347-372.
26. Полное собрание русских летописей: в 45 т. Москва: «Языки русской культуры», 1997. Т. 1. 496 с.
27. Головкин О. Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. Київ: ВД «Стилос», 2006. 575 с.
28. Майоров А. В. Русь, Византия и Западная Европа: Из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв. Санкт-Петербург: «Дмитрий Буланин», 2011. 800 с.
29. Феннел Д. Кризис средневековой Руси: 1200–1304. Москва: Прогресс, 1989. 296 с.
30. Полное собрание русских летописей: в 45 т. Санкт-Петербург: В типографии Эдуарда Праца, 1856. Т. 7. 345 с.
31. Полное собрание русских летописей: в 45 т. Санкт-Петербург: В типографии Леонида Демиса, 1863. Т. 15. VIII с.+504 стб.+36 с.
32. Полное собрание русских летописей: в 45 т. Санкт-Петербург: В типографии Министерства внутренних дел, 1885. Т. 10. 244 с.
33. Полное собрание русских летописей: в 45 т. Петроград: 2-я Государственная типография, 1921. Т. 24. 271 с.
34. Dimnik M. The Place of Rurik Rostislavich`s Death: Kiev or Chernigov? *Mediaeval Studies*. 1982. Vol. XLIV. P. 371-392.
35. Fennell J. Last Years of Riurik Rostislavich. *Essays in Honor of A. A. Zimin*. Columbus (Ohio). 1985. P. 159-166.
36. Домбровский Д. Генеология Мстиславичей: Первые поколения (до начала XIV в.). Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2015. 880 с.
37. Толочко О. П. Про місце смерті Рюрика Ростиславича. *Український історичний журнал*. 1997. № 5. С. 136-144.
38. Коваленко В. П. Основные этапы развития древнего Чернигова. Чернигов и его округа в IX–XIII вв. Сборник научных трудов. Киев: Наукова думка, 1988. С. 22-32.
39. Воронин Н. Н., Раппопорт П. А. Зодчество Смоленска XII–XIII вв. Ленинград: «Наука», 1979. 415 с.
40. Полное собрание русских летописей: в 45 т. Москва: Издательство восточной литературы, 1962. Т. 2. XVI с.+938 стб.+87 с.

41. Толочко П. П. Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. Київ: Наукова думка, 2005. 364 с.
42. Ігнатенко І. М., Білинська Л. І. Місце путивльського храму серед пам'яток цегляного зодчества Чернігово-Сіверської землі кінця XII–першої третини XIII ст. (за будівельними матеріалами). *Карнабідівські читання*: зб. наук. пр. Чернігів: Десна Поліграф, 2021. Вип. 5. С. 212-222.
43. Літопис руський. Київ: Дніпро, 1989. XVI+591 с.
44. Полное собрание русских летописей: в 45 т. Санкт-Петербург: В типографии Эдуарда Праца, 1843. Т. 2. 377 с.
45. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Київ: Наукова думка, 1992. Т. 2. 640 с.
46. Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. Москва: Издательство АН СССР, 1963. 376 с.
47. Иоаннисян О. М. Зодчество Северо-Восточной Руси XII–XIII вв. Дубов И. В. Города, величеством сияющие. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1985. Приложение № 2. С. 140-163.
48. Раппопорт П. А. Русская архитектура X–XIII вв. Свод археологических памятников. Выпуск Е1-47. URL:<http://www.arheologija.ru> (дата звернення: 02.12.2022).

Vasiuta O. O.
(Chernihiv)

Once again to the question about the building time of. the Paraskevi's Church in Chernihiv and its customer

The st. Paraskevi's Church is one of the oldest stone buildings in Chernihiv. The question of the time of its construction and its customer has been repeatedly considered by researchers, about which there are already several points of view in the scientific literature. This issue is also the topic of the proposed article, where the author justifies his vision of it, according to which the st. Paraskevi's Church was built by order of Chernihiv Prince Igor Sviatoslavich in 1200-1202.

Key words: *st. Paraskevi's Church, Rurik Rostyslavych, Ihor Svyatoslavych, Olgovychi, artillery, temple.*

ЦЕРКОВНО-ПОЛІТИЧНІ ОБСТАВИНИ ПОЯВИ ГРАФІТІ НА ПІВДЕННОМУ ФАСАДІ ЧЕРНІГІВСЬКОГО СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО СОБОРУ

Стаття присвячена з'ясуванню церковно-політичних обставин появи графіті на південному фасаді Чернігівського Спасо-Преображенського собору. З XII ст. тут була галерея, яка у часи свого існування примикала до двоярусного приміщення, на другому поверсі якого розміщувалася палата Чернігівської єпископії. Відтворення загально-історичних контекстів появи графіті та пошук аналогій може привідкрити завісу обставин появи напису та уточнити його трактування.

Тож, графіті на фасаді Спасо-Преображенського собору у Чернігові відображає подію представлення Брянського та Чернігівського єпископа Нафанаїла після висвячення в сан. Запис створений як актовий, з метою чіткої фіксації входження території Чернігова у сферу впливу литовсько-руського митрополита Романа, оскільки письмові ставленні грамоти на тоді не були надійним підтверджуючим документом через нестабільне становище прикордонної Чернігівщини. Власне саме посвячення єпископа Нафанаїла могло відбуватися і не в Чернігові, а в Брянську, де була єпископська кафедра. Але напевно, що для центрального (колишнього кафедрального) собору для керівництва справами чернігівських монастирів та церков було призначено окремого намісника (пресвітера), в тому числі для того, щоб підкреслити наступництво нової Брянської кафедри від давньої Чернігівської.

Ключові слова: Чернігівська ієрархія, церковна історія Чернігово-Сіверщини у XIV ст., графіті, Чернігівський Спасо-Преображенський собор.

Дослідження найдавніших написів на стінах культових споруд має особливе місце у вивченні епіграфічних пам'яток. Їх трактування вимагає знань з палеографії, історії архітектури, археології та давньої літератури. Крім того, вивчення загально-історичних контекстів появи графіті та пошук аналогій може привідкрити завісу обставин їх появи та уточнити трактування.

Один з таких написів про загадковий обід-бенкет було виявлено на фасаді Чернігівського Спасо-Преображенського собору під час реставраційних робіт під керівництвом Миколи Холостенка ще у 1967 р. Спершу напис було помилково датовано XI ст.

Графіті було виконано на внутрішній стіні південної галереї Спасо-Преображенського собору біля південного portalу на висоті 2,8 м від давньої поверхні у два рядки (довжина кожного складає 1,1 м) (Іл. 1). Нині напис знаходиться на зовнішній південній стіні собору над боковим входом. Галерею зафіксовано на «Абрисі Чернігівському» 1706 р. Споруджено її було у XII ст. та розібрано після пожежі 1750 р. Південна галерея Спасо-Преображенського собору у часи свого існування примикала до двоярусної капели («хрещальні»), на другому поверсі якої розміщувалося приміщення, яке увійшло в історіографію як «терем», «терем єпископії», «теремець» [8, с. 32-33]. Обидві прибудови були досліджені у 2012–2013 рр. Оленою Черненко та датовані початком XII ст. Галерея датована більш

Іл. 1. Графіті 1. Південна стіна Спасо-Преображенського собору у м. Чернігові.
Сучасний вигляд

пізнім часом з усіх прибудов Спаського собору давньоруського часу – XII ст. [7, с. 125-126] (Іл. 2).

За одностайним визначенням дослідників, напис є наймасштабнішим серед графіті Чернігова, тому не був обділений їхньою увагою. Вперше опубліковано графіті було В. Німчуком та датовано 1034 р. [12]. Детальніше проаналізував напис С. Висоцький, датуючи його XII – початком XIII ст. (після 1169 р.). Авторська розшифровка графіті виглядала так: *«Місяця квітня в 23 день обідав Ілля п[о]п на с[в]ятого Юрія ... у своєму домі... створив ікони... дома»*. На думку С. Висоцького, йшлося про пам'ятний обід-бенкет, влаштований новгород-сіверським архієпископом Іллею на день св. Георгія (Юрія) після служби в Спаському соборі на знак подяки за допомогу іконі Спаса у розгромі новгородцями суздальського війська у битві 1169 р. [3]

Сучасні дослідники С. Подлевський та Т. Бобровський докладно вивчивши напис, запропонували інше його прочитання, що суттєво змінює зміст графіті: *«Місяця квітня в 23 день обідав Ілля поп на святого Юрія у себе вдома на Кліті [щ] та їв пироги білі.. голод втамовуючи...»*. Детальна промальовка напису дала можливість С. Подлевському датувати напис періодом 1340–1360 рр. [13]. Т. Бобровський датує графіті більш конкретною датою 1356 р., обґрунтовуючи це додатковим аналізом хронології, розшифровкою та тлумаченням напису [2]. В даній розвідці використано саме цю вищенаведену розшифровку (Іл. 3).

Іл. 2. Південна галерея та терем єпископії на «Абрисі Чернігівському» 1706 р.

С. Подлевський робить висновок, що напис мав характер актового, і був виконаний в рамках традиції оприлюднення подібних записів у XIII – на початку XV ст. на стінах культових споруд. На підтвердження своєї думки наводить аналогії

подібних написів у Свято-Пантелеймонівському кафедральному соборі м. Галича та у комплексі графіті Святої Софії Київської [4].

1) · МЦА · АПРНЛА · ОУ · КГ · ДНЬ · (Ш)БЪДАЛЪ · ІАА · ПЪПЪ · НА ·

С)ТГО · ЮРЬА · ОУСЕБЕ · ДОМ(А)

2) НА · КЛЪТН · (НІЄ)ЛЪПНРОГН · ... (ГЛА)ДЪ · ОУННМА(ЮЧН) ...

Іл. 3. Графіті 1. Промальовка С. Подлевського

Дослідник відзначає, що для графіті характерна урочиста манера написання та уставна графіка літер, що свідчить про достатній рівень знань автора напису. Початок напису з назвою місяця, числом та іменем дозволяє визначити графіті як пам'ятне. Враховуючи місце написання та висоту напису його робили старанно, довго, з певного спеціального підвищення. Таким чином, все вищевикладене свідчить про те, що текст мав повідомляти про визначну подію, а також підтверджувати існування з середини XIV ст. у Чернігові церковної організації, репрезентованої освіченими особами з середовища духовенства. Так про яку ж подію йдеться? Для обґрунтування гіпотези про обставини написання графіті, окреслимо загальні риси бурхливої церковно-політичної ситуації на Русі та на Чернігівщині у роки його появи.

У другій половині 50-х рр. XIV ст. за руські землі боролися Литва та Московія при активній підтримці Орди. Особливо гостро протистояння відбувалося у військовій та торговельній сферах. Не менш агресивно ця боротьба проявлялася і у сфері церковної політики. Кожна з держав прагнула мати авторитет «спадкоємиці Київської Русі». Системні політичні та військові конфлікти між Московським та Литовським князівствами стали причиною дроблення колись єдиної Київської митрополії.

Через спустошення Чернігова внаслідок монгольського завоювання та різкого скорочення міського населення осідок єпископів Чернігівських з 1263 р. за князя Романа Михайловича Старого було переведено до лісового Брянська (Дебрянська). З 1288 р., ймовірно, резиденцією чернігівських владик став Свенський Брянський монастир. Титул чернігівських єпископів теж відобразив ці пертурбації: «1263 р. – Чернігівській і Дебрянській, 1285–1358 р. – Чернігівській і Брянській, з 1358 р. – Брянській і Смоленській». З 1377 р. – кафедрою управляли архієпископи. Незабаром ці ж обставини призвели до перенесення осідку київських митрополитів у 1299 р. з Києва до Брянська, а потім до Володимира-на-Клязьмі.

Ці процеси стали точкою відліку у формуванні двох (а у певні часи і трьох) митрополичих центрів на Русі: підпорядкованої Волинським князям Галицької митрополії, підпорядкованої Литві Київської (Новогрудівської) митрополії та суздальським князям – митрополичої кафедри у Володимирі-на Клязьмі, а пізніше у Москві. В Лаврентіївському літописі під 1300 р. читаємо про ці процеси: «Митрополит Максим, не терпя татарского насилия, оставя Митрополию и сбежа из Киева. И весь Киев росбежались, а Митрополит иде ко Брянску, и оттоле иде в Суздальскую землю и со всем своим житием»[15, арк. 172]. Історик Церкви, архієпископ Філарет Гумілевський зауважував, що переїзд митрополита на північ не міг не засмутити людність півдня. Звикнувши бачити митрополита біля себе, сильні волинські князі почали домагатись окремого для себе митрополита.

Першою, стараннями короля руського Юрія I Львовича, у 1303 р. була утворена Галицька митрополія, яка включала Галицьку, Перемишльську, Володимирську, Холмську, Луцьку та Туровську єпархії. Однак, вже у 1347 р. за «допомогою»

московського князя Семена Івановича та митрополита Феогноста була ліквідована. Литовський князь Гедимін теж прагнув церковної автономії і у 1317 р. йому вдалося домогтися висвячення для Туровської та Пінської єпархій окремого митрополита. Серед очільників Литовсько-Руської митрополії (осідок в Новогрудку) бачимо митрополитів Теофіла (1329 р.) та Феогноста (1327–1353 рр.), зверхність якого визнавали чернігівські, полоцькі і смоленські князі. Зрозуміло, що у факті її існування відбилася прагнення Гедиміна повністю розірвати церковно-ієрархічний зв'язок між підвладними йому землями Русі та Московією. Литовського князя Ольгерда теж займала справа заснування осібної від Москви митрополії. Першим Ольгердовим ставлеником вважають митрополита Феодорита (1352–1354 рр.), якого визнавали київські та чернігівські єпархії. Феодорит отримав свій сан ще за життя свого попередника Феогноста, однак не у Константинополі, де йому відмовили в посвяченні, а в Тирново, від болгарського патріарха.

Ще до своєї смерті московський митрополит Феогност обирає собі наступника – нащадка боярського роду чернігівського походження, митрополичого намісника архімандрита Олексія (Бяконта), якого поспіхом висвячує на єпископа Володимирського «любяще его зело и дрежаще у себе во дворе». Задля підтвердження його повноважень до Царгороду споряджається посольство, з настановою для патріарха схожою на умову «не поставить им инаго митрополита на Русь кроме сего преподобного старца Алексия». Однак, посольство повернулося без ставленої грамоти, а з чіткою вимогою від Вселенського патріарха: «владице Владимирскому ити в Царград к патриарху ставитися от него на митрополию» [16, с. 226]. Тож, з наскоку реалізувати плани церковно-політичної монополії Московії не вдалося.

Після смерті митрополита Феогноста у Москві від епідемії чуми весною 1353 р., до Царгороду для затвердження на митрополичий стіл було відправлено відразу двох претендентів (що яскраво характеризує боротьбу за митрополичий стіл Московії та Литви): від московської сторони – Олексія (мирське ім'я Симеон), а від литовської – монаха тверського монастиря Романа. У червні 1354 р. Олексій був висвячений патріархом Філофеєм (з листопада 1353 по кінець 1354 р.) митрополитом «на Руську землю» з визнанням за містом Володимиром статусу офіційної митрополичої резиденції. Як стверджує сучасник тих подій візантійський історик Никифор Григора, таке швидке призначення не обійшлося без хабаря і підкупу з боку Олексія, людини порочної та підступної [17, с. 209].

Восени 1354 р. прибув до Константинополя і другий претендент на митрополію – Роман. Його приїзд співпав з часом катаклізм у світській та церковній владі та зміни вектору зовнішньої політики Візантії (налагодження відносин з Болгарією та Литвою). Тож, повернувшись до своєї резиденції¹, патріарх Каллист (1350–1353, 1355–1363 рр.) влітку 1355 р. висвятив Романа на митрополита Київського та всієї Русі.

Таким чином, склалася ситуація юридичного нонсенсу: два митрополити, висвячені різними патріархами, обоє з титулами «Київський та усієї Русі», що і призвела до загострення конфлікту між двома митрополитами: «и бысть межи их нелюбіе веліе».

¹ У 1353 р. Каллист відмовився коронувати Матвія Кантакузіна, сина імператора Іоанна VI, імператором разом із батьком. В результаті втратив патріаршество. Перебрався до монастиря святого Маманта на Тенодосі. 1354 р. після зречення імператора Іоанна VI від влади повернутий до патріаршества.

Характерно те, що відразу після висвячення, кожен з митрополитів сприймали межі своїх юрисдикцій: «приде преосвященный Алексий митрополит изо Царяграда на Москву; також и Роман митрополит поиде изо Царяграда на Русь» [16, с. 227].

Роман, маючи за собою підтримку князя Ольгерда, спробував утвердитися у Києві – як занотували літописці: «приде из Литвы Роман-чернец на митрополию и выиде онея приняша его кияне» [14, с. 47; 9, с. 17]. Однак, після застосування Ольгердом військової сили, Роман таки почав «священнодіяти у Києві, як справжній архієрей» [6, с. 7].

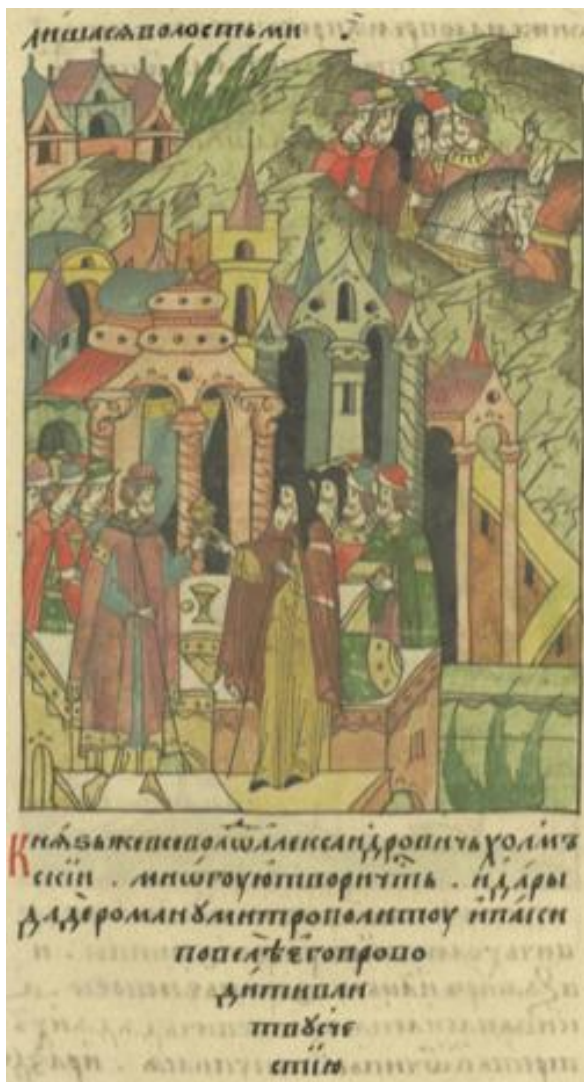
Не дивлячись на присутність митрополита Романа у Києві, Олексій не залишав спроб включити територію Київщини, Переяславщини та Чернігівщини у сферу свого впливу. Для реалізації своїх претензій, Олексію необхідно було перезатвердити ставлену грамоту від Філофея у нового патріарха Каллиста, що і стало причиною другої поїздки Олексія у Константинополь восени 1356 р., де з літа того ж року перебував і митрополит Роман. Про зіткнення двох ієрархів літописець занотував: «межи их бысть спор велик и Грьцемь от них дары великы». Для вирішення конфлікту двох митрополитів було скликано Синод, на засіданні якого прийнято соломонове рішення: під юрисдикцію Романа виділена Галицька, Полоцька, Туровська, Холмська, Володимирська (Волинська) та єпархії Малої Русі (Брянська і Чернігівська та Переяслівська), з резиденцією у Новогрудку. Єпархії північної Русі – Новгородська, Володимирська, Смоленська, Муромо-Рязанська, Нижегородська, Білгородська, Сарайська та Київ залишився під владою митрополита Олексія. Таке рішення, звісно ж не влаштувало литовського митрополита Романа. Щоб поставити під сумнів легітимність Синоду, Роман не з'явився на його засідання і потай виїхав на Русь. Ці події отримали різне тлумачення у літописців, оскільки сприймалися у Московії як «мятеж во святительстве егож не бисть прежде всего в Руси», а в Литві – як законне «мечем закріплене» право на київський митрополичий престол [10, с. 15-16].

У другу половину свого правління Роману вдалося відстояти у свого супротивника не тільки Київ, а й усю Сіверщину з тодішнім центром Чернігівської єпархії Брянськом. Ймовірно, що саме у контексті цього церковно-політичного протистояння і слід розглядати висвячення у 1356 р. митрополитом Романом єпископа Чернігівського та Брянського Нафанаїла (1356–1376 рр.).

Після закріплення своєї влади у Брянській та Чернігівській єпархії, з метою подальшого розширення своїх повноважень, митрополит Роман у 1358 р. приїхав у Твер, де був прийнятий з великою пошаною тверським князем Всеволодом Олександровичем, який перебував в родинних стосунках з Ольгердом та ворогував з Московією. Результатом цієї поїздки стало висвячення тверського єпископа пролитовської орієнтації замість промосковського єпископа Феодора. Цікаво зазначити, що дружиною князя Ольгерда з 1349 р. була княжна Уляна, донька тверського князя Олександра Михайловича та галицької княжни Анастасії Юріївни (доньки Юрія I Львовича). Король руський Юрій I Львович, як вже згадувалося вище, був ініціатором заснування у 1303 р. окремої Галицької митрополії, а митрополит Роман перед висвяченням був монахом одного з тверських монастирів та походив з родини тверського боярина. Його єдине зображення з «Лицевого літописного зводу» поряд з холмським (з 1339 р.), а пізніше тверським (1346–1349, 1360–1364 рр.) князем Всеволодом Олександровичем сином князя Олександра Михайловича (Іл. 4), у якого були неприязні стосунки з митрополитом Олексієм, підкреслює спільність їх політичних інтересів [16, с. 231]. Нагадаємо, що аналогії актових написів на стінах культових споруд відсилають нас до Свято Пантелеймонівського кафедрального

собору Галича. Тут очевидні зв'язки та політичні впливи церковної політики Галича на тверського князя та їх спільні інтереси з литовським володарем Ольгердом. Зіткнення через боротьбу за вплив двох митрополитів за тверську та нижегородську кафедру, в основі якого лежало зіткнення московських князів з Ольгердом за відповідні князівства, чітко прослідковується і у статтях Никонівського літопису і при аналізі ханських ярликів митрополитам [16, с. 230-231; 5].

У боротьбі двох митрополичих центрів за контрольовану територію, важливу роль відігравали Сіверські князі, оскільки князівство було найбільшим за територією та стратегічно важливим через своє прикордонне розташування. Так, Ольгердового ставленика Феодорита прийняли у Києві, що пояснюють його зв'язками з тогочасним київським князем Федором Івановичем. Деякі дослідники навіть схильні

Гл. 4. Митрополит Роман та князь Всеволод Олександрович тверський. Мініатюра з «Лицевого літописного зводу XVI ст.»

ототожнювати Федора з нащадком чернігівських Ольговичів [18, с. 273]. Цей факт може бути аргументом на користь пролитовської орієнтації чернігівських князів.

Натомість, митрополит Олексій теж був пов'язаний з Черніговом та мав впливових покровителів. Його батько Федір Бяконт вийшов із простих служилих людей, потім став боярином у Чернігові. Переїхавши до Москви близько 1300 р. зробив успішну кар'єру (ймовірно виконуючи якісь важливі доручення), став близьким другом родини московського князя Данила Олександровича. Останній був хрещеним його старшого сина Симеона (за іншими джерелами Єлівферія) – майбутнього митрополита, якого у свою чергу із старшим князівським сином Іваном Дмитровичем зв'язувала довготривала дружба. Коли хлопчики виростили, Симеон став хрещеним сина князя Івана Калити майбутнього московського князя Семена Івановича (1317–1353 рр.), передавши йому своє ім'я [5]. Тож, логічно можна припустити, що Олексій мав достатньо вагомі та тісні зв'язки з промосковською партією у середовищі чернігівського духовенства та боярства.

У списку чернігівських єпископів під 1354 р. у Амвросія Орнатського значиться єпископ Григорій. У списку П. Строева під 1356 р. згадано висвячення для єпископії Брянської та Чернігівської Нафанаїла. Обидва визначені як такі, що посвячені митрополитом Олексієм. На нашу думку, такий збіг посвячень двох єпископів на одну кафедру може бути проявом все тієї ж ворожнечі двох митрополитів за юрисдикцію. І очевидно, що у 1356 р. перевага була на боці митрополита Романа.

Так, в Никонівському літописі у статті під 6864 (1355 р.) наведено список посвят митрополита Олексія для Ростовської, Муромо-Рязанської, Смоленської та Сарайської єпархій. Про висвячення єпископів для Брянської і Чернігівської єпархії мови не йде. Ймовірно, єпископа Григорія було посвячено таки 1354 р. (як вказано у А. Орнатського) під час короткого перебування Олексія в Києві восени. Але, через реальність захвату Києва литовським князем Ольгердом він вимушений був поспіхом виїхати до Москви і не з'являвся тут цілих три роки, оскільки був зайнятий подоланням наслідків великої московської пожежі 1354 р., боярської смути, а потім довготривалими поїздками в Орду та Візантію.

Ця ж літописна стаття далі розповідає про обставини боротьби Орди і Москви з Литвою за Брянськ: «и бысть в Брянске мятеж от лихих людей, и замятня велія и опустение града, а потом нача обладати Брянском князь великий Литовский» [16, с. 228]. Зрозуміло, що з часу входження Брянського князівства під управління Ольгерда, мови про висвячення єпископа з ворожої сторони не могло бути і мови. Тож, діяльність промосковського єпископа Григорія після 1355 р. теж опинилася під питанням, і він міг виїхати на територію однієї з підконтрольних Олексію єпархій.

Починаючи з 1355 р. Олексій більшість часу перебував поза межами навіть своїх північно-руських єпархій. Так, у 1355 р. з Орди за митрополитом Олексієм присланий був посланець, з вимогою приїхати до матері хана Джанібєка Таньдули «посетить ея яко немощна». Літописець, описуючи це відрядження та зцілення хатум (деякі дослідники вважають, що хворів сам хан Джанібєк), занотує, що після повернення з Орди митрополит Олексій знов таки перебував у Москві недовго. Вже восени 1356 р. ми бачимо його вдруге у Константинополі у патріарха, а 1357 р. – знову в Орді, задля отримання ярлика у нового хана Бердібека [5]. Перша документальна згадка про перебування Олексія у Києві датована лише січнем 1357 р., але подорож очевидно була недовгою, оскільки вже влітку Олексій був вимушений їхати у Володимир, а потім у Москву через демарш митрополита Романа у Твер [17, с. 231].

Таким чином, очевидно, що висвятити єпископа для Брянської і Чернігівської єпархії Олексій не мав ані можливостей, ані повноважень. Виникає питання, чому історіографією XIX ст. підпорядкування єпископа Нафанаїла визначається у юрисдикції митрополита Олексія? На нашу думку, це свідоме викривлення фактів було пізнішою редакцією, оскільки списки висвячених Олексієм єпископів наведено у Никонівському літописі у загальному списку після 1377 р. (Олексій помер на початку 1378 р.) і без зазначення дат, як підсумок його діяльності задля пізнішого подальшого обґрунтування розширення юрисдикції московських митрополитів.

На 1360 р. до юрисдикції литовсько-руської митрополії під керівництвом митрополита Романа входили Полоцька, Туровська, Володимирська, Перемишльська, Галицька, Луцька, Холмська, Чернігівська, та Брянська, Смоленська і Білгородська єпархії. Але претензії митрополита Олексія не припинялися. Справа суперечок з приводу кордонів повноважень двох митрополитів вдруге розглядалася на засіданні Константинопольського Синоду у липні 1361 р. та остаточно закріпила за Романом єпархії Малої Русі та Литви [1, с. 425-430]. Але смерть Романа у 1362 р. (чи природня?) дала можливість митрополиту Олексію юридично приєднати до своєї юрисдикції згадані єпархії, але фактично він не контролював церковне життя на їх територіях, оскільки це суперечило політичній стратегії князя Ольгерда. Джерела згадують, що коли Олексій спробував приїхати в єпархії «Малої Русі», Ольгерд зловив його, пограбував і ледве не забив.

Хоча після смерті митрополита Романа у 1362 р. литовські єпархії перейшли під контроль московського митрополита Олексія, якого Ольгерд марно схиляв до переселення в Київ: «Ми кличемо митрополита до себе, а він не йде до нас», князь Ольгерд писав патріарху, наполягаючи, щоб той висвятив нового митрополита на «Київ, на Смоленськ, на Твер, на Малу Русь, на Новосиль і на Нижній Новгород», однак відповіді так і не дочекався. У 1371 р. Ольгерд поновив прохання про особного митрополита для Литви, підносячи різні скарги на політичну відстороненість митрополита Олексія, між іншим – що він не приїздить ніколи в Київ, і просив, щоб той особний митрополит був поставлений на землі литовські або з Литвою союзні, також і на Київ [17, с. 210]. Якщо ж цього не станеться, Ольгерд погрожував просити митрополита з Риму. Ці довготривалі вимоги литовського господаря таки були взяті до уваги і 1376 р. митрополитом Київським, Руським і Литовським було затверджено Кипріяна (1375–1406 рр.), яким для Чернігова було висвячено єпископів Григорія (або перевисвячено, згод. 1377 р.) та Ісаакія (1389–1415 р.) [11, с. 27-29].

Враховуючи вищевикладену церковно-політичну ситуацію 1353–1362 рр. (період, яким власне і датовано досліджуваний напис), графіті на фасаді Спасо-Преображенського собору у Чернігові відображає подію представлення Брянського та Чернігівського єпископа Нафанаїла після висвячення в сан. Запис створений як актовий, з метою чіткої фіксації входження території Чернігова у сферу впливу литовсько-руського митрополита Романа, оскільки письмові ставленні грамоти на тоді не були надійним підтверджуючим документом через нестабільне становище прикордонної Чернігівщини.

Власне саме посвячення єпископа Нафанаїла могло відбуватися і не в Чернігові, а в Брянську, де була єпископська кафедра. Але напевно, що для центрального (колишнього кафедрального) собору для керівництва справами чернігівських монастирів та церков було призначено окремого намісника (пресвітера), в тому числі для того, щоб підкреслити наступництво нової Брянської кафедри від давньої Чернігівської. Тож, напередодні Пасхи 23 квітня

Іл. 5. Графіті 2. Промальовка С. Подлевського

1356 р. у Чернігівському Спасо-Преображенському соборі на другому поверсі (на Клітищі) у приміщенні єпископської канцелярії (колишньої єпископії) відбувся церковний з'їзд (або збори), а після нього бенкет, на якому було представлено Брянського та Чернігівського єпископа Нафанаїла та пресвітера Дмитра – намісника собору та керівника Чернігівської протопопії. На з'їзді були присутні представники чернігівського духовенства, в тому числі «піп Ілля». Можливо частували гостей білими пирогами. Словосполучення «у себе вдома» можна інтерпретувати як – «у місці свого служіння», «в соборі, в якому служив».

Можливо навіть припустити, що ім'я новопризначеного намісника для Чернігівського Спасо-Преображенського собору було саме Дмитро. Оскільки, під час археологічних досліджень 2014 р. на другому ярусі Собору на рівні втрачених після

пожежі 1750 р. хорів у південній наві було виявлено графіті, яке фахівці теж датують другою третьою XIII – кінцем XIV ст. Воно нанесено на поверхню стовпа, що відділяв хори від центральної нави собору. Графіті виконано у два ряди на тлі зображення хреста, намальованого червоною вохрою. Над написом продряпане зображення шестираменного хреста під титлом (Лл. 5). Кириличний напис можна інтерпретувати як: «ДМІТР (ІЄ?)Р». За змістом графіті є традиційним поминальним написом. Перша строка – власне ім'я Дмитро, друга – монограма з двох букв, яка може читатися або як «ієрей» (ІЄ) або як «пресвітер» (ПР).

Графіті, яке зафіксувало як вікопомну подію його смерть, може схилити нас до думки про довготривале або особливо важливе служіння згаданого священника у Спаському соборі [13, с. 68-69]. До речі, схожий поминальний напис «ПОМЕИ(Ь/Н)ГДИЄРС...» зафіксований на західній стіні нартексу Успенського собору в Чернігові, датований тим же періодом кінця XIV ст. на жаль, без зазначення імені [13, с. 70].

Таким чином, відтворення політичних обставин у час нанесення графіті дає підґрунтя стверджувати, що його поява на південній галереї Чернігівського Спаського собору стала «мурованою ставленою грамотою», метою створення якої була актова фіксація приналежності території Брянської і Чернігівської єпархії до сфери повноважень митрополита литовського та руського Романа.

Джерела та література

1. Miklošich F., Müller I. Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana. Vol. I. Vindobonae, 1860. Akt CLXXXIII, p. 425-430. URL : <https://archive.org/details/actaetdiplomata00graegoog/page/87/mode/2up>
2. Бобровский Т., Дещо з приватного життя чернігівського попа Іллі (новий погляд на стародавнє графіто зі Спасо-Преображенського собору у Чернігові). *Ruthenica, альманах*. Київ, 2021. Вип. 16. С. 62.
3. Висоцький С. Епіграфічна знахідка з Чернігова. *Археологія*. Київ, 1984. С. 92-96.
4. Гиппиус А. Галицкие акты XIII в. из церкви св. Пантелеймона. Письменность Галицко-Волынского княжества: историко-филологические исследования / Йитка Комендова та інші. Оломоуц, 2016. С. 49-64.
5. Григорьев А. П. Ярлык Бердибека от 1357 г. митрополиту Алексею (Реконструкция содержания). *Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки*, Вып. XVII. Санкт-Петербург: СПбГУ, 1997.
6. Грушевський М. Історія України-Руси. У 12-ти томах. Київ: Наукова думка, 1993. Том IV. Розділ I. 544 с.
7. Иоаннисян О. М., Черненко Е. Е. Черниговский Спасо-Преображенский собор в свете последних архитектурно-археологических исследований. *Ruthenica, альманах*. Київ, 2017. Вип. 14. С. 105.
8. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов: типография губернского земства, 1874. Кн. 5.
9. Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. Том. 1. Литовский период. Одесса: типография «Техник», 1912. 509 с.
10. Лихачев Н. П. Два митрополита. СПб., 1913. 25 с. URL: <https://www.vitber.com/en/lot/21823>
11. Никодим (Алешковский) Описание Черниговской иерархии. *Черниговские губернские ведомости. Приложение*. 1856. № 26–28. Окрема брошура. Чернигов: типография губ. правления, 1856. 51 с.

12. Німчук В. Початки літературних мов Київської Русі. Мовознавство. Київ, 1982. 2 (92). С. 21-31.
13. Подлевський С. Графіті Чернігова у соціокультурному просторі Х–XVII ст. Чернігів: SCRIPTORIUM, 2018. 276 с.
14. Полное собрание русских летописей. М: Наука, 1980. Т. 35. Супрасльская летопись.
15. Полное собрание русских летописей. Т. 1. Лаврентьевская летопись. Ленинград, 1927. Арк. 172. URL: <http://litopys.org.ua/lavrlet/lavr29.htm>
16. Полное собрание русских летописей. Т. 9–10. Патриаршая или Никоновская летопись. Москва: Наука, 1965.
17. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. Київ: Альтернативи, 1998. 320 с.
18. Русина О. Федір, князь київський. // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2013. Т. 10: Т - Я. 784 с.

Olga HEYDA
(Chernihiv)

Ecclesiastical and political circumstances of the appearance of graffiti on the southern facade Chernihiv Savior and Transfiguration Cathedral

The article is devoted to clarifying the ecclesiastical and political circumstances of the appearance of graffiti on the southern facade of the Chernihiv Savior and Transfiguration Cathedral. In the XII - XIV centuries. There was a gallery here, which at the time of its existence was adjacent to a two-story building, on the second floor of which there was a chamber of the Chernihiv bishopric. Reproduction of the general historical contexts of the appearance of graffiti and the search for analogies can reveal the circumstances of its appearance and clarify the interpretation.

So, the graffiti on the facade of the Transfiguration Cathedral in Chernihiv depicts the event of the presentation of Bryansk and Chernihiv Bishop Nathanael after his consecration. The record was created as an act, in order to clearly record the entry of the territory of Chernihiv into the sphere of influence of the Lithuanian-Russian Metropolitan Roman, since the written statements of the deed at that time were not a reliable confirming document due to the unstable situation of the border region of Chernihiv. Actually, the consecration of Bishop Nathanael couldn't take place in Chernihiv, but in Bryansk, where the episcopal chair. But it is certain that for the central (former cathedral) to manage the affairs of Chernihiv monasteries and churches, a separate vicar (presbyter) was appointed, including in order to outline the succession new Bryansk department with ancient Chernihiv.

Key words: *Chernihiv hierarchy, church history of Chernihiv-Siver region of the 14th century, graffiti, Chernihiv Savior and Transfiguration Cathedral.*

З ІСТОРІЇ САНІТАРНОЇ МЕДИЦИНИ ЧЕРНІГІВЩИНИ 1918–1930-х рр. НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ С. К. ШЛЕГЕЛЯ

В статті розглядаються питання становлення санітарної медицини Чернігівщини у період 1918–1930-х рр. на прикладі діяльності завідувача санітарно-епідеміологічного відділу Чернігівського губздраву Шлегеля С. К. Детально висвітлені окремі віхи з біографії Шлегеля С. К. та його внесок у розвиток медичної галузі Чернігівщини.

Ключові слова: Чернігівщина, губздраввідділ, санітарія, санепідвідділ, захворюваність, Шлегель, Перша світова війна, інфекційні захворювання.

Біографічні розвідки, як джерело й метод історичного пізнання, є надзвичайно поширеними у сучасній історичній науці. Біографічні дослідження сучасних українських дослідників, зосереджуючись на вивченні життєдіяльності конкретних персоналій, їхнього місця в соціально-культурному середовищі, переживань, поглядів та їхнього внеску в розвиток науки, відображають картину життя особи в цілому, враховують і висвітлюють взаємозв'язок індивідуальної історії з історією суспільства. Вони є важливим елементом вивчення регіональної історії в контексті загальної історії України. Базуючись на вивченні архівних матеріалів, у статті розглянуто життя та діяльність Сергія Ксаверійовича Шлегеля, який стояв біля витоків створення санітарно-епідеміологічної медицини на Чернігівщині. За основу при написанні статті був використаний особистий архів лікаря С. К. Шлегеля, який висвітлює період з 1875 по 1936 рр.

Отже, 3 жовтня 1875 р. у багатодітній родині спадкового дворянина, статського радника Ксаверія Францевича Шлегеля, фармацевта Чернігівського губернського правління та завідувача аптеки Чернігівської земської лікарні, народився син Сергій. Саме він продовжив батьківську справу служіння медицині та стояв біля витоків створення Чернігівської санітарної медицини, як цілісної, організованої системи, у тому вигляді, в якому вона існувала ще донедавна. (Іл. 1).

Історія розвитку санітарної медицини на Чернігівщині була нерозривно пов'язана з її розвитком у Російській імперії. Професор Томського Університету Павло Миколайович Лащенко у своїй роботі «Гигиена, со включением сведений по эпидемиологии, эпизоотологии и медицинской полиции» добре описав існуючий на той момент стан речей в організації санітарної медицини в Російській імперії. У своїй роботі він вказував на розпорошеність та місцями застарілість санітарного законодавства та відомств, які були задіяні у цій сфері. Санітарною медициною були уповноважені займатися Міністерство військових сухопутних сил, Міністерство шляхів сполучення, освіти, а також місцеве самоврядування та земські лікарі, у яких були, безумовно, різні завдання та підходи до вирішення цих питань. П. М. Лащенко пропонував інноваційні для свого часу речі щодо створення окремого центрального відомства у сфері санітарної медицини та центрального Інституту гігієни, надання більшої частини повноважень місцевому самоврядуванню під пильним контролем держави [1, с. 362].

Санітарно-гігієнічна служба на території Російської імперії, у тому числі й у

Чернігівській губернії, отримала свій розвиток лише в середині XIX – на початку XX ст., коли з'явилися повітові санітарні лікарі. З 1910 р. у Чернігові почала працювати бактеріологічна лабораторія, яку вже у 1912 р. реорганізували в бактеріологічний інститут. Згодом, у черговий раз, було відновлено роботу Чернігівської санітарної організації, де працювали лікарі Іващенко та Базилевич [2, с. 72]. При губернській лікарні діяла дезінфекційна камера [2, с. 70].

Особливістю посади санітарного лікаря кінця XIX – початку XX століть була її виборність. Саме населення міської чи земської санітарної ділянки вирішувало, чи варто запрошувати або продовжувати повноваження лікаря. Як правило, санітарними лікарями обирали досвідчених фахівців, котрі за час лікувальної практики показали свої здібності в організації профілактичних заходів. До основних функцій земських санітарних лікарів входила розробка санітарно-статистичних матеріалів із демографії, захворюваності, фізичного розвитку населення та статистика лікарської допомоги; облік даних численних санітарних обстежень окремих територій, підприємств і груп населення, проведення протиепідемічних заходів; організаційна діяльність та пропаганда санітарно-гігієнічних знань [3, с. 4].

Санітарні фахівці пропонували створити в кожній губернії доволі прогресивну для свого часу схему санітарної мережі у складі: губернського з'їзду лікарів, губернської санітарної ради, губернського санітарного бюро, повітової санітарної ради, дільничних санітарних піклувань або рад. Однак, як свідчать факти, подібна система організації санітарної справи викликала негативну реакцію влади: реакційних діячів земств, губернаторів і повітових справників [4, с. 8].

На своїх земських з'їздах лікарі Чернігівської губернії обговорювали питання боротьби з дифтерією, сифілісом, туберкульозом, віспою та іншими заразними хворобами, тобто, виходили із санітарно-гігієнічної спрямованості у вирішенні зазначених проблем. З неодноразових виступів лікарів на цих з'їздах випливало, що також обговорювалися питання зі створення санітарних організацій в губернії, вироблення статутів санітарного бюро та санітарних комісій. Втім, більшість рішень з'їздів не були реалізовані [5, с. 16].

Перша світова війна внесла свої корективи у розвиток санітарної справи. Великий вплив біженців із західних районів, а також маси військ, які активно пересувалися, несли із собою інфекційні захворювання: черевний і висипний тиф, холеру, віспу, скарлатину. У цей складний для губернії час із фронту до Чернігова повернувся колишній головний лікар 816-го польового зведеного шпиталю Сергій Ксаверійович Шлегель.

Він належав до старовинного саксонсько-польського роду Шлегелей, гілки герба Кос, і був онуком Франца-Казимира Шлегеля, керуючого Немировського маєтку графа Болеслава Потоцького-Щасного (Іл. 2). Збереглися письмові свідчення, що Франц-Казимир брав участь у становленні Немирівської гімназії [6, с. 102]. Його прадід – відомий у Польщі придворний архітектор Леопольд I Шлегель. З польських джерел відомо, що він брав участь у реконструкції палацу Ходкевичів у Чорнобилі [7], був автором проектів палаців у Млинові та Пекалові [8, с. 253]. Мати Сергія, козачка с. Рябці, Євлампія Миколаївна Герасименко. Хресним Сергія був відомий у Чернігові лікар, доктор медицини Петро Піменович Демидович.

Сергій – єдиний із синів, котрий обрав шлях служіння медицині, якому його батько віддав понад 35 років життя. Два старші брати, Микола та Іуліан, обрали кар'єру військових і стали полковниками, брали участь у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр.; Олександр та молодший Євген були чиновниками Чернігівського

губернського правління. Після закінчення Чернігівської гімназії, у 1895 р. Сергій вступив на медичний факультет Київського Університету Св. Володимира, який закінчив у 1901 р. зі ступенем лікаря [9]. Під час навчання на 4–5 курсах університету, в період літніх канікул, він працював у Чернігівській земській лікарні, під керівництвом доктора Ковальського. Під час стажування багато уваги приділяв вивченню внутрішніх хвороб. З 1902 р. він став дільничним лікарем у с. Роїще, попри те, що губернатор Є. К. Андрієвський, з невідомих причин, не хотів затверджувати його на посаді земського лікаря [10, арк. 1-2].

Працюючи в с. Роїще, Сергій Ксаверійович став завзятим любителем полювання, до якого його залучили друзі Стефан та Іван Дзвонкевичи. Відомо, що через сім'ю Стефана Дзвонкевича Сергій Ксаверійович познайомився зі своєю майбутньою дружиною, Надією Олексіївною Подашевською. Ніна Георгіївна, дружина Стефана Григоровича, була двоюрідною сестрою, по матері, Надії Олексіївни. Остання, так само як і Сергій Ксаверійович, походила зі шляхетсько-дворянської родини. Подашевські – вихідці з речиської шляхти, після поділу Речі Посполитої були змушені знову здобувати службу дворянські чини та були споріднені з представниками могилевської гілки роду Колонтаїв [11, арк. 20]. По матері Надія Олексіївна була онукою підполковника Корпусу лісничих Карла Івановича Пельцера – друга та однокурсника поета Миколи Язикова та публіциста Олексія Вульфа, близьких до О. С. Пушкіна. Микола Язиков присвятив Карлу Івановичу один зі своїх віршів [12, арк. 124].

Середовище чернігівців того часу було інтернаціональним, серед служивих людей були росіяни, українці, заслані після повстання 1861 р. поляки, німці, що перейшли на російську службу. Коло спілкування визначали освіта, соціальне становище та поняття порядності. Так, родина Шлегелей була споріднена з родинами місцевої старовинної шляхти: Дзвонкевичей, Савичей, Рашевських, Ющенків, Шмигельських, Звонкевичів, де головними критеріями у колі спілкування були поняття людської моралі, освіти та порядності (Іл. 3).

Російсько-японська війна обірвала мирний перебіг життя С. К. Шлегеля, відірвала від дружини та доньки. У 1904 р. його направили молодшим лікарем до 123-го Козловського полку 2-ї Маньчжурської армії. Зі своїм полком він брав участь у боях при Дашичао, Ляояном, Шаху, перебуваючи на перев'язувальному пункті. З розповідей родичів відомо, що російським лікарям доводилося надавати допомогу не тільки солдатам і офіцерам, а і місцевому китайському населенню. Поруч у 10-й Східно-Сибірській артилерійській бригаді воював його двоюрідний дядько, командир 1-ї батареї полковник Володимир Шлегель, син начальника штабу 2-ї Кавалерійської дивізії, згодом військового начальника Харківської губернії. Володимир Людвигович був нагороджений золотою зброєю, отримав звання генерал-майору та брав активну участь у Білому русі на Півдні Росії [13].

За тяжку працю на передових позиціях у боях з японцями, наказом по армії від 17 березня, лікаря С. Шлегеля було нагороджено орденом св. Анни 3-го ступеня [14]. Світлини часів російсько-японської війни, зроблені під час та після боїв, передають увесь трагізм та напругу того, що відбувалося на фронті (Іл. 4, 5).

Слід зазначити, що вивчаючи документи згаданого періоду, можна дійти висновку – призначення на посади полкових лікарів відбувалося в той час лише за наявності військово-медичного стажу та досвіду перебування в зоні бойових дій, незалежно від чину. Наприклад, колезький асесор, провівши на війні більше часу і маючи більше заслуг, міг обіймати в полку посаду старшого лікаря, а колезький радник, покликаний з запасу без бойового досвіду, обіймав тільки посаду молодшого лікаря.

У 1905 р. С. Шлегель повертається до Чернігова і продовжує свою службу в с. Роїще Чернігівського повіту. Того ж року йому та його сім'ї довелося пережити втечу із села у зв'язку з революційними подіями, коли він, попереджений сином місцевого священника, покинув с. Роїще, щоб уникнути розправи. Праця земського лікаря у Чернігівській губернії складалася зі щоденної та часто цілодобової роботи з хворими в амбулаторії та лікарні, при якій лікар, як правило, і жив. Оплата праці дільничного лікаря в повіті залежала від рішення земських органів та становила в середньому 1000–1200 рублів на рік. До того ж, кожні 3 роки вона збільшувалася, і через 9 років доплата становила 50%, кожні три роки лікарю давалося наукове відрадження задля підвищення кваліфікації [5, с. 49].

У 1911 р. лікар С. Шлегель проходив тримісячне стажування у Чернігівській бактеріологічній станції, що пізніше стала основою для створення Чернігівського бактеріологічного інституту. Саме ця підготовка надалі вплине на його медичну кар'єру. Він брав участь у науковому житті місцевої медичної спільноти, виступав із доповідями на з'їздах лікарів. З початком Першої світової війни Сергія Ксаверійовича зараховують молодшим лікарем до розташованого у Чернігові 176-го Переволоченського полку, який 25 липня 1914 р. вирушив на театр бойових дій. Командир полку М. Д. Бонч-Бруєвич так описував виступ полку з Чернігова: «Наступного дня рано-вранці після відслуженого полковим священником молебню полк урочисто пройшов через весь Чернігів і, вийшовши на шосе, рушив до станції Крути, де мав розміститися у вагонах й прямувати на захід у район Луцька. Дружина моя, Олена Петрівна, провівши разом із дружинами інших офіцерів полк до першого привалу, призначеного біля вокзалу, повернулася додому...» [15].

Безпосередньо на передовій, як впливає з документів особистого архіву, С. Шлегель перебував із серпня 1914 р. по січень 1915 р. З листопада 1914 р. по січень 1915 р. він обіймав посаду старшого лікаря полку. Весь цей час Шлегель був на полковому перев'язувальному пункті, надаючи першу допомогу пораненим, іноді просто під час боїв. Його старший брат Іуліан Шлегель, в цей час знаходився на Північному фронті, був начальником 398-го Могилівського ополчення, за заслуги в організації якого у 1916 р. був нагороджений орденом св. Володимира 3-го ступеня [16]. З копії телеграми з 44-ї піхотної дивізії видно, що лікарі займалися не лише пораненими та хворими, але й контролювали санітарний стан на передових позиціях, в окопах та землянках солдатів. Військове командування намагалося берегти лікарів та рекомендувало їм відвідувати передові позиції за погодженням із командирами полків [17].

Зважаючи на прийняте урядом рішення про заміну «штатських лікарів» випускниками Військово-медичної Академії, котрих вважали більш підготовленими до служби у військах, С. Шлегеля було відправлено у розпорядження Військово-медичного управління м. Києва. Дане розпорядження ґрунтувалося ще на досвіді російсько-японської війни, коли в армію призивали лікарів, які не мали досвіду лікування поранених, або чия спеціалізація була не потрібна на передовій (акушерів, стоматологів та ін.) (Іл. 6).

За відзнаки на театрі бойових дій Сергія Ксаверійовича Шлегеля було нагороджено 3-ма бойовими орденами, включаючи престижний орден св. Володимира 4-го ступеня з мечами та бантом (Іл. 7). Цей орден високо цінувався серед офіцерів, оскільки вважався лише на щабель нижче за орден св. Георгія 4-го ст., найшанованішого в офіцерському середовищі та який вручався лише за бойові заслуги. Орденом св. Володимира з мечами нагороджували лише тих лікарів, які перебували на передових позиціях під вогнем супротивника [18].

Наприкінці 1915 р. Сергій Ксаверійович залишив посаду старшого лікаря полку своєму колезі та земляку, чернігівському міському лікарю та вченому єврею при губернаторі Марку Яковичу Гармізе. Згодом Марк Якович стане старшим лікарем 303-го шпиталю, кавалером ордена св. Володимира 4-го ступеня. Надалі при формуванні санітарно-дезінфекційних загонів Сергія Ксаверійовича призначають старшим лікарем 18-го санітарно-дезінфекційного загону, основним завданням якого стала боротьба з епідемічними захворюваннями: тифом, холерою, дизентерією, викликаними переміщенням великих мас біженців, а також санітарний нагляд за облаштуванням їхніх таборів. Добре описав формування та роботу таких загонів Фрідріх Оскарівич Краузе у своїй книзі «Листи з Першої світової (1914–1917)», разом з яким Сергій Ксаверійович чекав направлення до київського загону [19, арк. 86-88]. Збереглася копія наказу про призначення С. Шлегеля та Ф. Краузе старшими лікарями загонів. На жаль, їхні шляхи розійшлися. Загін першого було відправлено на Волинь, а три інших, серед них і загін Ф. Краузе, прямував до Галичини. Надалі для формування санітарно-дезінфекційних загонів С. Шлегеля призначають старшим лікарем 18-го санітарно-дезінфекційного загону, основним завданням якого стала боротьба з епідемією інфекційних захворювань, викликаних переміщенням великих мас біженців та військових підрозділів. Разом із загonom його направляють до Рівненського повіту Волинської губернії, де повітовий ватажок дворянства, помітивши професіоналізм та розпорядність лікаря Шлегеля, доручив йому взяти нагляд за санітарною частиною пункту харчування Шубківського табору біженців. Після того, як 18-й санітарно-дезінфекційний загін було направлено до фронту, на прохання місцевої влади та мешканців містечка Шполи, Сергія Ксаверійовича переводять старшим ординатором у 815-й зведений польовий шпиталь. Після подій у жовтні 1917 р. він стає головним лікарем цього ж шпиталю, який через деякий час було переведено на станцію Погребище [10, с. 3].

Після демобілізації у травні 1918 р. С. Шлегель повернувся до Роїщенської медичної дільниці, а вже у липні 1918 р. були зареєстровані перші випадки захворювання на холеру у Рильському повіті Чернігівської губернії та на Шосткінському пороховому заводі у Глухівському повіті. У зв'язку з цим 28 липня 1918 р. губернською лікарсько-санітарною радою його було рекомендовано на посаду Чернігівського повітового санітарного лікаря, яку він обійняв у жовтні (Іл. 8).

Це був період, який дослідник О. М. Сагач описує таким чином: «Щодо встановлення радянської влади в Україні турбота про охорону здоров'я була покладена на Народний комісаріат охорони здоров'я, утворений у складі Тимчасового робітничо-селянського уряду 2 лютого 1919 р. Його першим головою став П. П. Тутишкін. Крім того, для координації військових медиків та діяльності цивільних органів охорони здоров'я у структурі санітарного управління Південного фронту створили Всеукраїнську комісію охорони здоров'я під головуванням М. І. Барсукова у 1921 р. Організаційні заходи Наркомату охорони здоров'я було поширено на всю територію України. У складі губернських та повітових виконкомів створювали відділи охорони здоров'я, до компетенції яких належали лікарська та санітарна справи. В УРСР система охорони здоров'я будувалася на зразок радянської Росії, до основи якої було покладено принципи, що висунув перший нарком Охорони здоров'я РРФСР М. А. Семашко. Він пропонував запровадити єдині принципи організації та централізації системи охорони здоров'я: доступності та безкоштовності для всіх громадян; профілактики та лікування. Наголошував на тому, що слід підвищити якість охорони здоров'я; боротися із соціальними хворобами та ліквідувати їхні причини; насамперед охороняти дитинство та материнство; залучати суспільство до охорони здоров'я. Особливої важливості

набула боротьба з інфекціями, оскільки такі захворювання, як туберкульоз, тиф, віспа, значно перевищували епідеміологічний поріг. Щоб подолати епідемії, у лютому 1920 р. було створено Тимчасову центральну надзвичайну санітарну комісію. Надзвичайні комісії діяли в губерніях та повітах. У червні 1923 р. запроваджено «Постанову про санітарні органи Республіки». Відповідно до цього законодавчого акту на санітарні органи республіки було покладено наступні функції: охорона здоров'я дітей; боротьба із соціальними хворобами; протиепідеміологічні заходи на виробництві; санітарна охорона водних ресурсів, ґрунтів, повітря, житлових приміщень, продуктів; профілактичні заходи; захворювання населення незалежно від соціального статусу; організація санітарної справи. У Чернігівській губернії, як і у всіх інших, було створено губернські та повітові, а також волосні (у сільській місцевості) надзвичайні санітарні комісії, що закуповували матеріали для дезінфекції, ремонтували колодязі та лазні, прибирали нечистоти з вулиць та дворів. Результатом такої активності став загальний спад епідемій вже у 1923 р., але, враховуючи низький рівень життя населення через складні матеріальні та соціально-побутові умови, загроза епідеміологічних спалахів залишалася високою» [20, с. 210-211].

У січні 1919 р. було організовано губернський комісаріат охорони здоров'я при Чернігівському губкомі, до обов'язків якого входили боротьба з інфекційними хворобами, санітарний нагляд за житлом, комунальними підприємствами, торгівлею харчовими продуктами тощо. Але першорядним завданням знову організованого губздраввідділу було «гасіння епідеміологічної пожежі». Узагальнені дані, наведені у таблиці, наочно демонструють динаміку епідемічних захворювань впродовж 1920 р. [21, с. 28]:

Дані про епідемічні захворювання в Україні за 1920 рік

Місяці	<i>Висипний тиф</i>		<i>Поворотний тиф</i>	
	Чернігівська губернія	Всього по Україні	Чернігівська губернія	Всього по Україні
січень	8013	91335	1015	20845
лютий	10138	115369	1669	40380
березень	15665	120505	1892	32945
квітень	9765	94700	1127	33438
травень	7771	59498	1007	29693
червень	5015	33055	993	30760
липень	3823	14479	1203	20687
серпень	1773	7980	906	19041
вересень	1091	5214	574	12338
жовтень	1261	5921	1620	15411
листопад	1358	5046	1413	11880
грудень	682	5706	279	9932
Всього	66375	558808	13698	277350

Коли у 1919 р. створювали нові органи управління медициною, лікар С. Шлегель обійняв посаду завідуючого санепідом Чернігівського управління медичної санітарії (УМЕДСАНА). Після злиття УМЕДСАНА з губздравом обійняв посаду завідувача санітарно-епідеміологічного підвідділу губздрава. На той час у губздраві паралельно співіснувало два підвідділи, які займалися санітарною медициною: санітарно-просвітницький та санітарно-епідеміологічний. Санітарно-просвітницький відповідав за питання санітарної освіти населення та санітарної агітації; санітарно-епідеміологічний займався практичною організацією протиепідеміологічних заходів, організацією лікування хворих, керівництвом роботою губернського та повітових санітарних лікарів, та повітових

відділів охорони здоров'я. Вже 21 листопада 1920 р. відбувся Перший губернський з'їзд завідувачів повітових відділів охорони здоров'я та завідувачів санітарно-епідеміологічних підвідділів, у підготовці та проведенні якого діяльну участь брав і Сергій Ксаверійович. На з'їзді обговорювалися питання боротьби з епідемією та організації нових лікарських ділянок. Сергій Ксаверійович не був «кабінетним працівником», він часто виїжджав у місця, де були необхідні його досвід та знання. Як один із провідних фахівців в області, у 1923–1924 рр. був направлений очолювати боротьбу з холерою по лінії залізничних станцій Конотоп-Бахмач-Ніжин, брав участь у подоланні епідемії холери у Глухівському повіті (Лл. 9, 10).

Внаслідок адміністративної реформи та скасування губерній у 1924 р. С. Шлегель обійняв посаду завідувача санепідом Окрздрава, а потім, після розформування округу, був на посаді санепідінспектора Чернігівського району та заступника Райздравінспектора в 1930 р. З 1931 р. його призначено завідувачем санепідвідділом Чернігівської міжрайонної санітарної станції (МРСС). При формуванні Чернігівського облздрава у 1932 р. він був запрошений для організації епідвідділу. З січня 1935 р. лікар С. Шлегель за сумісництвом керував дезбюро облздраву, при цьому обіймаючи з 1924 р. посаду заступника завідувача облздороввідділу [10, с. 3].

У 1920–1921 рр. на Поволжі та у південних областях України виник масовий голод, що спричинив втечу селян із постраждалих районів, і на залізничних станціях Чернігівської губернії з'явилися перші біженці, яких на початку 1921 року налічувалося близько 40 тис. У цей важкий час, попри величезну зайнятість, Сергію Ксаверійовичу було доручено керувати комісією Помгола губернської ради «Всемедиксантруд» [22].

Незважаючи на значне службове навантаження, С. Шлегель багато часу приділяв і підготовці молодих медичних кадрів. Як і його батько, впродовж 1924–1934 рр. викладав в реорганізованій школі лікпомів (колишня фельдшерська школа), працюючи поруч зі своїми старими товаришами-лікарями Соловйовим, Деполовичем, Віноградорським, Полторацьким та ін. У цей же час С. Шлегель викладав санітарію і гігієну в Чернігівському землевпорядному технікумі; збереглися документи про його викладацьку діяльність у Чернігівській філії Київського інституту підвищення кваліфікації лікарів (Лл. 11).

Багато уваги Сергій Ксаверійович приділяв також науково-практичній роботі, регулярно виступаючи та обмінюючись багаторічним досвідом на обласних та республіканських наукових конференціях. Зокрема, він був делегатом Першого та Другого окружних з'їздів лікарських секцій; Першого окружного медично-санітарного з'їзду 1925 р.; делегатом Другого обласного з'їзду боротьби з туберкульозом 1937 р.; Другої обласної наукової конференції лікарів; брав участь у роботі П'ятої та Шостої Всеукраїнських санітарних рад; Окружної конференції лікарської секції 1928 р.; Першої Всеукраїнської лікувально-профілактичної Ради у 1928 р. в Харкові [10, с. 4].

У 1929 р. С. Шлегель разом із ветеринарним інспектором А. Барсуковим передали книги з хімії, фармації, фармакогнозії, журнали, 8 томів посібників з ветеринарії з власних бібліотек Чернігівському бактеріологічному інституту [23].

С. Шлегель брав участь у роботі Вченого Товариства лікарів від самого дня його заснування. Діяльність цього товариства, як свідчать документи, була спрямована на розвиток наукової роботи серед чернігівських лікарів, за прикладом «Будинку учених» у Петрограді. При самому завершенні статті до мене потрапила записна книжка з колекції відомого чернігівського історика та краєзнавця Володимира Яковича Руденка, завдяки котрій ми можемо встановити прізвища лікарів-членів цього товариства та навіть адреси декого з них на 1920 р. [24]. Як свідчить протокол загальних зборів лікарів м. Чернігів від

27 листопада 1920 р., навколо цього товариства точилося багато суперечок, адже воно не вписувалося в уявлення «новомодних» течій більшовицького режиму [25].

Сергій Ксаверійович брав активну участь у створенні та розвитку профспілки медичних працівників – «Медсанпраці», що виникла ще 1919 р. Він був головою лікарської секції, головою Чернігівської губернської розціночно-тарифної комісії, неодноразово обирався до губернського бюро «Медсанпраці» [10, с. 3-4].

Велику увагу приділяв Сергій Ксаверійович сім'ї та вихованню дітей, отримуючи від них повну підтримку у той нелегкий час. Донька Марія Сергіївна Шлегель-Леонтович продовжила справу батька, закінчивши факультет Охматдит при Київському медичному інституті та багато років пропрацювавши у Чернігові у системі МВС та лікарем-педіатром у Чернігівській міській дитячій поліклініці.

Син Микола Сергійович після закінчення Чернігівського землевпорядного технікуму багато працював по всій території СРСР, учасник Великої Вітчизняної війни, брав участь у відновленні Кенігсбергу (нинішнього Калінінграду), де й зараз живуть його нащадки, був керівником «Калінінград міжколгоспбуду».

Після трагічних подій червня 1941 р. Сергій Ксаверійович з родиною були евакуйовані спочатку до міста Саратов, а згодом переїхали до м. Чкаловська за місцем служби доньки. Захворівши на запалення легенів, лікар помер у 1943 р. далеко від рідного Чернігова.

Отже, віхи життя та діяльності С. К. Шлегеля тісно пов'язані із зародженням та становленням санітарної медицини на Чернігівщині – як централізованої інституції, при створенні якої були задіяні пропозиції передових діячів та вчених. Враховуючи важку епідеміологічну ситуацію того часу, під його керівництвом було організовано боротьбу з такими хворобами, як тиф, туберкульоз, віспа, а також створено нові на той час підрозділи санітарної медицини.

ДОДАТКИ

Іл. 1. Портрет Шлегеля С.К. 1930-ті рр.

Іл. 4. Кадри з російсько-японської війни. Особистий архів С. К. Шлегеля

Іл. 5. Кадри з російсько-японської війни. Особистий архів С. К. Шлегеля

К о п і я.

П р и к а з ъ
44-й пѣхотной дивизіи
№ 7.

12-го Января 1915 года.

§ 1.

Окончившіе курсъ ИМПЕРАТОРСКОЙ военно-медицинской академіи назначены младшими врачами: БОХОНЪ - 173 пѣхотнаго Каменецкаго полка, ВОСКРЕСЕНСКІЙ - 174 пѣхотнаго Ромненскаго полка, ГАЛАХОВЪ - 175 пѣхотнаго Батуринскаго полка, КЕМЕНОВЪ - 176 пѣхотнаго Переволоченскаго полка и МОЙКОВСКІЙ - 44 артиллерійской бригады.

По прибытіи названныхъ врачей, младшихъ врачей полковъ: 173 пѣхотнаго Каменецкаго полка - СУРГУЧЕВА, 175 пѣхотнаго Батуринскаго - ФЛИДЕРТА и МИТЕЛЪМАНА, 176 пѣхотнаго Переволоченскаго - ШЛЕГЕЛЯ и 44 артиллерійской бригады - ВЕСЕЛАГО немедленно командировать въ гор. Кіевъ въ резервъ военно-санитарнаго управленія со списками.

СПРАВКА: сношеніе Корпуснаго врача XXI-го армейскаго корпуса отъ 6 Января сего года за № 1369.-

Подлинный подписалъ: Генераль-Лейтенантъ ДОБРОТИНЪ.

Съ копіей вѣрно:

Полковой Адъютантъ 176 пѣх.
Переволоченскаго полка,

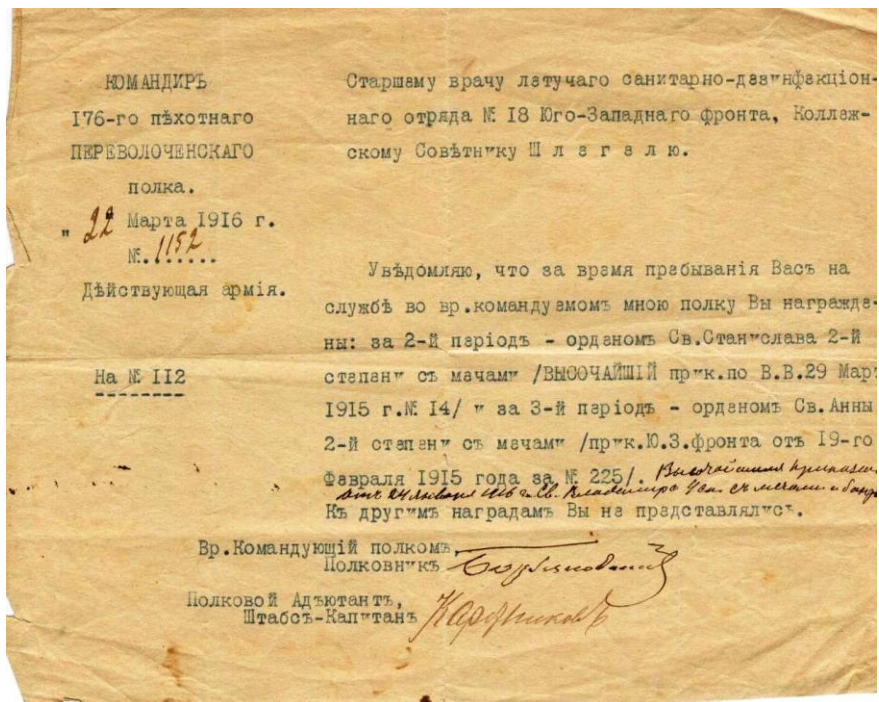
Поручикъ

"10" Декабря 1915 г.

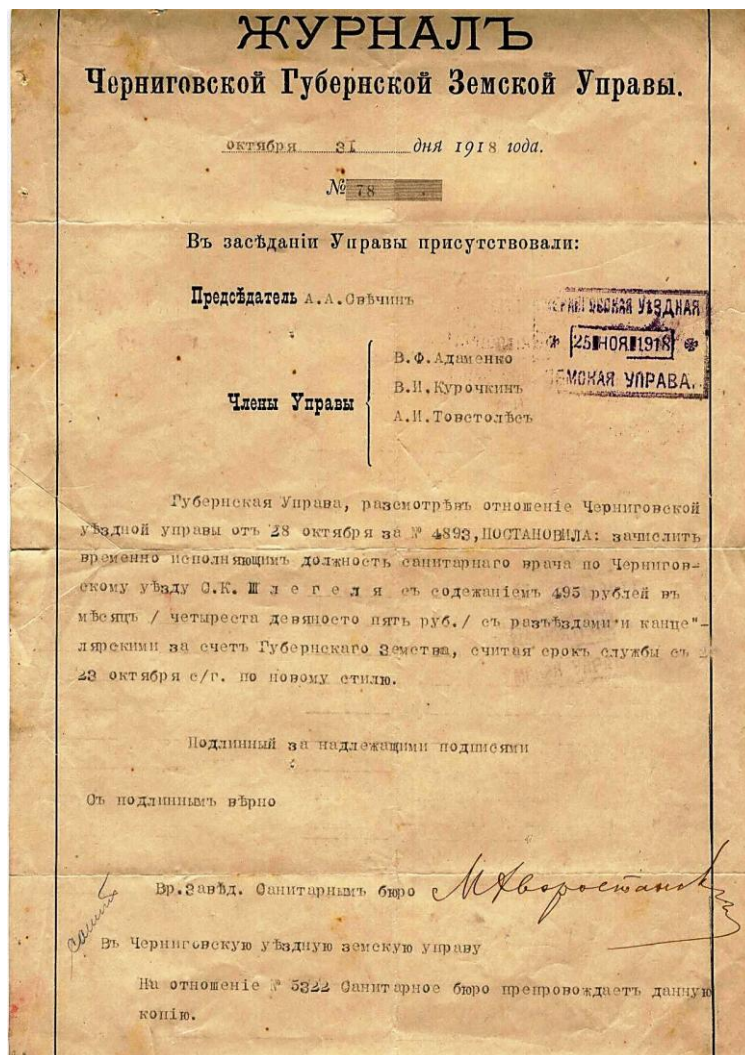
№. 1243.

Т. в. д.

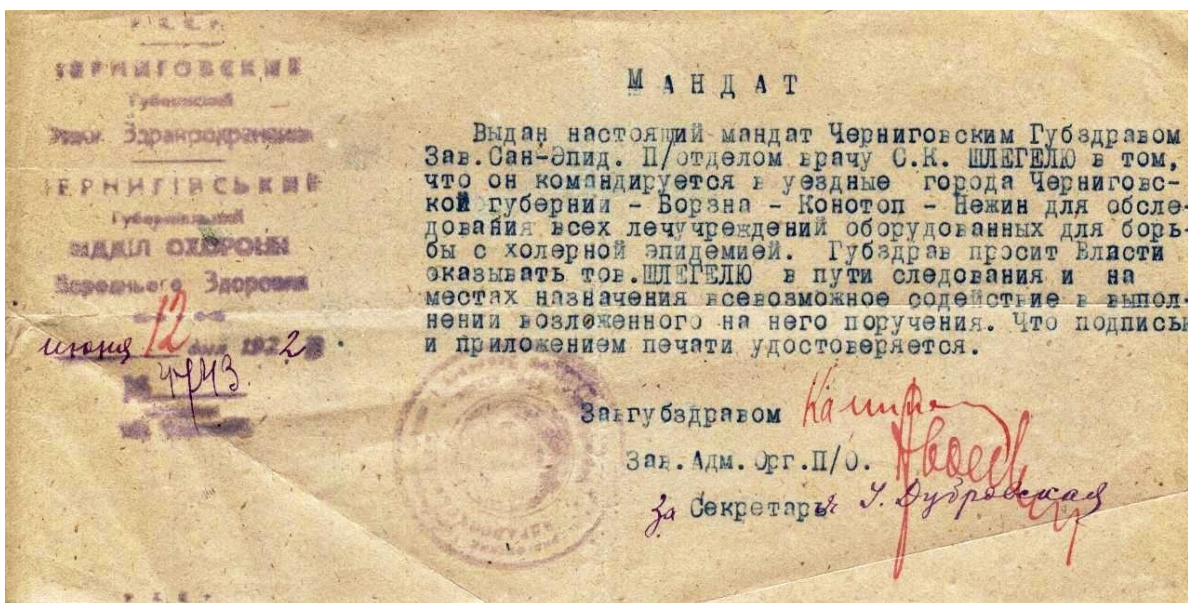
Лл. 6. Наказ по 44-й пѣхотній дивизіи. Особистий архів С. К. Шлегеля

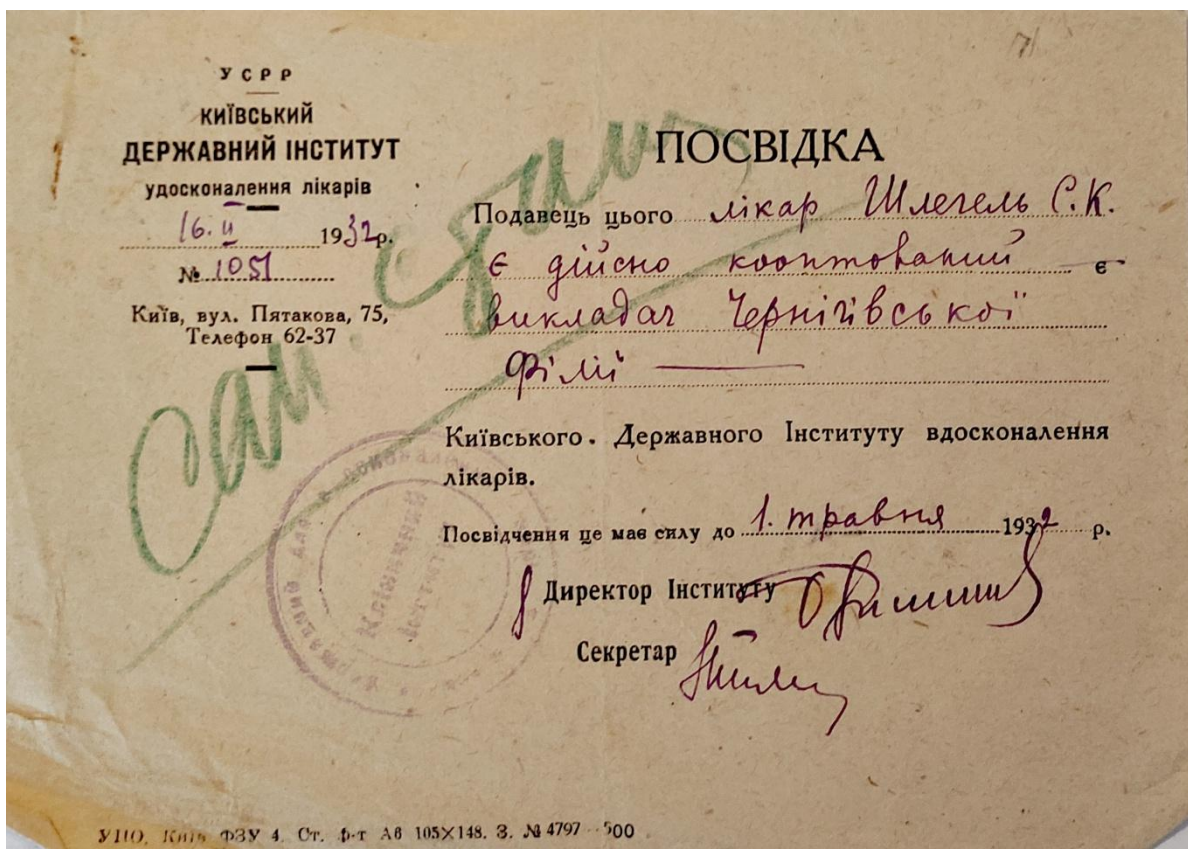
Лл. 7. Довідка № 1152 від 22.03. 1916 року. Особистий архів С. К. Шлегеля

Лл. 8. Журнал Чернігівської губерньської управи. Особистий архів С. К. Шлегеля

Іл. 9. Мандат Чернігівського губернського відділу охорони здоров'я. Особистий архів С. К. Шлегеля

Іл. 10. Посвідка. Київський державний інститут удосконалення лікарів. Особистий архів С. К. Шлегеля

ОБЩЕЕ СОБРАНИЕ

врачей г. Чернигова 27-го ноября 1920 г.

присутствует 24 врача

председательствует д-р ЛЕ-ОЛОРГЧ

Секретарь д-р ШЕРБЛЕВ

Завед. Инструкторским и/отделом Губодела Всемедикосантруд г. КЛЕЙНЕР указал, что в настоящее время с-лочение работников по цехам уже отжило, необходимо с-лочение всех без исключения работников медицинского дела. Поскольку нужны различные специальности в медицинском деле, остальку необходимы и подразделения единого медицинского союза "Всемедикосантруд".

По основу образования Секции врачей должны лечь постановления С"езда Центрально-врачебной Секции.

Докладчик отбашает указанные постановления. По мнению докладчика научное О-во врачей должно перестать существовать, как параллельная организация.

Д-р ЛЕ-ОЛОРГЧ указывает, что в заседании правления не встретил возражений параллельного существования. Научное О-во врачей.

Д-р ГОРДОН также подбещает, что правление Всемедикосантруд не разделяет взгляда г. КЛЕЙНЕРА на непременно управление научного О-ва врачей.

Д-р "ОЛТОРАНИК" указывает, что научное О-во врачей имеет совершенно другие цели, чем секция врачей: существование научного О-ва врачей необходимо, иначе врачи превратятся в ремесленников. Закретье О-ва врачей будет преступлением по отношению к больным.

Д-р СТРОГАНОВ: многие члены Всемедикосантруд страдают некоторым зудом по отношению к Научному О-ву врачей, до которого им, собственно, нет никакого дела.

Всегда вопрос о существовании научных О-в решен окончательно, почему надо уничтожить ученое О-во и требовать, чтобы научные вопросы разбирались в профессиональных О-дах.

В Петрограде существует особый ученый дом, куда, кроме ученых не входит никто.

Клейнер отрицает, что кроме решения *Клеинер* т.удовой а.тели, существования Научного О-ва находит что название О-ва врачей должно быть заменено названием медицинского Об.ва.

По вопросу о числе членов бюро секция *Клеинер* в секции 3-х членов и двух командует к ним

Чл.наим. бюро избираются д-р ВИНОГРАДСКИЙ/16/
ШЛЕГЕЛЬ /13/

Чл.наим. правления от В. ВСЕМЕДИКОСАНТРУД от бюро Врачебной секции избираются д-р ВИНОГРАДСКИЙ

по предложению тов. КЛЕЙНЕРА культу.но-просв. тительный и/отдел "ВСЕМЕДИКОСАНТРУД" зоб.аный д-р ДИХАН и д-р ШИХУЦКИЙ.

председатель

секретарь. *Шерблев*

Лл. 11. Протокол загальних зборів лікарів м. Чернігів. Особистий архів В. Я. Руденка

Джерела та література

1. Лащенко П. Н. Гигиена со включением сведений по эпидемиологии, эпизоотологии и медицинской полиции. Томск, 1913. 454 с.
2. Путеводитель по Чернигову и указатель торгово-промышленных фирм Чернигова. Чернигов: изд. Рахмана И. А., 1912. 88 с. с ил.
3. Онищенко Г. Г., Румянцев Г. И. Государственной санитарно-эпидемиологической службе России – 80 лет. *Гигиена и санитария*. 2002. № 4. С. 7-10.
4. Грегирчак Н. М. Санітарно-гігієнічний контроль виробництв: Конспект лекцій з дисципліни «Мікробіологія і санітарно-гігієнічний контроль виробництв» для студ. напр. 051401 «Біотехнологія» ден. та заоч. форм навч. Київ: НУХТ, 2011. 175 с.
5. Медицина Чернігівщини з сивої давнини до сьогодні. *Матеріали обласної медичної конференції*. Чернігів, 2003. 103 с.
6. Чубіна Т. Д. Меценатсько-філантропічний проект Болеслава Потоцького: Немирівська гімназія. *Гуманітарний Вісник ЧДТУ. Серія: Історичні науки*. Число 32. Вип. 16. С. 92-104.
7. Czarnobyl – historia miejsca. URL: <https://licznikgeigera.pl/czarnobyl/> (дата звернення: 12 листопада 2022).
8. Wioletta Brzezińska-Marjanowska Klasycystyczna architektura pałacowa na Wołyniu ok. 1780–1831 r., Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej, t. I, red. W. Walczak i K. Łopatecki, Białystok 2010. С. 273-299.
9. Диплом лікаря № 15521. Особистий архів С. К. Шлегеля.
10. Автобіографія. Особистий архів. С. К. Шлегеля. С. 1-4.
11. РГИА (Российский государственный исторический архив). Ф. 1343. Оп. 27. Д. 3789. 35 л.
12. Языков Н. М. Стихотворения, сказки, поэмы, драматические сцены, письма. Москва, Ленинград: Гослитиздат, 1959. 508 с.
13. Офицеры русской императорской армии URL: https://ria1914.info/index.php/%D0%A8%D0%BB%D0%B5%D0%B3%D0%B5%D0%BB%D1%8C_%D0%92%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D0%BC%D0%B8%D1%80_%D0%9B%D1%8E%D0%B4%D0%B2%D0%B8%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87 (дата звернення: 23.04.2019)
14. Орденський диплом № 7482. Особистий архів С. К. Шлегеля.
15. Бонч-Бруевич М. Д. Вся власть Советам! Москва: Воениздат, 1958. URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/bonch-bruevich_md/01.html (дата звернення 12.11.2021)
16. Высочайшие приказы, ополчение, URL: https://www.ria1914.info/index.php/%D0%92%D1%8B%D1%81%D0%BE%D1%87%D0%B0%D0%B9%D1%88%D0%B8%D0%B5_%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D1%8B,_%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5 (дата звернення: 23.04.2019)
17. Телефонограмма № 3 від 21.12.1915. Особистий архів С. К. Шлегеля.
18. О награждении врачей орденами Св. Владимира 4-й и Св. Анны 3-й степени, с бантом: Именной, объявленный в циркуляре Инспекторского Департамента Морского Министерства от 03.03.1855 г. №29094. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание второе. Т. XXX. С. 187.
19. Краузе Ф. Письма с Первой мировой / отв. ред. Л. А. Булгакова. Санкт-Петербург.: Нестор-История, 2013. 332 с.
20. Сагач О. М. Особливості розвитку системи охорони здоров'я України у ХХ ст. (на прикладі Чернігівщини). *Сторінки історії*: зб. наук. пр. 2019. Вип. 49. С. 204-224.
21. Из истории развития здравоохранения Черниговщины (В. А. Груша, А. Н. Петрик, А. И. Сахно, Г. В. Завортный, В. И. Пасечник, В. И. Шень) Чернигов, Десна, 1985.

22. Довідка від 1.03.1922. Особистий архів С. К. Шлегеля.

23. Історія Чернігівщини. Бактеріологічний інститут.

URL:<https://www.gorod.cn.ua/city/knigi-o-chernigove/1082-istorija-chernigivshini.html>

(дата звернення: 16.06.2020)

24. Список и адреса врачей – членов Общества врачей Черниговской губернии за 1920 год. 45 с. Особистий архів В. Я. Руденка.

25. Протокол загальних зборів лікарів м. Чернігів від 27 листопада 1920 року. Особистий архів С. К. Шлегеля. С. 1-4.

Oleksii MATVEYCHUK

(Chernihiv)

From the history of sanitary medicine of Chernihiv region 1918–1930-ss on the example of activity of Shlehel S. K.

The article considers the development of sanitary medicine of the Chernihiv region in the period of 1918 – 1930-ss on the example of activity of the southern sanitary-epidemiological department of the perishing Shlehel S.K. Also highlighted some moments from the biography of Shlehel S.K.

Key words: *the Chernihiv region, regional health department, sanitation, sanitary department, morbidity, Shlehel S.K., World War I, infectious diseases.*

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ТРОЇЦЬКИЙ ЖІНОЧИЙ МОНАСТІР У 1940–1950-х роках

Стаття присвячена відродженню релігійного життя у м. Чернігові за часів нацистського окупаційного режиму та у повоєнний час. Висвітлено процес відкриття та подальшу діяльність Троїцького жіночого монастиря.

Ключові слова: німецько-радянська війна, Троїцький жіночий монастир, більшовики, черниці, релігійна громада.

Вивчення періоду німецько-радянської війни та повоєнного часу в історії Церкви є одним з найскладніших, оскільки характеризується непростими соціально-політичними, культурними, духовними процесами, але воно дає можливість простежити вплив як радянського, так і нацистського режимів на релігію. У часи Другої світової війни політика стосовно Церкви дещо змінилася: на окупованих нацистами територіях відкриваються храми для богослужіння, причиною цього стала терпимість до вірян з боку німецької влади, а у повоєнний час їх діяльність не заборонялася через часткову лібералізацію у галузі релігійної політики з боку радянської влади.

У пропонованій статті мовиться про стан храмів м. Чернігова у часи фашистської окупаційної влади та у повоєнний час. Основна увага звернена на відкриття та подальшу діяльність жіночого Троїцького монастиря: його економічні джерела та основні напрямки господарської діяльності. Завдання наукової розвідки – показати політику «лібералізму» органів влади до Церкви у повоєнному Чернігові, особливості відновлення монастиря та його діяльність.

Грунтовного наукового вивчення історії Троїцького жіночого монастиря (діяв 1942–1960 рр.) на даний час немає. Історію монастирів Чернігівщини у повоєнний час досліджували історики: Ф. Юхно [1] та О. Тарасенко [2]. Окремі аспекти про стан монастиря та чернігівських храмів висвітлені у чернігівській періодиці за 1942 р., у документах стосовно Чернігівської єпархії.

У м. Чернігові до початку німецько-радянської війни всі храми та монастирі були зачинені, окрім двох синагог [3, с. 431]. Церковні споруди найчастіше використовувалися під складські приміщення або були зруйновані, але ситуація дещо змінилася з приходом німецької окупаційної влади.

10 вересня 1941 р. до Чернігова зайшли гітлерівці. Місцеві жителі зустріли їх привітно, оскільки люди, незадоволені радянською владою, сподівалися на покращення життя за німецького керівництва, тому, коли відкрили у місті храми, молилися за Гітлера і його перемогу над радянською армією [3, с. 464]. Таке привітне ставлення до окупаційної адміністрації було не лише у Чернігові. Так, в одній із публікацій доктора філософії та історика Церкви Володимира-Ентоні Моса згадується, що німців зустрічали з великою радістю у Литві, Латвії, Естонії, їх наслідували білоруси та жителі Західної України [4, с. 54].

У м. Чернігові прослідковувалися позитивні відгуки про прихід гітлерівського командування у періодиці, зокрема у «Костянтиноградських нових вістях» (видавалися з липня 1942 р. до 1943 р. у м. Костянтинограді (нині м. Красноград,

Харківська обл.) за 21 жовтня 1942 р. у невеликій статті повідомляється про зруйновану та пошкоджену промисловість Чернігова. На вулицях міста лежали гори брухту, обірваних проводів, розбитих і повалених електричних і телеграфних стовпів. Не було світла, води, не працювало жодне підприємство, але за короткий час, завдяки спільній співпраці місцевого населення з окупаційною владою збудовано механічну пекарню, хлібзавод, два млини, помпову станцію. У квітні 1942 р. у м. Чернігові безперервно працюють водогін, лазня та усі мешканці міста одержують електричне освітлення. В умовах надзвичайно суворої зими знову майже відбудована залізниця Чернігів–Неданчичі (Чернігівський район). У місті зафіксовано понад 500 зруйнованих і погорілих будівель. За цей час відновлено вже десятки будинків [5, с. 3].

Паралельно з відновленням міста та промисловості відроджувалося також релігійне життя. Загалом у часи війни на окупованих територіях із дозволу фашистської окупаційної влади було відкрито 7547 православних храмів. Навіть у таких повністю радянських регіонах, як м. Псков чи Східна Україна, 95 % населення, згідно з німецькими джерелами, пішли до відкритих храмів [4, с. 55]. У часи окупації у м. Чернігові для богослужінь відкрили 6 храмів [6, с. 67]. Перша група вірян на чолі з протоієреєм Макарієм Смільницьким виявили бажання відновити й обладнати Іллінську церкву та розпочати у ній богослужіння. Це була перша релігійна громада, яка швидко перейшла від слів до справи, і 21 вересня 1941 р. у день Різдва Пресвятої Богородиці відбулася перша церковна служба в Іллінському храмі [7, с. 2]. Минув майже рік, і 2 серпня 1942 р. у церкві Святого пророка Іллі відбулося урочисте богослужіння з нагоди храмового свята. До храму прийшли люди із с. Жавинки (до 1943 р. с. Жовинка), с. Гущина та інших сіл. Службу Богу служив архієпископ Чернігівський і Ніжинський Симон разом зі священством м. Чернігова [8, с. 2].

Восени 1941 р. гітлерівська влада дозволила діяльність новоствореної Дмитрівської релігійної громади на території Єлецького монастиря. У перших числах жовтня 1941 р. у нововідбудованій Свято-Дмитрівській церкві відправили першу службу Богу. Тут повністю відновили церковне життя завдяки винятковій активності настоятеля храму та керівника єпархіального управління Чернігівщини, митрофорного протоієрея (первосвященник, нагороджений правом носити митру) Олександра Короткевича [7, с. 2].

У 1941 р. релігійна громада була також при Воскресенській церкві. У серпні 1941 р. відремонтовано та відновлено богослужіння у церкві Святого Михайла та боярина Федора, що міститься у великому будинку колишньої духовної семінарії [9, с. 58]. 22 вересня 1942 р., у день канонізації Святого Феодосія Углицького, урочисто освятили відремонтований Спасо-Преображенський собор [10, с. 2].

Окрім дозволу на діяльність храмів у м. Чернігові, гітлерівське керівництво дозволило відновити діяльність Троїцького монастиря, але не як чоловічу, а як жіночу обитель. У чернігівській періодиці часів фашистської окупації пишуть, що про цю історичну пам'ятку (Троїцький монастир) давно вже люди забули. Згадуються варвари-більшовики, після діянь яких залишилися обшарпані стіни, напівзруйнована кам'яна огорожа, чорний силует спустошеного пожежею архієрейського будинку. У зимовому храмі (зимова Введенська церква з прилеглим до неї корпусом [11, арк. 8]) навалено купи різного гнилля та сміття. Замість коштовного величного іконостаса, у Троїцькому соборі чорніє велика прогалина. Частина його загинула у вогні, частина пішла на побудову свинарника та землянок. Рештки зруйнованих будівель монастиря розтягувалися особами, які оселилися на його території.

Новоутворена церковна громада не залишила Троїцький собор без допомоги та понад місяць працювала, щоб привести храм у належний стан, підготувати його до прийняття вірян [7, с. 2]. У садибі колишнього Троїцького чоловічого монастиря у кінці літа 1941 р. влаштували жіночу обитель, і вже на Великдень 5 квітня 1942 р. проводилась служба у Троїцькому соборі [12, с. 41]. У кінці осені 1942 р. невелика група вірян провела ремонт у нижній церкві під Троїцьким собором, де згодом почали проводити богослужіння і співав церковний жіночий хор [13, с. 1].

10 вересня 1942 р. урочистим молебнем у Троїцькому соборі розпочала свою діяльність Духовна консисторія при чернігівському архієпископі. До складу консисторії ввійшли такі особи: протоієрей отець Юрій Палій, отець Михаїл Барзилович, отець Сергій Вордонос, скарбник П. О. Куриленко, юрисконсульт В. О. Якименко. На секретаря консисторії запрошено Т. Д. Федорова. Консисторія працюватиме під безпосереднім керівництвом і з благословення високопреосвященного владики Симона. До обов'язку консисторії входило розв'язання ряду актуальних питань та вживання заходів, спрямованих до подальшого розвитку і зміцнення церковного руху, піднесення морально-релігійного рівня духівництва та переборення решток семіто-більшовицьких впливів [14, с. 4]. 29 листопада 1942 р. при чернігівському Троїцькому архієрейському будинку тимчасово перебуваючим у місті єпископом Белгородським і Гайворонським Панкратієм, за участю міського духівництва урочисто освячено теплу церкву на честь свята Введення до храму Пресвятої Богородиці. Більшовики знищили усе устаткування храму, не встигли зруйнувати самого приміщення [15, с. 4].

У садку Троїцько-Іллінського монастиря фашисти облаштували кладовище, де ховали своїх солдатів у 1942 р. У цей період видавалися спеціальні розпорядження про догляд за цим кладовищем. Інформації про точну кількість похованих солдат і офіцерів ворожої армії нема. За спогадами свідків того часу, там могло бути не менше однієї тисячі одиничних могил. Утім, коли радянські війська вигнали гітлерівців, в м. Чернігові багато німецьких поховань знищили. Сьогодні на цій території стоять житлові будинки [16, с. 41].

Після звільнення Чернігова від фашистів (вересень 1943 р.) змінилося ставлення влади до релігії, і це виявилось у підписанні ряду директив. Одна з них – це постанова РНК СРСР «Про порядок відкриття церков» від 28 листопада 1943 р., у якій відображався механізм цієї процедури, обґрунтовувалися основні напрями діяльності православних релігійних організацій, за які не можна було виходити [17, с. 41]. Центральним документом, який регулював монастирське життя, стала постанова РНК СРСР № 2137-546с від 22 серпня 1945 р. «Про питання щодо православної церкви і монастирів», що вказувала місцевій владі не перешкоджати діяльності чоловічих і жіночих монастирів, зберігати їх будівлі, інвентар і худобу [18, с. 103]. Згідно з даними рішеннями, чернігівська релігійна громада Троїцької церкви отримала 3 жовтня 1944 р. довідку про реєстрацію від уповноваженої Ради у справах православної церкви при виконкомі чернігівської Ради депутатів трудящих. Тому на початку 1945 р. на основі реєстрації № 69 Троїцької приходської громади уповноваженим Ради у справах православної церкви Чернігівської області при Раді міністрів СРСР при Чернігівському облвиконкомі Ф. Репюю була зареєстрована церковна рада, до складу якої увійшли: М. Гурін, А. Гордійко. Вона мала перебувати у м. Чернігові, за адресою – вул. Толстого, буд. 62 і керувати церковними спорудами та майном Свято-Троїцького монастиря [11, акр. 2-3].

Так релігійна громада почала діяти на правах юридичної особи. Згідно з

довідками про реєстрацію духовенства (№ 394, 1945 р.), священник приходської громади Троїцької православної церкви Т. Алексєєв отримав дозвіл на проведення богослужінь у згаданому храмі, а ігуменею Троїцького жіночого монастиря було призначено Агрипину Кузьмівну Сорокіну, чернече ім'я Антонія, 1887 р. народження, з сім'ї робітників, освіта початкова (нижча). Мала судимість за зберігання церковних службових книг 1 рік (1940 р.). До монастиря прийшла у 1941 р., а ігуменею стала у 1943 р. (дані з анкети) [11, арк. 15].

8 березня 1947 р. секретар Чернігівської єпархії Нифонт, ігуменя Троїцького жіночого монастиря А. Сорокіна уклали угоду з виконавчим комітетом міської Ради депутатів трудящих в особі уповноваженого представника міськвиконкому І. Лубенця про те, що прийняли від виконкому чернігівської міської Ради депутатів трудящих у безстрокове безоплатне користування розташовані на території Троїцького монастиря споруди: літню церкву Святої Трійці, троїцьку дзвіницю, зимову Введенську церкву з трапезною, три кам'яні корпуси для житла, дерев'яний будинок, кам'яний будинок з коморою і підвалом, дерев'яний сарай, кам'яну Іллінську церкву, кам'яну дзвіницю при Іллінській церкві, Свято-Антонієві печери при Іллінській церкві, сторожку при Іллінській церкві.

Наступним кроком став інвентарний опис у храмах Свято-Троїцького монастиря, де перераховано всі церковні та господарські речі, які вдалося зберегти у часи війни (всього 57 пунктів): іконостас триярусний у великому храмі, іконостас Михайло-Федорівського храму, іконостас Введенського храму одноярусний, престолів – 4, жертovníків – 4, чохлав для жертovníків полотняних – 4, уборів напрестольних тканинних – 4, уборів напрестольних парчевих – 2, уборів шовкових напрестольних – 1, Євангеліє у срібній обкладинці – 1, Євангеліє в оксамитовій обкладинці – 1, чаша срібна – 1, чаша алюмінієва – 2, напрестольний хрест мідний – 2, напрестольний хрест срібний – 1, напрестольний хрест залізний – 2, дарохранильниця – 2, запрестольний хрест – 3, ікона на горному місці – 2, семисвічник – 1, п'ятисвічник металевий – 1, таці металеві – 5, кадильниця проста – 1, блюдо для благословення хліба – 2, свічник мідний – 8, велика шафа для одягу – 1, священницьких риз парчевих – 3, священницьких риз полотняних – 2, підризників полотняних – 2, стихарів парчевих – 1, стихарів полотняних – 3, стихарів дитячих – 2, уборів парчевих – 2, підризник – 1, хоругви металеві – 2, хоругви полотняні – 2, панікадило – 2, панікадило – 1, вінці для вінчання – 2, ікона «Голгофа» – 1, ікони великих розмірів – 13, ікони малих розмірів – 64, лампад підвісних – 25, свічники ставники – 11, аналоїв – 7, гробниця під плащаницю – 1, столи великі – 4, столи малі – 2, лавки зі спинками – 4, лавки без спинок – 4, свічний короб – 1, табуретка – 5, напрестольні скатертини – 4, дзвони мідні – 2, капітасма на царські врата – 2, ліхтарі – 2, хрестів, які стоять на жертovníку та панахидному столі – 2 [11, арк. 8]. Як бачимо, особливо цінного у цьому реєстрі немає, лише найнеобхідніше для проведення служби та побутові речі.

Оскільки з 1918 р. монастир не був чинним, то до війни і в часи гітлерівської окупації у келіях проживали місцеві робочі люди, а з відкриттям монастиря виникає проблема з помешканням для черниць. При перевірці житлових будівель Троїцького монастиря 5 липня 1947 р. було складено акт про виселення осіб, які не є монахами, і при обстеженні встановлено таке:

1) У будинках проживає 18 сімей у складі 45 осіб, які не мають ніякого відношення до монастиря і займають 18 квартир.

2) Виникли складнощі з переселенням до міста декількох сімей через проблеми житлового фонду, тому у монастирі залишили – вдову Т. Хорошек та її трьох дітей

(чоловік загинув на фронті у 1943 р.); С. Хорошек – матір двох синів, які загинули на фронті; А. Комунара, інваліда війни – займав 2 кімнати; М. Бреславську – сім'я з трьох осіб, займають кімнату і кухню, чоловік загинув на фронті, дочка працює у МВС; А. Заровську – сім'я з двох осіб, чоловік загинув на фронті.

3) Виявлено, що три сім'ї живуть у монастирських приміщеннях і працюють на таких підприємствах м. Чернігова, як Фабрика музичних інструментів, Цегельний завод, Меблева фабрика, у яких є можливість своїм робочим надати житло у відомчих будинках.

4) Переселитися повинні три сім'ї, які мають можливість жити з родичами у селі, але не хочуть. Лікарю Обласної малярійної станції надати квартиру з міського житлового фонду.

5) Переселити із Будинка зоотехнікуму трьох монахинь у монастирські келії, а на їх місце поселити працівників зоотехнікуму, які проживають у монастирі [19, арк. 3].

Мабуть, важливим моментом у відновленні будь-якого монастиря було співвідношення серед ченців представників різних вікових груп, оскільки потребувалися трудові ресурси для облаштування умов повсякденного життя, відновлення споруд після війни, ведення господарства, догляд за похилими монахинями (якщо такі були). У Троїцькому жіночому монастирі на 1 серпня 1949 р. перебувало 113 насельниць [19, арк. 15], основна частина з них віком від 30 до 55 років, які й були основною робочою силою. Усі черниці були родом з Чернігівщини, походили з селянських родин, мали початкову або незакінчену середню освіту, одиниці – незакінчену вищу. Різких коливань у зростанні чи зменшенні кількості насельниць з кінця 1940-х і до початку 1960-х років не зафіксовано. Хоча, варто зазначити, що у 1952 р. до Троїцького монастиря переселили понад 40 монахинь із ліквідованого Домницького жіночого монастиря [19, арк. 4], і на 1 грудня 1953 р. вже зазначалось у документах 160 монахинь – це, мабуть, максимум за усі 20 років існування обителі. Спостерігається поповнення також у 1960 р., переселили 27 черниць і 12 схимонахинь із Густинського монастиря, але це не змінило ситуації, бо усіх разом стало 98 монахинь, яких за віком можна поділити на групи: до 30 років – 2 особи, від 30 до 40 років – 6 осіб, від 40 до 50 років – 4 особи, від 50 до 60 – 25 осіб, від 60 до 70 років – 30 осіб, за 70 років – 31 [11, арк. 70]. Взагалі кількість жінок у монастирі почала скорочуватися ще від 1956 р., бо насельниць приходило дуже мало, решта виїжджали до родичів або помирали.

У монастирях характерним вираженням духовності була любов до праці, тому зазвичай ченці вели своє господарство для забезпечення себе достатньою кількістю харчових продуктів чи на продаж. Господарювання Троїцького жіночого монастиря полягало в наступному. Обробляли землю, яку у 1947 р. чернігівська міська влада виділила черницям за монастирською огорожею в урочищі «Пролетарський гай», усього 5,5 га орної землі, з розрахунком по 0,05 га на одну насельницю (110 осіб у 1947 р.) [19, арк. 2], де сіяли просо, садили картоплю і вирощували капусту та помідори. З 1955 р. частину монастирського городу віддали забудовнику, частину зеленгоспу, і залишилось всього 3 га. Господарство Троїцької обителі утримувало 3 корови та 1 коня. Молоко роздавали черницям, а у піст продавали, і за виторгуванні гроші купували корм для корів та оплачували послуги пастуха. Ще одним заняттям у монастирі було бджільництво – пасіка із 17 вуликів, мед роздавали черницям [19, арк. 53, 57].

Троїцький жіночий монастир отримував прибутки із треб, продажу свічок, просфор, ладану, хрестиків, тарілкового збору. Разом усе становило такі прибутки:

1953 р. – 233 009 крб., 1954 р. – 116 693 крб., 1955 р. – 59 198 крб., 1956 р. – 106 586 крб., 1957 р. – 163 833 крб., 1958 р. – 178 797 крб. Поповнювали скарбницю монастиря пожертви від осіб, які захотіли залишитися інкогніто: 1953 р. – 15000 крб., 1954 р. – 6000 крб., 1955 р. – 1000 крб., 1956 р. – 9900 крб. Черниці часто користувалися доходом монастиря і частково заробляли на себе реалізацією в'язаних теплих речей, пошиттям ковдр. Окрім реальних доходів, були приховані – грошові перекази приблизно на 10000 крб. або продуктові посилки від благодійників, які керівництво у документації не фіксувало [19, арк. 96].

Оскільки монастир мав прибутки, то не обійшлося у повоєнні часи і без податків, зокрема, за церковні споруди у 1953 р. сплачено 200 крб. [9, арк. 30]. Харчові продукти державі не здавали, бо черницям ледь вистачало того, що виростили. До витрат церковної організації входили страхові платежі у сумі 2723 крб. на рік, єпархіальні внески (фіксованої суми не було), грошова допомога черницям, зарплата церковному хору, закупка таких речей: воску, лампадної олії, ладану, свічок, церковного вина, муки для просфор, інвентаря для храмів, канцелярських товарів, оплата поштових та комунальних послуг, купували продукти для трапезної тощо. Виходили значні суми на рік, які інколи перевищували доходи монастиря.

З 1950-х рр. виділяли кошти на ремонти монастирських споруд, так, у 1952 р. витрачено 67252 крб., 1954 р. – 55253 крб., 1955 р. – 65847 крб., охоплено такі об'єкти, як Троїцький собор, Введенську церкву, келії, дзвіницю, господарчі та інші будівлі. Про капітальну реставрацію не мовилося, частинами виконували найнеобхідніше: міняли покриття даху, тинькували та білили стіни храмів, встановлювали нові віконні рами, фарбували, з нежитлових будівель робили житлові [11, арк. 49]. Не всі роботи виконувалися вчасно і якісно, з цього питання у 1959 р. Головна державна інспекція будівельного контролю УРСР радить керівництву монастиря не пізніше травня поточного року розпочати реставраційні роботи по настінному живопису, який швидко руйнується. Оскільки, за охоронними договорами, укладеними з Чернігівським обласним відділом у справах будівництва і архітектури, монастир був зобов'язаний протягом 1950–1954 рр. виконати ремонтно-реставраційні роботи по дзвіниці і настінному живопису. Якщо умови не виконуються, то постане питання про вилучення усіх пам'яток архітектури, які перебувають у користуванні монастиря, та передачу їх іншій організації, яка забезпечить їх збереження [19, арк. 26].

Найбільшу обновку для Троїцького собору зробив у 1942 р. столяр релігійної громади П. Портной – це новий іконостас з двох ярусів. Третій і четвертий яруси іконостасу надбудовує чернігівський різьбяр і золотар Шапоренко у 1947–1949 рр. Конструкцію іконостаса та різьблення зроблено з деревини (сосна), яку випрошували на меблевій фабриці (працювала з 1 жовтня 1941 р. неподалік монастиря) [20, с. 80].

У 1957 р. Будинок архієрея передано науково-реставраційним майстерням, які після реставрації будуть використовувати споруду у своїх цілях. Монастир до Будинку архієрея не мав ніякого відношення, оскільки коробку від будинку (згорів у часи війни) не передали у користування монастиря за типовим договором 1947 р. між ігуменею монастиря та міськвиконкомом [21, с. 278; 19, арк. 17-22].

Отже, м. Чернігів, поруйноване у часи німецько-радянської війни, ще за керівництва нацистської окупаційної влади почало відновлюватися, питання релігійного відродження також було на часі. Одними із перших з дозволу окупантів відчинили двері для відвідувачів такі церкви: Іллінська, Свято-Дмитрівська, Воскресенська, храм Михайла і Федора, Спасо-Преображенський собор і Троїцький

жіночий монастир. Монастир пройшов бюрократичну тяганину реєстрації релігійної громади та лише у 1945 р. фактично став чинним, де понад сто черниць почали активно відновлювати монастирську територію. Господарювання у повоєнні часи в монастирі великих обертів не набрало, обмежувалося обробіткою землі та утриманням худоби для власних потреб. На жаль, «ліберальна» політика держави до Церкви була нетривалою, як і діяльність монастиря, який закрили в 1960 р.

Джерела та література

1. Юхно Ф. Закриття православних монастирів радянською владою в Чернігівській області у 1945–1962 рр. *Сівєричина в історії України*. 2017. Вип. 10. С. 406-410.
2. Реабілітовані історією: у двадцяти семи томах. Чернігівська область. Упорядники О. Коваленко, Р. Подкур, О. Лисенко. Кн. 3. Чернігів: Десна Поліграф. 2011. С. 10-52.
3. Леп'явко С. Чернігів: історія міста. Видання друге, виправлене і перероблене. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2020. 544 с.
4. Мос Володимир-Ентоні. Культ Сталіна в Московському патріархаті: витоки та сьогодення. *Сівєрянський літопис*. 2022. № 1. С. 49-57.
5. Чернігів відновлюється. *Костянтиноградські нові вісті*. № 36. 21 жовтня. 1942. 2 с.
6. Ванжула О. Чернігівський Спасо-Преображенський собор у реаліях міського соціуму (1943–1960 рр.). *Сівєричина в історії України*. 2020. Вип. 13. С. 66-71.
7. Голод Ф. Відродження церковного життя в Чернігові. *Українське Полісся*. 25 лютого. 1942. 4 с.
8. Прокопик І. Храм у церкві св. Іллі. *Українське Полісся*. 07 серпня. 1942. 2 с.
9. Непотенко І. Церква святих мучеників Михайла і Федора як архітектурна пам'ятка Чернігова. *Праці Центру пам'яткознавства*. Вип. 25. Київ, 2014. С. 47-62.
10. Прокопик І. Освячення собору. *Українське Полісся*. 27 вересня. 1942. 2 с.
11. Державний архів Чернігівської області. Ф. Р-5166. Оп. 1. Спр. 19. 142 арк.
12. Черниговский Елецкий Свято-Успенский монастырь: Ист. Очерк (от основания до 1998 г.), описание святынь и достопримечательностей монастыря с прил. документов, относящихся к новейшей его истории. / Сост. монахиня Вероника (Терехова). Київ, 1999. 88 с. 16 л. ил.
13. Фльоров П. Відновлення Троїцької церкви. *Українське Полісся*. 25 березня. 1942. 2 с.
14. Духовна консисторія. *Українське Полісся*. 20 вересня. 1942. 4 с.
15. Зубок І. Освячення старовинного храму Божого. *Українське Полісся*. 06 грудня 1942. 4 с.
16. Кузнецов Г. Военный некрополь в Чернигове. *Некрополи Чернігівщини* (тези доповідей міжнародної наукової конференції). Чернігів, 2000. С. 39-41.
17. Лагодич М. Правове становище РПЦ в 1917–45 рр. *Богословський вісник*: зб. наук. праць. № 2. Чернівці: Рута, 2009. С. 39-48. URL: https://fmykolaj.io.ua/s74924/pravove_stanovishche_rpc_v_191745_rr.
18. Киричевський П. Господарська діяльність православних монастирів на західноукраїнських землях у 40-х–60-х рр. ХХ ст. *Краєзнавство*. № 1. 2013. С. 103-109.
19. Державний архів Чернігівської області Ф. Р-5166. Оп. 1. Спр. 20. 226 арк.
20. Ікони іконостасів Іллінської церкви та Троїцького собору м. Чернігова. Каталог. Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги»», 2009. 160 с.
21. Памятники градостроительства и архитектуры УССР. Київ: Будівельник, 1986. Т. 4. 375 с.

Tetiana MYKOLAİKO
(Chernihiv)

Chernihiv St. Trinity convent in the 1940 s–1950 s

The article is devoted to the revival of religious life in Chernihiv during the Nazi occupation regime and in the post-war period. The opening process and activities of the St. Trinity convent are highlighted.

Key words: *german-soviet war, St. Trinity convent, bolsheviks, nuns, religious community.*

Людмила НИЖНИК
(Чернігів)

П'ЯТНИЦЬКИЙ ЖІНОЧИЙ МОНАСТІР ЗА ДОКУМЕНТАМИ XVIII ст. З ФОНДІВ ЦДІАК УКРАЇНИ

У статті надається характеристика земельної власності в Україні після Національно-визвольної війни 1648–1654 рр. та розкривається питання діяльності П'ятницького жіночого монастиря у XVII–XVIII ст. Вводяться у науковий обіг документи, які зберігаються у фондах ЦДІАК України. На основі письмових документів (виписів з книг міської ратуші Чернігова, купчих, розписок, закладних, уступних записів) розглядаються взаємовідносини монастиря та місцевого населення: міщан, козаків та селян.

Ключові слова: П'ятницький жіночий монастир, документи, випис, купча, розписка, закладний запис, уступний запис.

Під час Національно-визвольної війни 1648–1654 рр. складаються основи гетьманського правління та формується основа феодално-державної земельної власності.

Нині дослідники доводять, що визвольна війна почалася в умовах, коли на території, де утворилася Українська козацька держава, почався процес генези капіталізму. Тут не існувало кріпосного права, більшість населення було особисто вільним.

Під час війни стався переворот в аграрних відносинах. Було знищено феодалну власність, окрім монастирської і незначної частини шляхетської, але права на неї практично не були реалізовані. Ліквідовано панщинну систему. Сформувалася і стала панівною індивідуально-приватна козацько-селянська земельна власність. Козацтво і селянство вступили у товарно-грошові земельні відносини у вигляді купівлі-продажу землі, її застави та інше. Це створювало умови для інтенсивного розвитку аграрних відносин, швидкого переростання козацько-селянських господарств у господарства фермерського типу. Але в складі феодално-кріпосницької Російської держави економічний розвиток Української держави був позбавлений цих перспектив.

Обов'язки селян, що жили на приватних і рангових землях, визначались у формі «звикле послушення» і рідко «роботизни». Відробіткова рента замінювалася грошовим чиншем [1].

Таким чином, на території Української козацької держави було знищено велике і середнє феодалне землеволодіння, монополію магнатів, шляхти і церкви на землю, яка стала вільно продаватися і купуватися. Панівними стали державна і козацька форми земельної власності. Поступово склалася старшинська власність, хоч і у незначних розмірах. У другій половині XVII ст. зростало землеволодіння козацької старшини, яке існувало у двох формах:

- приватно-спадковій, що не залежала від службового становища;
- тимчасово-умовній, коли землі надавалися за службу на певний строк або «до смерті».

Відстояла свої давні права на землю дрібна і середня православна українська шляхта. Збереглася і зросла земельна власність православних монастирів і духовенства. Ці традиції привілейованого землеволодіння мали значний вплив на відродження феодальних відносин.

Важливим досягненням стало визнання селянської власності. І хоч селянське землеволодіння, на відміну від козацького, базувалося не на юридичній основі, а на звичаєвому праві, селяни фактично стали вільними виробниками.

Почала формуватися феодально-державна власність на землю, а українське селянство перейшло в категорію феодально-залежних державних селян. Вони виступали не власниками землі, а людьми, які користувалися нею. Селяни добилися особистої свободи, але позаекономічний примус залишився. Відробіткова рента була замінена грошовою і натуральною. Держава здійснювала феодальну експлуатацію шляхом стягнення державних податків [1].

У другій половині XVII – першій чверті XVIII ст. значно розширилися монастирські та церковні землеволодіння за рахунок купівлі і загарбання козацько-селянських та общинних земель. Монастирі мали монополне право на винокуріння і торгівлю горілкою в своїх маєтках. Церква домогалася права на безкоштовне володіння частиною громадських земель у вигляді пожалувань.

Право розпоряджатися землею належало старшині та царському уряду. Головним розпорядником земель вважався гетьман. Він міг підтвердити або скасувати розпорядження полковників про пожалування «військових добр», відібрати і передати іншому власникові. Втрачаючи владу, гетьман також позбавлявся і землі.

Стабільнішою була земельна власність монастирів. Вбачаючи у церкві свою політичну та ідеологічну опору, гетьманська адміністрація пильно охороняла її інтереси. Але сам час існування Української козацької держави (1648–1764 рр.) був складний і нестабільний. Тому щоразу з приходом до влади нового гетьмана монастирі змушені були звертатися до нього з проханням підтвердити право на землеволодіння та на охорону земель [2]. Не винятком був і П'ятницький жіночий монастир м. Чернігова, який діяв з 1648 до 1786 р.

На території монастиря на кінець XVIII ст. знаходилося дві церкви: П'ятницька – цегляна та Різдва Іоанна Хрестителя – дерев'яна, а також дерев'яні келії, господарські споруди та огорожа, в якій були крамні лавки для торгівлі, у XVII ст. була побудована дерев'яна дзвіниця, а в ній розміщувалася церква св. Прокофія. На кінець XVIII ст. в обителі проживало 33 черниці.

Монастир мав значні володіння в селах Янівка, Кошівка, Мохнатин, Рудка, Рижики, Березівка, Юр'ївка, Чернецька (Чернишина) Слобода, Брусилівка поблизу Чернігова, які надали йому гетьмани України: Богдан Хмельницький, Юрій Хмельницький, Іван Виговський, Іван Брюховецький, Іван Самойлович, Іван Мазепа, Іван Скоропадський, Павло Полуботок та Данило Апостол [3]. Монастир на кінець XVIII ст. мав у 9 поселеннях селян 770 осіб чоловічої та 652 жіночої статі, 15 садів та 101 город, 585 четв'єрті 8 четв'єрток ріллі, сінокоси на 2192 копи, 5 лісів дров'яних, 9 лісів зрубних та 3 зарості, 6 млинів, 2 шинки, винокурню та проїзний двір з коморою, пекарською хатою та худобою [4].

Цікавими є документи, які регламентують відносини монастиря з міщанами, козаками та селянами, які дарували, продавали, уступали або закладали майно на користь монастиря. Монастир купував майно, про що свідчать архівні документи, наприклад купчі – документи купівлі-продажу нерухомого майна. Селяни віддавали в залог майно, тоді укладалися закладні записи з монастирем. Іншими документами

були уступні записи, коли брали в борг гроші або майно, здебільшого зерно, а потім поступалися майном у нашому випадку на користь монастиря.

До наших днів збереглися купчі на земельні ділянки, продані монастирю: випис з книг Чернігівської ратуши про продаж монастирю знатним товаришем Кирилом Молявкою землі в селі Юр'ївці (1720 р.), купча на ниву, продану рудчанським жителем Ігнатом Шевченко монастирю (1714 р.), купча на землю, продану слобідським жителем Леском Іначенко монастирю (1714 р.), купча на землю, продану березівським жителем Никифором Петренко ігумені монастиря (1727 р.), купча на город, проданий жителем Слободи Чернецької Яском Кармишенко монастирю (1728 р.), купча на сінокіс, проданий Андрієм Нипоркой монастирю (1739 р.), купча на «околицу» в селі Мохнатині, продану мохнатинським священником Спиридоном Кричевським монастирю (1748 р.) (Додаток №1–7).

Збереглися уступні записи, закладний запис та розписки, зокрема: розписка Матвія Мельника в тому, що він отримав жито від ігумені монастиря за землю (1714 р.), розписка священника Спиридона Васильовича, надана монастирю про отримання 10 рублів за «пляц» (земельну ділянку) (1725 р.), закладний запис величківського жителя Миколи Тарасевича на ліс монастирю (1721 р.), уступний запис на двір і поле Михайла Васильченка монастирю (1729 р.), уступний запис на частину поля жительки монастирської слободи Романової монастирю на сплату боргу (1739 р.), уступний запис на будинок в селі Мохнатин намісника Чернігівської кафедри ієромонаха Феофія монастирю (1742 р.) (Додаток № 8–13).

Тексти документів подаються мовою оригіналу згідно з нормами сучасного українського правопису зі збереженням фонетичних та стилістичних особливостей оригіналу. Нерозібрані місця в тексті позначені трикрапкою у квадратних дужках [...], слова, у прочитанні яких бракує точності, – знаком питання у квадратних дужках [?]. Твердий знак наприкінці слова опускається, титла розкриті. Археографічне опрацювання здійснено на підставі передачі тексту кирилических документів XVI–XVIII ст. популярним методом [5].

Отже, до наших днів з XVIII ст. дійшли документи П'ятницького жіночого монастиря, які регламентували правові відносини представників чернігівської старшини, селян та козаків з монастирем. Селяни вважали землю своєю з правом розпоряджатися і передавати її у спадок, купувати, продавати. Козацтво і селянство вступили в товарно-грошові земельні відносини у вигляді купівлі-продажу землі, її застави. Найбільш популярними були купчі. Монастир, як великий землевласник, скуповував землі, ліси, сінокоси, будинки та іншу нерухомість. Інколи селяни брали гроші або зерно у борг та не могли його виплатити, тоді укладали такі угоди, як закладні та уступні записи, або розписки, які надавали керівництву монастиря.

ДОДАТКИ

№1

Випис з книг Чернігівської ратуши про продаж монастирю знатним товаришем Кирилом Молявкою землі в селі Юр'ївці.

Випис з книг міських черниговских права Макдеборского.

Року тысяча семь сот дванадцатого, мая тридцятого.

На уряд его царского пресвітлого влчтва Войска Запорожского, полковом и магистратовом черниговском, за злеценням его милости пана Павла Полуботка полковника черниговского, пред нами Иваном Силичем полковником наказним

черниговским, Моисеем Дмитривичем товаришем полковим знатним, Феодором Лопатою войтом черниговским, Иосифом Тихоновичем субделекгованим бургомистром и райцами Рожнев Лавицее заселими.

Ставши персональне пан Кирило Молявка, знатний полковий товариш, явне, ясне и доброволне до книг міських черниговских признал, иж он, міючи в селе Юрєвце маетности мнастра панянского черниговского, куплею себе набитие добра, той кгрунт пахатний, прозиваемий Кривченков, от Лазора Кривченка и Нестера Пекурєнка, козаков юрєвских з дубровами, зарослими, й двором, огородом и гумном, по меже Гришка Балуби и Филона Штанюка в Юрєвце стоячими, и другую селитбу, по меже ктитора Ивана Шугаля и Васка Приступи лежачую, з огородом о сетею[?] и кгрунтом пахатним з дубровами, прозиваемим Волуєвским, от Матвея Валуя з прикупними от его частками заведенние, з хатою и огородом, от Каленіка набитими, свои власние, нікому нівчом не заведенние, навечности превелебной в Бгу еи милости гпжи Фотинии Максимовичовні, игуменіи мнастра стога Пятницкого панянского черниговского и всем мнастра того сестрами тепер жиючим и потом бити міючим за чтири ста двадцать осм таяри, и два золотих готових грошей продал.

И гроши одобравши й во всем у контентован, оставши тут же на майстрат уступивши й вічне зрекшися, квітовал, даючи зуполную моць еи милости гпжи игуменіи и всем сестрам стое обител і тими селитбами и кгрунтами помененними зовсіми до их спадагчими належатиме яко своим власним добрим владіти, дати, продати, записати, и яко хочачи на свій ліпший пожиток оборочати.

А поменений Кирило Молявка яко доброволне з посесіи той всей продажи себе панею потомству и всех покровних правним поступком виділичил, и цале отдалил неміючи жадного одозву и упомненим под виною такое ж вишей вираженное суменчинити. Так тое его сознатиє на потомность в книги ратуша Черниговского есть записано.

З котрих книг і сей випис под печатью городовою черниговскою видан. Писан в ратушу Черниговском року и дня вишей виражено.

Федор Лопата войт черниговский,
Иван Силич на тот час полковником наказним застаючим,
Мойсей Дмитривич товариш полковий,
Иосиф Титович на тот час бурмистр наказний,
Павел Юрєвич писар майстратовий черниговский.

Центральний державний історичний архів м. Київ України (далі - ЦДІАК України). Ф.160. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 1-1 зв. Оригінал.

№2

Купча на ниву, продану рудчанським жителем Ігнатом Шевченко монастирю.

Року 1714 місяця марта [...] дня.

Я, Ігнат Шевченко, жител рудчанский и подданий монастира стога Пятницкого черниговского, чиню відомо сим моім записом в кожного суда и права тепер и напотомнии часи, кому о том відати належить, иж я, маючи ниву свою власную отцевскую, нікому нивчом непенную, з гаєм лежачую помежку Андрея Пуся, а з другого боку московки, госпожи ігуменіи Іфотиніи Максимовні монастира стога Пятницкого черниговского за девят талерей доброй монети на вічност на монастир.

А я вишьпоменний Ігнат, зрекаюся, аби невтручался ніхто з моїх крєвних близких

и далеких в ойную продажу, тилко на вечност на монастир стой Пятницкий черниговский.

Диелося в селе Рудце в дворци паненском при людех зацних и віри годних: при войту Ілле, при Кондрату Кравцу, при Яску Шинкару и при иних людех на тот час будучих не мало.

Інокія Авкзентія, коновая монастира стога Пятницкого черниговского, на тот час будучая.

Писар сего листу Костантин дяк рудчанский на тот час будучий.

ЦДІАК України Ф.160. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 1. Оригінал.

№3

Купча на землю, продану слобідським жителем Леском Іначенко монастирю.

Я, Леско Іначенко, обивател и жител Слободци, чиню відомо сим моім писмом тепер и на потомни часи, иж я ни з якого примусу, але своей доброй воли, подаю чесной госпожи ігумені сей мой лист и при людях зацних, сам на себе, иж я на панском власном грунти, а не на козацком, живу и повинен буду давати повиннность панскую, а не козацкую, що то я покладаю сам на себе вини: на госпожу ігуменію тарелей десет и на пана полковника тарелей десят, ежели б не смог бити монастирским. Що то я подаю, Леско Іначенко, на себе лист при чесной госпожи намесниці и госпожи коновой монастирской, при войту Мойсию, при ктитору Рудчанскому, при Єкиму, при тем же Євсипу и при Ортему, и иних немало било при той справи.

Диелося в селе Слободе в дому войтовом.

В року 1714 місяца ноєбря дня 24.

(Не зрозуміло за скільки продав землю).

ЦДІАК України Ф.160. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 1. Оригінал.

№4

Купча на землю, продану березівським жителем Никифором Петренко ігумені монастиря.

1727 года місяца мая 3 числа.

Предо мною, госпожею игуменію Хотинію Максимовною и пред нами, Єлисоветою Сиропоровною, Євиксентию, на той час будучою коновою. И пред нами, войтом Андрієм Іляшулгя, Прокопом Левченком, Данилою Копустом, Иваном Валуем и пред многими мужи жители Рудчанськими. Я, именно Никифор Петренко, жител Березовский, чиню відомо сим моім доброволним и вичастим записом у каждого суду и права и хто би того видати потребовал, иж я, Никифор Петренко, продал грунт свій власний и никому ни в чом не пинний и не заведенний, продал госпожи игуменію монастира стога Пятницкого дивичого черниговского за суму готових грошей, рук моїх дошлую, золотих вусим десят исковою личби и монети доброй, и продаю я, Никифор оний грунт на вичность.

Диелося сее в двори паненском при людях зацних и віри годних, І року и дня више писаного.[...]розпис рукописний

Подписался до сей записи Петр Алексиев, на тот час будучий дяк Рудчанский, рукою власною.

ЦДІАК України Ф.160. Оп. 1. Спр.38. Арк. 1. Оригінал.

№5

Купча на город, проданий жителем Слободы Чернецкой Яском Кармишенко монастирю.

Року 1728 года сентября[...] дня.

Я, Яско Кармишенко, жител Слободки Чернецкой, чиню відомом сим моім писанием каждому хто того требовал відати.

Иж купилем бил себе огород в селе Юрєвце у Антона Гасича помежній з лівой стороны Иванец Гончар, з другой стороны Анна Сиропаровна, который то огород и продалем в монастир девичий стой Пятницкий черниговский за економства госпожи Єлисавети Молтвкинской, от которой и грош зашній[...] золотих одинадцати от, которого то огорода отдаляю себе самага, детей и крєвних своих в вечніе часи и подаю его в вечное владеніе монастирю, кое ничто для лутшой певности даю им от себе сіе писание.

При сем припис рукою моею крето.

В место Яска Кармишенка по прошенію его подписался Иван Пабвич, дячок Рудчанский.

ЦДІАК України Ф. 160. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 1. Оригінал.

№6

Купча на сінокіс, проданий Андрієм Нипоркой монастирю.

1739 года июня 22 дня.

Я, іменно Андрій Нипорка, чиню відомо сим моім писанием кому о том відати належитеме, иж меючи себе сеножатку свою власную, предаю я, Нипорко, на вічність на обител святую к моностиру Пятницкому за суму готових денег рук моих бошлих два таляри, а подасши себе удоляю на вечние часи и жену мою и дети и крєвние мои, ништо би до тоей продажи упоминатися и жадной перешкоди и турбаций чинити.

Под виною моей же суми лит старицать волно оною синожатку зменять или доровати и як хотя к лутшему своему пожитку употребити и котороя то сеножатку урочищам лежит у Змекотенкову, а другою стороною от гребли и на что для лутшаго вероятия далем от себе сей мой вичистий лист.

Диелося и писалося сие в селе Рудци у дворци монастирском на тот час будучи, при чесной госпожи коновой Фекли и при старости Григории и Захарии Евхименко, жител Сулическом, и при Михайлу Мелниченку и Акимі Семеновичу, жител Кошовский, и при многих людех.

В место Нипорки Андрея по его прошенію Яков Григоревич жител Чернігівский підписался.

ЦДІАК України Ф. 160. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 1. Оригінал.

№7

Купча на «околицю» в селі Мохнатині, продану Спиридоном Кричевським монастирю.

1748 года іюня 12 дня. Я, ниже подписавшійся, чиню відомо сим моім доброволним и вичистим записом в каждого суда и права тепер и в томніе часи кому би о том принадлежало ведат.

Иж я, меючи селе Мохнатин лежачую околицу мерою чверток на три, мною купленную от загатних Стефановичов, узшлях идучи з села Мохнатина до Чернігова, да узь Чернецкую околицу и поле в конци их же помежное, да девичим Пятницким

монастирем купленої в Онікія Шинкара на чвертку околиці к той же околиці помежная, которою продал девичему Пятницкому черниговскому монастиру рублей за чотирнадцять во вечную поссесію им спокойне владеть.

А я сам и же найпотомки мои неповинні отзиватись вечними часи и из близких и далеких покровних моїх, а хто би мог какое нибудь чинить в сей моей продажи вплив помянутому дивичому монастиру препятствіе - на такового покладаемо вини до суду надлежащого рублей двадцать.

Року и дня вишь писаннаго. Писал сію купшую дячок мохнатинській Семен Григоріев і підписался.

К сей купшой священник мохнатинський Спиридон Кричевській підписався.

ЦДІАК України Ф. 160. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 1. Оригінал.

№8

Розписка Матвія Мельника в тому, що він отримав жито від ігумені монастиря за землю.

Року 1714 місяця декабрия 23 дня.

Отдала мне, Матвею Мелнику, госпожа ігуменя монастира стого Пятницкого Черниговского за грунт Раковский пят осмачок жита й чвертка.

Диелося в селе Рудце в дворци монастирском при госпожи Авксентии коновой, на тот час будучой, при старосте Титу, при Євхиму Прищепу, при Василю Шевченку, зятю его.

Писал сего писма Костантин, дяк Рудчанский, на той час будучий.

ЦДІАК України Ф. 160. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 1. Оригінал.

№9

Розписка священника Спиридона Васильовича, надана монастирю про отримання 10 рублів за «пляц».

1725 года мая 3 дня.

Я, нижей подписавшийся, за пляц, имеючийся в селе Мохнатині, близ шляху Любецкого лежащий, куплений мною в домі Батечка, жителя тамошнего мохнатинского, кой ему достался последтвенно отца его, приставшого к мужичці монастира Пятничого черниговского, по приказу преосвященного Жироковского того ж монастиря Пятничого в ігумені Фотиніи Максимовичовні завишше означенный пляц десять рублей денег принял.

И оной пляц одолжился по сей записки оному монастиру уступить, я тот пляц в себе неимеется обиталеного ужитку.

На сем и подписал своею рукой Спиридон Василіевич Кричевский, поп Мохнатинский .

ЦДІАК України Ф. 160. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 1. Оригінал.

№10

Закладний запис величковського жителя Миколи Тарасевича на ліс монастирю.

Я, нижей подписанній, відомо чиню сим моїм доброволним записом, кому кол-век будет в потомніе часи треба сего ведати, иж доброволне взялем позиченим способом, грошей готових доброй манети, золотих три десят й три; оу превелебной госпожи Фотиніи Максимовни, ігумені монастира девичого стого Пятницкого Черниговского.

За которую то грошевую позикую, и немалую мне оучиненную вигоду, подадем в залог і в заведованіе свое власное займище, или Рачей свій власній лес, прозиваемій Руг Копачова, в котором лесе позволяю пред помененной игуменіи на всякую потребу монастырскую, всякаго потребнаго дерева, й дров спотребу рубати и й, не варуючися никого там, но як з своего власнаго, пезпечне возити позволяю, донележе мене госпожа споможет, знову оного леса себе одкупити.

Що для лучшего, оуверенія, казалем сіе при добровольной моей воле, записавши, подати до рук ради болшой крепости, в келіи превелебной госпожи игуменіи в монастыре в том же девичом Пятницком Черниговском, при всечесной инокиніи Софіи Мокревичовне, намеснице тамашней, й при иных многих иннокиніях, при том ведучих, и прислухаючихся моей справе.

Року 1731 месяца декабра 15 дня.

Николай Тарасевич жител Величковскій.

ЦДІАК України Ф. 160. Оп.1. Спр. 32. Арк. 1. Оригінал.

№11

Уступний запис на двір і поле Михайла Васильченка монастирю.

Року 1729 місяця октобрия 31 числа.

Я, нижей подписавшийся, обявляю сим писаніем всякому, кому би впредь того відати било потреба, иж Мерочниченко млина монастыра девичого Пятницкого Рудчанского Демян Цибулка и Андрей Мойсеенко, который до братовой его Цибульчиной пристал, не могучи должного матери моей Домникии, Василисе, жителци Рудчанской, пяти осмачок жита и пятнадцати куп грошей отдать, уступили били своего двора и поля всего сколько где ест, в семена ножовника купленного, продажею в вечност.

Да и к тому ж еще переказали они, что за тот же двор и поле заплатит за них долгу вусем куп грошей Пилипу Кулазе сотне Любецкой деревне Антонович жителеві.

О чом осведомившис, законници помянутого монастыра, госпожа игуменія з сестрами, и не хотячи уж того дворя и поля помянутой матери моей и мне, нижей подписавшемуся, отпустит, чинячи себе до того близшими; то тому, что оние Цибулка и Мойсеенко под властью их застают.

Чрез доношение в полковую Черниговскую канцелярию поданное, ускаржались на мене, по котором их доношению, не входячи я в суд, добровольне уступил им, законницам, помянутого дворя и поля, принявши от них, что ония Цибулка и Мойсеенко должны были, пятнадцат куп грошей и за две осмачки жита грошми тих такою ценою, якою на торгу продавалос за четвертку по девятнадцат шагов, итого пятнадцат золотих из шостаком.

А еще они законници повинни мне отдат приндучок осени 1730 году три осмачки жита.

И не повинна впредь так matka моя, яко я сам иных то з кривних моих до того двора и грунту интересоватись, и на оних Демяну Цибулци, и Андрею Мойсеенку того висшеупомянутого долгу допровлят.

А что вишереченому Кулазе они Цибулка и Мойсеенко должны вусем куп грошей, то и в том долгу повинни они, законници, ведатися, а мене от того чинит свободним, чего ради в крепчайшее достоверіе даю им, законницам, сіе добровольное писаніе.

К сему писанію по прошенію Михайла Василченка вместо его козак сотни полковой Павел Панасовскій руку приложил.

ЦДІАК України Ф. 160. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 1-1 зв. Оригінал.

№12

Уступний запис на частину поля, жительки монастирської Слободи Романової монастирю в сплату боргу.

Року 1737 мая 30 дня.

Я, нижей подписаная, чиню відомо сим моїм писанием, иж померший мой муж Роман Кондратенко житель Слободи Чернехой, еще за живота своего в пречестной госпожи Фотимии визичил денег рубля [полпритя?] в 1730 году.

А понеже за так великими трудности не могли таких денег и по нине уистить, и деверь мой Васил Кондратенко непохотел же таких денег ей пречесности госпожи игуменіи повернути.

Тгди як померлий муж мой Роман [чать ж?] ей отчижни двор в во Городцю с хатою и в полю, в той час принявши, записал ей на обител. Так они и силни владети вечными часи.

Понеже я по заставшой по смерти его мужа моего весьма чрез оплатку, чрез многии долги брал ей причесности и за его душу платячись, не могла и не змогу уплатитись поневаж во облици з провизиею отдать, прописав.

И еще для прокормления детей моих в ся ж причесности приняла рубля, кроме того давняго рубля, вдоволения начом торг учинился за часть оную поля и протдчаго итого для мусилем сие мое рукоданое писаніе видать ей пречесности при люди, которых и о подпис руки упросилем, подписались.

К сему писанию во свидетельство подписался Алексей Савич, поп Рудчанский, руку приложил.

По прошенію више означеной удовствующей жене Романовой писал сие и подписался своеручне Євстафій Нестерович.

ЦДІАК України Ф. 160. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 1. Оригінал.

№13

Уступний запис на будинок в селі Мохнатині намісника чернігівської кафедри ієромонаха Феофія монастирю.

1742 года апреля 9 дня. Ми, ниже подписавшіеся, за силу учиненной на подаванном Преосвященнейшему архипастиреві нашему (Квр) Антоніе митрополиту Черниговском и Новагородка Северскаго от честной госпожи Фотиміи Пятницкого девичого Черниговского монастыря игуменіи прошедшаго марта 23 дня сего ж года доношеніи:/ Его Преосвященства помети уступуем оному Пятницкому черниговскому монастырю; за надлежащие по оценки пятнадцат рублей денги в селе Мохнатині/ на пляцу оног ж девичого монастыря состоящее: строение, імянно хату з коморою и сенцами рубление.

Которое вишобявленное строение оному Пятницкому черниговскому монастыре волно будет яко свое купленное продат, дароват и успоконности во владеніи себе содержат от кого либо ненарушно.

Сим утверждаем и на том подписуемся. Катедри черниговской наместник иєромонах Феофіл (Підпис). Ієромонах Савла Любович катедри Черниговской економ (Підпис).

ЦДІАК України Ф. 160. Оп. 1. Спр. 49. Арк. 1. Оригінал.

Джерела та література

1. Економічний стан господарства України у другій половині XVII–XVIII ст. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/history/35331/> (дата звернення: 20.11.2022).
2. Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій пол. XVII ст. Київ, 1986. 264 с.
3. Нижник Л. Універсали гетьманів та полковників, надані П'ятницькому жіночому монастирю м. Чернігова у XVII–XVIII ст. *Карнабідівські читання*: зб. наук. пр. Чернігів. 2021. Вип. 5. С. 87-98.
4. Шугаєвський С. В. Історичний опис П'ятницької церкви м. Чернігова 1858 р. / Чернігівський обласний історичний музей. Фонди. Спр. Ал. 500. 89 арк.
5. Страшко В. Правила передачі тексту кириличних документів дипломатичним і популярним методами та рекомендації для застосування правил у виданнях наукового і науково-популярного типів. Київ, 1992. 23 с.

Liudmyla NYZHNYK
(Chernihiv)

Pyatnytskyi convent according to the documents of the 18th century from the funds of the CSHAK of Ukraine

In the article provides a description of land ownership after the National Liberation war of 1648-1654ss and reveals the activity of the Pyatnytskyi Convent in the XVII-XVIIIth centuries. Old documents stored in the funds of the CSHAK of Ukraine are introduced into scientific circulation. On the basis of written documents (excerpts from the books of the city guildhall of Chernihiv, bills of sale, receipts, mortgages, concession records) the relationship between the monastery and the local population of tradesmen, cossacks and peasants are considered.

Key words: *Pyatnytskyi convent, documents, extract, bill of sale, receipt, mortgage record, concession record.*

ПЕТРО ЄРИМОВИЧ – НАСТОЯТЕЛЬ СВЯТО- ПОКРОВСЬКОГО ХРАМУ В С. ЯНИЧ (ЧИГИРИНЩИНА) (друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст.)

Священник Петро Єримович був настоятелем Свято-Покровської церкви села Янич Київської губернії та другим священником соборного храму Казанської ікони Божої Матері села Чигирин Чигиринського району. На початку ХХ століття отець Петро – священнослужитель першого благочинницького округу Чигиринського благочиння. Він був репресований більшовицькою владою та розстріляний в місті Черкаси. Поховали священника на черкаському єврейському цвинтарі. Священнослужителя Петра Єримовича реабілітували в другій половині 80-х років ХХ століття.

Ключові слова: священнослужитель, священник, настоятель, церква, соборний храм, благочиння, благочинницький округ, репресований, реабілітований.

В першій половині ХХ ст. більшовицька влада репресувала та вчиняла жорстоку розправу над священнослужителями Чигиринського благочиння. У кінці 80-х рр. ХХ ст. в СРСР були реабілітовані всі священники, яких розстріляли за рішенням судової Трійки «КОУ НКВС» [2, арк. 14]. На кінець ХХ ст. та на початку ХХІ ст. священнослужителі Черкаської єпархії провели значну роботу по канонізації 144-х новомучеників черкаської землі. На жаль, тільки вісім серед них були священнослужителями із Чигиринщини [17, с. 345]. Численні постаті священників Чигиринського благочиння, які були розстріляні в стінах НКВС та жорстоко вбиті енкаведистами без слідства і суду, потребують канонізації. Православна Церква України повинна продовжити роботи із введення до сонму святих священнослужителів Чигиринщини, які віддали свої життя за віру Христову у 30-х рр. ХХ ст.

На початку ХХ ст. у Чигиринському благочинні служили священники із родин: Радкевичів, Топачевських, Зимніцьких, Кудрицьких, Шараєвських, Римаревських, Єримовичів. Майже всі вони були репресовані в 30-х рр. ХХ ст. Зокрема, у родині священнослужителів Єримовичів репресували двох синів – Петра і Олексія Єримовичів та двох зятів – Кирила Шараєвського і Іларіона Римаревського. На початку ХХ ст. вони несли службу у Чигиринському благочинні. Зокрема, Петро був настоятелем Свято-Покровської церкви с. Янич, а Олексій – Хрестовоздвиженського храму в м. Чигирин, Кирило Шараєвський служив у Свято-Іллінській церкві с. Суботова, Іларіон Римаревський – настоятель Хрестовоздвиженської церкви с. Вітово [10, с. 236]. Із них тільки Олексій Автономович Єримович був канонізований і увійшов до сонму святих новомучеників черкаських [9, с. 199].

Генеалогічне дерево родини священнослужителів Єримовичів своїм корінням сягало початку ХVІІІ ст. Історичні, архівні джерела та спогади нащадків свідчать, що у першій половині ХVІІІ ст. священнослужителі родини носили прізвище Яремовичі, а вже у ХІХ ст. воно звучало, як Єримович [6]. Зокрема, 5 березня 1727 р. Константин Яремович був рукопокладений в священники та став настоятелем Покровської церкви

с. Адамівка Чигиринського деканату [11, с. 668]. Із 17 червня 1735 р. в Свято-Покровському храмі с. Сухин Корсунського деканату розпочав службу священник Григорій Яремович [11, с. 582]. У 1841 р. настоятелем храму, освяченого в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці, с. Валява Смілянського деканату був Іоанн Яремович [10, с. 629]. Через рік (1842 р.) у священника Тимофія Єримовича народився син Автоном, який у 1865 р. закінчив Київську духовну семінарію та учителював у с. Тинівці Таращанського повіту Київської губернії [13, с. 189]. Вже 1867 р. Автоном Єримович отримав сан священника і став настоятелем Свято-Миколаївської церкви с. Леськи Черкаського повіту Київської губернії [2, арк. 12].

18/31 грудня 1871 р. у о. Автонома Тимофійовича Єримовича та матушки Варвари Олексіївни (дівоче прізвище Злеська) народився первісток [4, с. 150]. Згідно із християнськими канонами, ім'я дитині надавав священник при хрещенні. Первістка родини Єримовичів, згідно зі «святцями» (православний церковний календар), назвали Петром. Вже у 1883 р. батька перевели в сусіднє с. Топилівка Чигиринського повіту, служити у Свято-Покровську церкву, де він продовжив навчати дітей парафіян у місцевій однокласній церковно-парафіяльній школі [13, с. 189]. За свою педагогічну діяльність о. Автоном отримав срібну медаль на честь 25-літнього ювілею відродження «масового шкільництва» та орден святої Анни III ступеня [13, с. 189].

Із малих літ Петрик пономарював в церкві, де служив батько, спочатку сам, а потім із меншим братом Олексієм (1873 р. народження). В цей час Петро Єримович навчався в місцевій церковно-парафіяльній школі, де о. Автоном був законоучителем. У другій половині XIX ст. церковно-парафіяльні школи забезпечувалися музичними інструментами, а їхні учні брали участь у місцевих церковних хорах. Все це допомогло Петру Єримовичу набути навичок для майбутньої професії священнослужителя. Тим паче, що синів священників держава безкоштовно навчала у духовних училищах. Завдяки царським указам 1808 та 1814 рр. сини священнослужителів повинні були продовжувати традиції своєї родини. Архівні матеріали інформують, що із 1898 р. по 1936 р. Петро Автономович Єримович проживав та служив на Чигиринщині [2, арк. 6]. Із 1894 р. по 1897 р., як випускник семінарії, відпрацював три обов'язкових роки на посаді вчителя у церковно-парафіяльних школах Чигиринського благочиння [13, с. 125]. Вже у 1898 р. Петро Єримович був рукопокладений у священники в одну із парафій Чигиринщини [2, арк. 6].

В цей час його матушкою стала Людмила Кудрицька [6], батьком якої був «Кудрицькій Юменій Ларіонович», священник Свято-Дмитрівського храму [15, с. 324] с. Стецівки Звенигородського повіту Київської губернії, тобто один із синів благочинного протоієрея та настоятеля Свято-Казанського собору м. Чигирин Ларіона Кудрицького. Варто зазначити, що родина Кудрицьких походила із численної та розгалуженої династії священнослужителів. Серед Кудрицьких були диякони, священники, протоієреї і більшість із них несли службу в храмах Київській митрополії [13, с. 22]. Архівні матеріали, спогади родичів та світлини свідчать про те, що брати Єримовичі взяли шлюби із рідними сестрами Кудрицькими: Петро був вінчаний із Людмилою, а його рідний брат Олексій – із Оленою [1, с. 37]. Зовні сестри були дуже схожі між собою, як і їхні чоловіки – брати Єримовичі. Тим паче, що на той час це вважалося нормальним явищем, бо в XIX ст. попівни могли брати шлюб тільки із синами священнослужителів, тобто поповичами [13, с. 19].

У 1910 р. о. Петро Єримович був настоятелем Свято-Покровської церкви в с. Янич та законоучителем у місцевій однокласній церковно-парафіяльній школі [16, с. 494].

Це було його друге місце служби. У яничанській парафії будинок священника розміщувався недалеко від церкви. Із 1896 р. дана будівля була «въ исправности» [16, с. 334]. Там і проживала велика родина Єримовичів. Зокрема, о. Петро, матушка Людмила і п'ятеро їхніх дітей [1]. На 1910 р. двоє з них навчалися на кошти батька в духовних закладах [16, с. 494]. Зокрема, у 1910 р. настоятель православної церкви отримував «Каз. жал. 300 руб.» [16, с. 494]. Матушці Людмилі обходити чимале сімейство допомагали дві наймані робітниці, які працювали і на господарському дворі [2, арк. 6].

На той час батько о. Петро ніс службу в Свято-Покровському храмі с. Топилівка Чигиринського повіту і був членом благочинної ради. Його молодший брат о. Олексій Єримович – настоятель Хрестовоздвиженської церкви в Чигирині та діловод і скарбник повітового відділення Київської єпархіальної училищної Ради [11, с. 206].

Київське митрополиче єпархіальне керівництво нагородило Петра Єримовича наbedреником (1905) та скуфією (1910) [10, с. 494]. Впродовж трьох років П. Єримович благословляв будівельні роботи на зведенні місцевого дерев'яного Покровського храму, який був освячений у жовтні 1913 р. Тобто, із кінця 1913 р. о. Петро проводив богослужіння у новій Свято-Покровській церкві Чигиринського благочиння Київської митрополії.

«Памятная книжка Киевской губернии на 1913 г.» дає відомості, що Свято-Покровська церква с. Янич була серед 11 храмів, які входили до 1-го благочинницького округу Чигиринського благочиння, а настоятелем у ньому служив священник Петро Єримович. До яничанського приходу належали селища: Гненне, Бурякове і село Вдовичене. В цей час у родині навчалосся в духовних закладах четверо дітей. На початку 10-х рр. ХХ ст. у власності священнослужителя Єримовича було 40 гектар землі. Її обробляли члени родини та наймані працівники [2, арк. 6]. Земля приносила чималий дохід, завдяки цьому о. Петро мав можливість дати освіту своїм нащадкам та безбідно проживати з матушкою Людмилою і малолітньою дитиною. Але подальші події, що відбулися в Російській імперії та на Чигиринщині зокрема, внесли корективи в життя родини Петра Єримовича.

У лютому 1917 р. буржуазно-демократична революція зруйнувала мури Російської імперії. Вже 17 березня 1917 р. в Києві утворилася Центральна Рада, яка з початку свого існування висунула гасло автономії України в складі федеративної Росії. На початку третьої декади травня 1917 р. в Чигирині відбулася маніфестація та віче на підтримку Української Центральної Ради [12, с. 140]. На площі біля «вищої початкової школи» [12, с. 140] зібралися солдати, селяни, робітники, євреї, – всі вони були під «національними прапорами та гаслами» [18, с. 23]. Поряд із державотворчими національними ідеями витала і більшовицька пропаганда. Вже у березні 1917 р. була утворена Чигиринська рада робітничих і солдатських депутатів. Запрошення Центральною Радою на Україну німецьких військ і прихід до влади гетьмана П. Скоропадського загострили соціально-політичні та національні протиріччя в українському суспільстві. В ніч на 28 листопада 1918 р. повстанський загін Свирида Коцура оточив і роззброїв у чигиринських казармах гетьманську варту. 25 січня 1919 р. на заклик чигиринського отамана до місцевого клубу прибули 54 особи, які представляли політичні партії та громадські організації Чигиринщини [18, с. 23]. Більшість учасників зборів проголосували за встановлення радянської влади на своїх теренах. Зокрема, курінь Червоного козацтва під командуванням Свирида Коцура став військовою опорою більшовиків Чигиринського краю. Таким чином в повіті було закладено фундамент Чигиринської республіки, тобто існувала

оригінальна радянська влада без більшовиків [18, с. 24]. Збройні формування С. Коцура вели бої із тими, хто хотів нав'язати чигиринцям свою політику. Зокрема, із німецькими окупантами і армією УНР, Добровольчою армією генерала Денікіна та більшовиками [18, с. 24].

В цей час благочинний 1-го округу Дмитро Топачевський благословляв місцевих священників виконувати треби та таїнства у місцевих парафіях. Чин похорону священнослужитель Єримович проводив над «убієнними» денікінської армії і більшовиками [2, арк. 6]. Зокрема, над розстріляним членом більшовицької партії Іваном Васильовичем Шаповалом [2, арк. 6].

Із архівних джерел дізнаємося, що у 20–30-х рр. ХХ ст. о. Петро служив в одній із чигиринських церков та проживав у власному будинку в селі Чигирин [2, арк. 1]. У 1919 р. настоятель чигиринського Свято-Казанського храму протоієрей Дмитро Топачевський помирає [2, арк. 21], а на його місце єпископ чигиринський Никодим (Кротков) (16.11.1911–1921 рр.) благословив другого священника церкви Казанської ікони Божої матері Сергія Зимницького. Імовірно, з 20-х рр. ХХ ст. о. Петро Єримович обіймав посаду другого священника цього храму та проживав у власному будинку на вул. Дворянській недалеко від брата – Олексія Єримовича. На сьогодні (листопад 2022 р.) будинок вцілів та має адресу: вулиця П. Дорошенка, №58 [7].

У 1921–1923 рр. Україну охопив голод, який спричинили злочинні дії радянської влади та природні катаклізми. Зокрема, посуха, що панувала майже на всіх теренах країни. Виходом із ситуації більшовики вбачали закупівлі продуктів харчування за кордоном. Кошти вирішили отримати від продажу церковного начиння, яке повинні були вилучити у сакральних спорудах. 27 грудня 1921 р. ВЦВК видав декрет «Про цінності, що знаходяться в церквах і монастирях», а 2 січня 1922 р. на засіданні ВЦВК затвердили постанову «Про ліквідацію церковного майна» [14, с. 71]. Саме ці документи дали можливість більшовикам отримати церковні цінності для потреб держави. Митрополит Тихон благословив священнослужителів віддати частину цінностей, але більшовики вирішили забрати все. Тому 23 лютого 1922 р. ними був ухвалений декрет «Про порядок вилучення церковних цінностей, що знаходяться в користуванні груп віруючих» [14, с. 72]. Зі спогадів очевидців дізнаємося, що благочинний, настоятель Свято-Казанського храму, о. Сергій Зимницький віддав частину культових предметів, а о. Петро із парафіянами церковне начиння із золота та срібла заховали під бабинцем церкви. Комісія по вилученню церковних цінностей так і не знайшла коштовного начиння у місцевому Свято-Казанському храмі [5]. За це священник Петро Єримович «был под следствием в Александровском РОМ НКВД в 1931 г.» [2, арк. 4].

У першій половині 30-х років ХХ ст. родина Єримовичів пережила кончини: Людмили Кудрицької – дружини о. Петра Єримовича [2, арк. 6] та голови роду – Автонома Тимофійовича Єримовича [6]. Діти о. Петра вже вирости та повилітали із родинного гнізда. На Великдень 1934 р. в храмі Казанської ікони Божої матері відбулося останнє богослужіння. Із цього часу розпочалася руйнація сакральної споруди Свято-Казанського храму. Будівельним матеріалом був закиданий колодязь, що знаходився у південно-східній частині міського парку. Невдовзі там розпочала функціонувати вбиральня, де знаходили новонароджених немовлят. Цікаво, що один із таких підкинутих до цього часу (червень 2022 р.), проживає на хуторі Кудашеве Вершацького старостинського округу Чигиринського ОТГ, Черкаської області [5].

Протягом 1934–1936 рр. літургії, таїнства та треби о. Петро проводив у власному будинку на вул. Дворянській. Навіть поминальні обіди на храмові престольні свята

священник організував вдома, де були присутні колишні свято-казанські парафіяни та сусіди [2, арк. 12]. Зокрема, Свищ Яків Денисович, Лебідь Онисим Афанасійович та Яроцка Марія Платонівна [2, арк. 5].

У середині та другій половині 30-х рр. ХХ ст. о. Петро Єримович виконував функції священника, незважаючи на те, що він був жителем с. Чигирин «без определенных занятий» [2, арк. 12]. За даний факт о. Петро «Чигиринской Раймилицией был оштрафован в сто рублей» [2, арк. 6]. Після цього П. Єримович проводив релігійні обряди на квартирі у Тетяни Іванівни Рясик – колишньої послушниці Чигиринського Свято-Троїцького жіночого монастиря [2, арк. 12]. В її будинку проживали ігумена Рафаїла та кілька насельниць Чигиринської обители, туди часто заходили священнослужителі місцевих і сільських парафій [5]. На релігійні свята там проводились богослужіння та поминальні обіди. Житло родини Рясиків знаходилося на вулиці Дворянській навпроти міського парку. У 30-х рр. ХХ ст. будинок моряка Дмитра Рясика та його дружини Тетяни став осередком духовного життя Чигиринщини [5].

Завдяки декрету від 15 травня 1932 р., за підписом Й. В. Сталіна, більшовики проголосили «безбожну п'ятирічку» [14, с. 193]. Декрет передбачав, що до 1 травня 1937 р. на території всієї країни «ім'я Бога повинно бути забутим» [14, с. 193]. Вже 30 липня 1937 р. спеціальним наказом №00447 Єжов проголосив усіх церковників «антирадянським елементом» [14, с. 194]. Священнослужителі за рівнем шкідливості для радянської влади займали друге місце після куркулів. Зокрема, для кожної області по кількості репресованих були свої ліміти. Справжнє пекло для віруючих та священнослужителів розпочалося в 1937 р. Після закриття головного храму Чигиринського благочиння (1934 р.) благочинний протоієрей Сергій Зимницький переїхав із родиною в районний центр Шполу на Черкащині. Там він служив у Різдвабородицькому кам'яному храмі до літа 1937 р. [13, с. 44].

В селі Чигирин Чигиринського району Київської області упродовж 1934–1937 рр. залишалися та проживали священнослужителі: Петро Єримович колишній, другий – священник Свято-Казанського храму Олексій Єримович, настоятель Хресто-воздвиженської церкви, протоієрей В. Кисилевич, священник Причиської церкви та Іонн Мошинський – один із священників Чигиринського Свято-Троїцького жіночого монастиря. Всі вони проводили треби у своїх парафіях. У зв'язку із цим священнослужителі мали проблеми із місцевими органами радянської влади. Майже всі були під слідством у Олександрівському управлінні НКВС та виплачували штрафи у чигиринську райміліцію.

В той час за кожним із місцевих священників стежили таємні агенти, які були на службі у НКВС та надавали відомості про їхню діяльність. Деякі із них слідували одночасно за кількома священнослужителями Чигиринського благочиння. Більшість із таємних інформаторів були односельчанами священнослужителів та мешкали із ними на одній вулиці чи навіть кварталі. Вони брали участь у богослужіннях, що проходили в будинках духовенства, а згодом на квартирі колишньої насельниці ЧСТ монастиря Тетяни Іванівни Рясик. Скоріше за все, шантажем їх примушували співпрацювати із органами НКВС, бо серед них були малограмотні жінки і чоловіки, які працювали в місцевому колгоспі. У минулому вони були парафіянами чигиринських храмів.

Аналізуючи матеріали зі справ Петра та Олексія Єримовичів дізнаємося, що три різні особи давали свідчення на священносл Єримовичів. Зокрема, один із них свідчив на них обох, тобто був агентом НКВС та сусідом священника Петра Єримовича [2,

арк. 9]. У 1937 р. о. Петро проживав у своєму будинку на вулиці Дворянській та був саодиноким вдівцем [2, арк. 15].

У кінці жовтня 1937 р. енкаведисти розпочали обшуки в будинках колишніх служителів культу Чигиринського благочиння. Зокрема, 27 жовтня 1937 р. начальник Чигиринського РО НКВС Шаров підписав ордер на обшук у будинку Петра Єримовича [2, арк. 1]. В цей день співробітник Чигиринського НКВС УРСР Берднік у присутності трьох свідків (понятих) провели обшук на квартирі громадянина П. Єримовича [2, арк. 2]. Вони шукали зброю та заборонену літературу, але при обшуку «ничего не обнаружено» [2, арк. 2]. На основі «последних указааний»* Петро Єримович був заарештований та доставлений в Чигиринський РО НКВС [2, арк. 2].

Із 30 жовтня 1937 р. по 3 листопада 1937 р. інспектор Чигиринської Райміліції НКВС Голик по справі П. Єримовича проводив допити трьох свідків та складав «Протокол допроса» [2, арк. 6-8]. Одна із сусідок о. Петра свідчила, що колишній священнослужитель «систиматически занимается в своей квартире богомолением в которого собирается очень много людей в квартире, кроме этого кристил в квартире детей на что ниимеет никакого на это право, во время своего богослужение занимается антисоветскою агитациею» [2, арк. 7]. Другий свідок розповів енкаведисту, що «в сентябре месяце на какой-то религиозный праздник не повню провел свою молебни и после окончание молебни в его квартире встроил обедню на которой присутствовал и я, где вовремя обеда он высказывался что нам зараз при совласти жить очень плохо угниають нашу религию закрыли церкви не допускают служить богомоление, по этот период мы должны переживать этому всему скоро придет конец...» [2, арк. 9]. Відповідаючи на запитання слідчого, третій свідок стверджував: «Єримович проводил работу против займа обороны страны. На том кутку где он жил он сагитировал отсталых людей, которым он угрожал грехом не простительным от бога» [2, арк. 12]. Інформація із протоколів допиту свідків дає змогу прийти до висновку, що справа П. Єримовича була сфабрикована для того, щоб виконати план розправи над священнослужителями Київської області.

3 листопада 1937 р. співробітник РО НКВД В. Є. Кодатков провів допит та очні ставки двох свідків із священнослужителем Петром Єримовичем. Протоколи очних ставок інформують, що під час обвинувачувальних заходів о. Петро заявив: «В предъявленом мне обвинении виновным себя не признаю добавитъ больше не могу ни чего вчем и росписываюсь» [2, арк. 10].

В цей день начальник РО НКВС Чигиринського району сержант Держбезпеки Шаров розглянув слідчу справу священника Петра Єримовича і в «Обвинительном заключении» [2, арк. 12] постановив: «След. дело п обвинению Єримовича Петра Автономовича направитъ на рассмотрение особой Тройки КОУ НКВД»** [2, арк. 12] та «Избратъ мерой пресечения способов уклонения от следствие и суде потношению к обвиняемому Єримович Петр Автономовичу заключении под стражу содержание в Черкасской тюрме. Настоящее постановление предъвить Чигиринському райпрокурору»*** [2, арк. 3].

14 жовтня 1937 р. відбулося засідання Трійки при Київському облуправлінні НКВС УРСР, на якому розглядалася справа №10796 Чигиринського РО НКВС Петра Автономовича Єримовича. Священник «Обвиняется в том, что среди население проводил к-р работу, направленную против существующего строя. Клеветал на Советскую Власть. Призывал население в предстоящей войне помагать фашистам бороться против Советской власти. Агитировал за продвижение в советы верующих, кто боролся бы за открытие церкви. Высказывался против подписки на заем» [2,

арк. 13]. Ознайомившись із обвинуваченням, Трійка НКВС УРСР постановила: Єримовича Петра Автономовича розстріляти, а його особисте майно конфіскувати.

Аналізуючи архівні справи священнослужителів Олексія та Петра Єримовичів дізнаємося, що брати були розстріляні енкаведистами 27 листопада 1937 р. о 13.00 [3, арк. 18]. В той час всіх репресованих священнослужителів хоронили на єврейському цвинтарі м. Черкаси [8].

На кінець 1937 р. будинок о. Петра конфіскували, і в ньому оселився більшовик Буряченко. На початку 1940 р. він продав будівлю місцевому колгоспнику Дмитру Васильовичу Голубу. За спогадами його онуки, в другій половині будинку дід зберігав сіно для худоби [8]. Після смерті Дмитра Васильовича будинок перейшов у спадок його чотирьом дочкам. Одна із них – дитячий лікар Галина Стеблина (Голуб) – дожила в ньому до глибокої старості і померла на 98 році життя. На сьогодні (листопад 2022 р.) в 1/2 будинку мешкає її син – Павло Стеблина, а друга половина належить його двоюрідній сестрі Л. Пироженко [7].

Згідно з наказом №00511 Кабінету Міністрів СРСР від 24 жовтня 1956 р., архівну справу №6796 Петра Єримовича було розглянуто та перереєстровано для подальшого зберігання в обласному архіві [2, арк. 14]. І тільки через тридцять чотири роки (1989 р.) репресований священник Петро Єримович був реабілітований.

10 березня 1989 р. Управління комітету державної безпеки УРСР по Черкаській області звернулося із листом до начальника Чигиринського РО УКДБ УРСР майора В. В. Сидорова із проханням встановити близьких родичів (братів і сестер) Петра Автономовича Єримовича. Через одинадцять днів (21.03.1989 р.) адресний стіл Чигиринського РОВД надав відповідь, що на той час Петро Єримович у Чигиринському районі не проживав [2, арк. 16].

Станом на 1989 р. в м. Чигирин не мешкав ніхто із великої родини Єримовичів, бо всі його діти та племінники, діти брата і двох сестер, виїхали з Чигиринщини ще в 30-х рр. ХХ ст. На сьогодні (листопад 2022 р.) нащадки Єримовичів і Шараєвських проживають у Канаді та в м. Київ. У 2015 р. та у 2021 р. вони приїздили до м. Чигирин, с. Суботів та Холодного яру та ознайомилися із минувиною Чигиринського краю та сакральними спорудами. Побували на богослужінні в одній із них – церкві Святого Пророка Іллі, де колись служили їхні прашури.

Петро Автономович Єримович був одним із священнослужителів Чигиринського благочиння, якого репресувала радянська влада. Маємо надію, що Православна Церква України канонізує о. Петра та уведе його до сонму святих чигиринських.

* «последних указааний» – Держархів Черкаської області. Арк. 2.

**«п отношении к обвиняемому» – Держархів Черкаської області. Арк. 3.

***«предъвить Чигиринскому райпрокурору» – Держархів Черкаської області. Арк. 3.

Джерела та література

1. Архів родини Єримовичів. Київ, 2007. 342 с.
2. Держархів Черкаської обл. (Державний архів Черкаської області). Ф. Р-5625. Опис 1. Спр. 7531. Арк. 36.
3. Держархів Черкаської обл. Ф. Р-5627. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 57.
4. Кукса Н. Церква святого пророка Іллі в Суботіві: минуле і сьогодення усипальниці Богдана Хмельницького. До 425-річчя з дня народження гетьмана Богдана Хмельницького. Черкаси: Вертикаль, 2020. 379 с.

5. МДПА (Матеріали польових досліджень авторки): Записано від Домоленко Домнікії 1915 р. н. м. Чигирин.
6. МПДА: Записано від Єримовича О. О. 1976 р. н. м. Київ.
7. МПДА: Записано від Пироженко Л. В. 1951 р. н. м. Чигирин.
8. МПДА: Записано від Самкова О. М. 1952 р. н. м. Черкаси.
9. Новомученики Черкаські: життя, подвиг, страждання. Книга 2. Черкаси. 287 с.
10. Памятная Книжка Кіевской губернии. На 1905 годъ. Изданіе Кіевского губернскаго статистическаго Комитета. 236 с.
11. Памятная Книжка Кіевской губернии на 1911 г. Съ приложеніемъ Адресь-календаря губернии. Печатано по розпоряженію господина Кіевского Губернатора. Типо-Литографія Губернадскаго правленія. Софійск. пл., зд. Присут. мест, 1911. 206 с.
12. Панькова С. Чигирин і околиця 1917 року. *Пам'ятки України: історія та культура*. Київ. 2002. С. 139-143.
13. Перерва В. Чигиринський край: з історії Церкви та школи (кінець XVIII – поч. XVIII – поч. XX ст.). Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2019. 197 с.
14. Петренко І. Невідомі війни (церква та держава на Кіровоградщині в 20-60-х роках XX ст.). Кіровоград. Кіровоградське обласне відділення пошуково-видавничого агенства «Книга Пам'яті України». Видавець Лисенко В. Ф., 2012. 375 с.
15. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2019. с. 639.
16. Протоіерей Тригубов С. Памятная книжка Кіевской епархии на 1910 год. Киев, 1910. 552 с.
17. Святі новомученики і сповідники Черкаські: Життя подвиги страждання. Видання Черкаської епархії Української Православної церкви, Черкаси. 2001. 398 с.
18. Солодар О. Галаганівка. Черкаси: Вид. Ю. Чабаненко, 2010. 82 с.

Alla PEREPELYTSA
(Chyhyryn)

Petro Yerymovych, the rector of the Sviato-Pokrovskiy Church in the village of Yanych, Chyhyryn land

The priest Petro Yerymovych was the rector of the Sviato-Pokrovskiy Church in the village of Yanych, Kyiv province and the second clergyman of the Cathedral Church of the Kazan icon of God in the village of Chyhyryn of Chyhyryn district.

At the beginning of the XX-th century Petro Yerymovych was the priest of the first deanery district of Chyhyryn deanery.

He was repressed and shot by the Bilshovyk authorities in Cherkasy. Petro Yerymovych was buried in the Jewish cemetery in Cherkasy. The priest Petro Yerymovych was rehabilitated in the second half of the XX-th century.

Key words: *clergyman, priest, cleric, rector of the church, cathedral church, deanery, deanery district, repressed, rehabilitated.*

ВІДБУДОВА ЧЕРНІГІВСЬКОГО ОБЛАСНОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ В ПОВОЄННУ ДОБУ

В публікації йдеться про ремонтні роботи в 1940-х – поч. 1950-х рр., характер пошкоджень, завданих будівлі, плани відновлення тощо. Надано перелік знищених фондових колекцій. Опис соціально-побутових умов працівників архіву.

Ключові слова: бібліотечний фонд, фасад, пошкодження, кошторисні витрати, тинькування, будівельна комісія.

На сучасному етапі історія будинку колишнього губернського правління висвітлена, здебільшого, у науково-публіцистичних студіях. Статті В. Леуса «У колишньому будинку архієпископа» [1], «Тут містився губком партії» [2], В. Сапона «Будинок архієпископа в Чернігові» [3], В. Кудіної «Резиденция черниговских архиереев» [4], інформація з довідника радянського часу «Чернігівщина» [5, арк. 43] подають дуже загальні моменти щодо головних періодів історії цієї споруди. Окремі аспекти стосовно перебудов і відновлень архієрейського будинку в період ХІХ ст. було розглянуто в публікаціях автора даної розвідки [6]. Архівні документи радянського періоду надають змогу висвітлити інформацію стосовно втрачених у роки Другої світової війни архівних матеріалів, а також заходи щодо відновлення пошкодженого будинку архіву, які здійснювалися в перші повоєнні роки.

Радянська влада розмістила Державний архів Чернігівської області в декількох будівлях та передала архівну справу під контроль УНКВС. На 1941 р. споруди архіву знаходилися в будівлях по вул. Шевченка, №14 та №14-а; вул. Леніна (сучасна Проспект Миру), №1; Міський Вал (сучасна Центральний парк культури та відпочинку ім. М. М. Коцюбинського), №4; Пролетарській (сучасна вул. Василя Тарновського), №3 та №7. Загальна кількість архівних фондів становила 3294, в яких нараховувалося 2005286 одиниць збереження. Документи охоплювали історичний період з 1661 р. до 1940 р. Окрім того, в обласному архіві розміщувалася велика бібліотека, з науково-історичною та довідковою літературою, близько 100000 томів [7, арк. 1-2].

Перших втрат Чернігівський архів зазнав 23 серпня 1941 р., коли розпочалося бомбардування міста. Під час пожежі було знищено 1280 фондів, з 1275062 одиницями зберігання. Також згоріли науково-історична, довідкова бібліотеки та бібліотека масового читача. Після захоплення Чернігова німецькими частинами 9 вересня 1941 р., будівля архіву по вул. Міський Вал, №4 використовувалася для розміщення фронтової частини. Німецька адміністрація задля звільнення приміщень викинула частину архівних матеріалів «под открытое небо, где они подверглись порче, расхищению и уничтожению» [7, арк. 2-3].

Другий корпус архіву, що вцілів, по вул. Пролетарській, №3, також було відчинено та пограбовано. В цих обох будівлях знаходилися архівні документи з 1763 р. до 1938 р., в кількості 1943 фондів та 642074 одиниць збереження. Не зважаючи на катастрофічне положення в СРСР, влітку 1941 р., частина архіву була евакуйована до м. Ульяновськ (РФСР), загальною кількістю фондів 121, справ 38810 од. зберігання [7, арк. 2-3].

Постраждали не лише чисельні історичні фонди, але й архівне майно: споруди 3-х архівосховищ разом із обладнанням, паркани, господарчі приміщення. Після проведення попередньої інвентаризації підраховали збитки, нанесені військовими діями. Сума втрачених документів та бібліотеки склала 4697500 крб.; знищене та пограбоване майно разом із обладнанням мало вартість 610460 крб.; будівлям завдано шкоди на 1251200 крб. Загальні матеріальні втрати обчислили в 6660160 крб. [7, арк. 5].

Надбання минулих століть складало дійсно безцінний спадок. Як зазначили співробітники Обласного ДержАрхіву Управління НКВС Чернігівської області, за розмірами документальних матеріалів XVII–XIX ст., що зберігалися у довоєнний час, місцевий архів займав друге місце в Україні, поступаючись лише Київському. В архіві знаходилися документи українських та російських письменників та поетів, як-от: Гліба Успенського, Т. Шевченка, М. Коцюбинського, П. Куліша та ін.; оригінали документів російських імператорів та історичних діячів: грамоти царя Олексія Михайловича, Петра I, Єлизавети Петрівни, Катерини II та ін. Також зберігалися рукописи митрополита Дмитрія Ростовського, рукопис «Описания Черниговского, Киевского, Новгород-Сиверского наместничеств» 1782–1796, великий обсяг документів, які розкривали історію Лівобережної України, починаючи з середини XVII до XIX ст.: діяльність графа Розумовського, царювання Єлизавети Петрівни, історія державних закладів в Україні з сер. XVII до 1938 р., судочинство та законотворчість, розвиток цивільного права з поч. XVIII ст. до 1917 р., національно-визвольна боротьба українського народу, розвиток цехового ремесла, фінансовий стан України в XIX ст., історія утворення Гадяцького полку, історія розвитку народної освіти на Чернігівщині в XIX–XX ст., значення міста Чернігова як центрального транзитного пункту переміщення біженців в роки Першої світової війни, повний комплект статистичних даних по Чернігівській губернії сер. XIX–XX ст. [7, арк. 7-8].

Знищення зазнали не лише архіви історичного змісту. Також непоправна шкода була нанесена матеріалам, що мали науково-практичне значення. Цінні документи, з кінця XIX ст. по 1938 р., які відображали процес будівництва мостів, будівель, спорудження шляхів, встановлення фабричного та заводського обладнання по виробництву цукру та іншої продукції, видобуток і використання природних копалин, облаштування хімічних лабораторій, видобуток рідких горючих матеріалів, результати аналізу насіння. На основі проведеної інвентаризації був складений перелік втраченого:

I. Адміністративно-судові матеріали.

Основні фонди:

1. Канцелярія Чернігівського губернатора.
2. Чернігівський губернський староста.
3. Чернігівська губернська інспекція в'язниць.
4. Чернігівський окружний суд.
5. Чернігівська міська ратуша.
6. Чернігівський міський магістрат.
7. Повітові суди.
8. Повітові межові суди.
9. Чернігівська палата Кримінального та Цивільного судів.
10. Чернігівський Генеральний суд.
11. Чернігівський військовий суд.
12. Прокурор Чернігівського Окружного суду.
13. Комісар Тимчасового Уряду Чернігівської губернії.
14. Повітові старости.

15. Районні міліції.

II. Фінансово-економічний відділ.

1. Чернігівська казенна палата.
2. Чернігівське губернське казначейство.
3. Чернігівське губернське акцизне правління.
4. Дворянський державний земельний банк.
5. Чернігівське відділення селянського поземельного банку.
6. Чернігівське відділення Державного банку.
7. Чернігівський міський суспільний банк.
8. Чернігівська контрольна палата.
9. Чернігівське управління державного майна.
10. Могилево-Чернігівське управління землеробства та державного майна.
11. Чернігівський лісосховищний комітет.
12. Чернігівський губернський фінансовий відділ.

III. Торгово-промислові заклади та підприємства.

1. Чернігівські ремісничі управи.
2. Фабрики, заводи.
3. Торгові відділи.

IV. Земські громадські організації.

1. Чернігівська земська управа.
2. Чернігівська дума.
3. Чернігівська управа.

V. Дворянські організації.

1. Чернігівський предводитель дворянства.
2. Чернігівське депутатське дворянське зібрання.

Цей фонд включав документи про спорудження Києво-Чернігівського шосе, царські та королівські грамоти (польських королів Сигизмунда III, Казимира), гетьманські універсали на земельні володіння (від Б. Хмельницького до К. Розумовського), універсали наказних гетьманів та полковників.

VI. Фамільні фонди.

1. Особистий фонд гр. Милорадовича.
2. Фамільний архів гр. Ширяєвих.
3. Фамільний архів гр. Чернолуських.
4. Фамільний архів гр. Бакуринських.

VII. Просвіта та народна освіта.

1. Чернігівська Дирекція народних училищ.
2. Інспекція народних училищ.
3. Губернські та повітові шкільні ради.
4. Чернігівська жіноча гімназія.
5. Чернігівська чоловіча гімназія.
6. Професійні школи.

VIII. Релігійні культу.

1. Чернігівський Троїцький монастир.
2. Чернігівський Єлецький монастир.
3. Чернігівський Катедральний Собор.
4. Чернігівська духовна консисторія.

IX. Статистичні заклади.

1. Чернігівський статистичний комітет.

Були також підраховані втрати бібліотечного зібрання, яке налічувало в передвоєнний час близько 102000 томів, що мали не лише загальноукраїнське, але й загальнодержавне значення:

1. Рукописи та стародруковані видання. Книги Московської, Київської, Львівської, Новгород-Сіверської та Чернігівської друкарень.
2. Історичний відділ. Нариси, описи вітчизняних та іноземних мандрівників, Олеарія, Палласа. Видання істориків: М. Карамзіна, С. Солов'йова, М. Костомарова, С. Платонова, М. Яворського. Матеріали з історії Чернігівщини, літописи, описи, історичні нариси, дослідження, нариси культури та побуту Чернігівщини.
3. Література та археологія. Архітектура місцевого краю та інших частин СРСР.
4. Історія, політичні знання, класики марксизму.
5. Філософія, політологія та логіка.
6. Література на іноземних мовах.
7. Енциклопедії, словники, довідники.
8. Періодичні видання: «Нива», «Русский вестник», «Русская старина», «Исторический Вестник», «Летописец», «Вера и жизнь», «Епархиальные ведомости».
9. Юридична література. Історія права, збірники законів в Російській імперії та СРСР.
10. Природознавство, астрономія, математика.
11. Картографія: альбоми, мапи.
12. Художня література.
13. Церковнослов'янська література [7, арк. 8-17].

У жовтні 1944 р. влада розпочала роботу по відбудові зруйнованих архівних приміщень. Незважаючи на вкрай скрутне економічне становище, місцеві органи влади – Облвиконком й Міськрада – прийняли рішення провести ремонт та відновити пошкоджені будівлі.

Комісія у складі представників ОблКомГоспа (обласного комунального господарства), міської архітектури та начальника відділу держархівів УНКВС провела обстеження стану архівних приміщень та склала відповідний акт щодо відновлення колишнього будинку губернського правління.

За підсумками обстежень визначили, що проводити ремонтно-реставраційні роботи було цілком можливо технічно та економічно обґрунтовано. Повністю зруйнованими виявилися пічне опалення, водогін і каналізація, всі внутрішні сходи, електрична проводка. Частково пошкоджені внутрішні стіни, перекриття над першим поверхом (цегляної, стрілчастої та склепінчастої форм), але підлягають відновленню. У доволі гарному стані перебували зовнішні стіни (завтовшки 1 метр), окрім північно-західної, та фундаменти [8, арк. 32] (Іл. 1, Іл. 2).

Пояснювальна записка управління Головної міської архітектури наголошувала, що даний будинок є пам'яткою архітектури XVIII ст., отже, при проектуванні реставраційних робіт слід дотримуватися наступних рекомендацій:

- повністю, без будь-яких змін, зберегти всі зовнішні, внутрішні стіни, склепіння, які не мали суттєвих пошкоджень,
- внутрішнє планування мало бути вільним та раціональним, для чого дозволялося встановлення нових стін та перегородок або знесення старих,
- прибудова та надбудова архівних приміщень не дозволялися,
- зовнішнє оздоблення, архітектурні елементи фасадів мали бути відновлені у первинному вигляді без змін та доповнень,

– було надано дозвіл на встановлення центрального опалення, водогону та каналізації,

– проект треба було узгодити у відділі охорони пам'ятників Управління у справах архітектури при РНК УРСР [8, арк. 33].

Іл. 1. Пошкодження будівлі під час війни. Головний фасад. 1945 рік.

Фото з інтернету

Генеральний план споруди за ступенем опору вогню відносив конструкцію до другої категорії (Будинки з несучими та огорожувальними конструкціями з природних або штучних матеріалів, бетону, із застосуванням листових і плитних негорючих матеріалів). Будівля орієнтована по сторонах світу головним фасадом на північний схід. Перший поверх мав наступні приміщення: вестибюль, караульна, гардероб, головна сходові клітка, 2 сходові клітки, вбиральня та духова кімнати. Одна кімната використовувалася під книгосховище, решту призначено під архівосховище. Для опалення архіву на першому поверсі мали обладнати котельню та вугільну кімнату, із заглибленням підлоги на 2,60 м у порівнянні з підлогою 1-го поверху. На другому поверсі планувалися службові кабінети, читальна зала та дві робочі кімнати. З правої та лівої частин архіву розташовувалися приміщення архівосховища. Крім того, у правому крилі будівлі знаходилася сходові клітка, вбиральня та духова кімната. Хід на горище було спроектовано на сходовій клітці в правій частині будинку [8, арк. 32-33].

Конструкції та матеріали, що використовувалися для відновлення будівлі:

– фундаменти для нових стін викладали із бутового каміння, застосовуючи в якості ізоляції 2 шари толі на смолі;

– всі перекриття на горищі робили дерев'яними, окрім сходових кліток, вбиральні та душової, де облаштовувалися перекриття залізобетонні, по залізним балкам;

– стіни та стовпи в лівому крилі, які були у напівзруйнованому стані, мали бути повністю розібрані та на нових фундаментах зводилися нові цегляні стіни; підлоги у

всіх приміщеннях настилалися дерев'яними дошками по лагах, встановлених на цегляних стовпах. Стовпи спиралися на бетонну підлогу, розраховану на навантаження від стелажів. У приміщеннях головної сходової клітки, вбиральні та душовій, малій сходовій клітці, підлога настилалася метлахською (керамічною) плиткою. В котельній та вугільній кімнатах підлога облаштувалася із цементу, на бетонній основі;

– перекриття приміщень планувалися із каркасів, обшитих із двох боків дошкою, потинькованих та засипаних шлаком для зменшення звукопровідності;

– оскільки для збереження первинного склепінчастого перекриття над коридором 1-го поверху в приміщенні вестибюля та головної сходової клітки неможливо розташувати головні сходи сучасного типу, планувалося відновити первинні сходи. В малій сходовій клітці передбачалися сходи на косоурах (елементи каркасу сходів) із залізних балок та залізо-бетонних сходів. Ці сходи призначалися для сполучення першого та другого поверхів, а також входу на горище [8, арк. 34].

Відновлення фасадів передбачалося в первинному вигляді, без будь-яких змін та доповнень. В усій будівлі мали встановити електричне освітлення. За проектом, опалення встановлювалося центральне водяне, в котельній, яка частково розміщувалася на першому поверсі, частково у підвалі. Вентиляція облаштувалася природнім шляхом, через квартирки. Якщо кімнати не мали відкритих вікон, проектувалися витяжні канали.

Водогін архіву підключався до центральної міської магістралі. Внутрішній водогін був призначений для умивальників у службових кімнатах, вбиральнях та душовій. Для підігріву води у душовій призначалися водогрійні колонки. Каналізація для всіх рукомийників, вбиралень та у душовій встановлювалася в автономний вигріб [8, арк. 34].

Не оминули увагою також протипожежні заходи. З дворового фасаду встановлювалися залізні пожежні сходи, що вели на дах будівлі. На головних сходах, також в правій та лівій частинах архіву передбачалися пожежні крани з брандспойтами та шлангами [8, арк. 34].

Станом на 26 лютого 1945 р. за всіма підрахунками ремонтних робіт начальником відділу держархівів УНКВС по Чернігівській області ст. лейтенантом Востриковою та ст. бухгалтером Пономарь було складено кошторис на суму 615462-75 крб. з яких на загальні будівельні роботи передбачалося 565291-87 крб., аварійні роботи – 50170,88 крб., повернення – 8932,76 крб. [8, арк. 39-43].

Між Держархівом УНКВС Чернігівської області та ГосВ (господарчий відділ) УНКВС була укладена угода. Підрядник замовлення, в особі ГосВ УНКВС, зобов'язувалося виконати ремонтні роботи по відновленню приміщень колишнього будинку губернського правління до 02.07.1946 р. Сума угоди склала 300 тис. крб [8, арк. 23].

В листопаді 1945 р. була видана постанова РНК УРСР за №1767 «Про план відбудови та розвитку республіканського і місцевого господарства УРСР на IV квартал 1945 р.», яка передбачала збільшення асигнувань на відбудову по Управлінню держархівами НКВС УРСР з 5000 тис. крб. до 5500 тис. крб., в тому числі, на будинок Облархіву НКВС УРСР в м. Чернігові зі 150 тис. крб. до 200 тис. крб. Розпорядження про зміни до кошторису були підписані Головою РНК УРСР М. Хрущовим. Цікавий факт, що це розпорядження надруковано, на відміну від решти документів по даній справі, українською мовою [8, арк. 54].

Незважаючи на ті факти, що справі відновлення архівного приміщення в м. Чернігові була приділена достатня увага та надано важливі фінансово-матеріальні ресурси, особливо в скрутний для країни повоєнний час, відбудова архіву вчасно не завершилася. Подібна ситуація виглядала ще більш дивною, адже архів знаходився в складі потужної державної структури, яка відрізнялася чітким виконанням поставлених завдань. Тим більше в часи жорсткого контролю за всіма сферами діяльності з боку радянських партійних органів.

Іл. 2. Пошкодження будівлі під час війни. Задній фасад. 1945 р. Фото з інтернету

Станом на 4 квітня 1947 р. комісією у складі керівника облвідділу архітектури, головного архітектора міста, інспектора Держархбуднагляду та в присутності представника замовника, капітана УНКВС, були зроблені наступні висновки:

- якість виконання віконних та дверних відкосів незадовільна: поверхня відкосів нерівна, кути не вертикальні та потребують виправлення;
- віконні отвори в деяких приміщеннях закладені, що є причиною недостатнього освітлення, тому доцільно було би встановити вікна в зазначених кімнатах;
- в приміщеннях із колонами занадто низько розташований карниз, що псує вид приміщення, його запропоновано підняти до низу металевих прогонів, а також, закруглити кути між стінами та стелею, починаючи від верхнього карнизу;
- горизонтальну прокладку електропроводки провести по верхній частині карнизу;
- відновлювальні роботи ведуться надзвичайно повільно, головною причиною чого є погане забезпечення замовником потрібних будівельних матеріалів [1, арк. 9].

Вищезазначені висновки комісії не змінили ситуацію на краще. Протоколом технічного огляду Облвідділу у справах Архітектури від 18 грудня 1947 р. було встановлено, що робота Держархбуднагляду проводилася незадовільно, в районах ДАБК (державний архітектурно-будівельний контроль) не працює і будівництво там здійснюється безконтрольно. Стан пам'ятників архітектури в області загрозливий.

Головними причинами подібного безладу визнали недостатній авторитет Держнагляду, відсутність співпраці будівельних організацій та банків [8, арк. 9-9 зв.].

В суворих умовах післявоєнної країни, в яких перебувало майже все населення СРСР, важко доводилося і робітникам архівних установ. У березні 1945 р. була створена комісія по обстеженню матеріально-побутових умов життя співробітників держархівів. Висновки комісії могли б вразити сучасних громадян, адже побутовий стан робітників державної установи можна без перебільшення назвати жалюгідним.

Перевірка показала, що у деяких співробітників не вистачало навіть елементарних речей, як-от: одяжі (сукня, пальто), постільної білизни, взуття тощо. Більшість людей мали проблеми також із житлом, мешкаючи або у знайомих, або навіть у службових приміщеннях. Дехто, незважаючи на наявність власної кімнати, не мав дров для опалення та меблів. Судячи із зазначених даних, робітники архіву мали ділянки землі для вирощування продуктів харчування, тому що комісія постійно наголошувала на нестачі насіння для посіву. Також, у деякого на утриманні перебували неповнолітні діти та старі батьки [9, арк. 1-18].

Як можна побачити із наведених матеріалів, під час Другої світової війни архів м. Чернігова, що в довоєнний час мав другий в Україні фонд (2005286 од. зб.), втратив через пожежі, бомбардування та крадіжки більшу частину архівних документів (1275062 од. зб.). Доволі значними виявилися також пошкодження будівель та майна архівної установи. Та, незважаючи на скрутні повоєнні роки, місцевою комісією було прийнято рішення про відновлення будинку колишнього губернського правління для потреб архіву УНКВС. Самі роботи, як було зазначено вище, проходили незадовільно, з постійним порушенням графіку виконань та періодичним збільшенням кошторису на ремонт. Також комісія по перевірці соціально-побутових умов виявила погане матеріальне забезпечення робітників архіву, наголошуючи на проблемах із житлом та навіть одягом.

Колішній будинок губернського правління, який використовувався в довоєнний та повоєнні часи як архів УМВС, було обстежено в 1944 р. та складено план по його відновленню. Оскільки під час бойових дій постраждали головним чином комунальні споруди, а основна її частина збереглася у задовільному стані, первісно передбачалося відновити приміщення протягом 3–4-х років. Справа ремонту архіву вважалася досить важливою, адже навіть у скрутний повоєнний час було знайдено доволі суттєві ресурси на реставрацію.

Постійно виникали труднощі із поставками необхідних матеріалів, які здебільшого привозили з інших міст. Іноді підрядники явно саботували виконання планів, переводячи робітників на більш вигідні об'єкти. Також наприкінці завершення ремонтів на споруду архіву почала претендувати місцева влада, намагаючись через республіканські структури забрати будівлю для палацу піонерів. Зацікавленість також викликають розцінки на будівельні матеріали тих часів.

Ще одним чинником, який затягував відновлення архіву, стала інертна та занадто бюрократизована система державної влади, оскільки конфлікти між різними структурами впливали на кінцевий результат.

Джерела та література

1. Леус В. У колишньому будинку архієпископа. *Чернігівські відомості*. 2002. №23. С. 9.
2. Леус В. Тут містився губком партії. *Чернігівський вісник*. 1990. №24. С. 2.
3. Сапон В. Будинок архієпископа в Чернігові. *Деснянська правда*. 2005. №27. С. 16.
4. Кудина В. Резиденція черниговских архиереев. *Черниговские новости: семь дней*. 2007. №37. С. 17.
5. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. Київ: УРЕ імені М. П. Бажана. 1990. 1007 с.
6. Сергеев С. М. Ремонтні роботи в будинку архієпископа в Чернігові у 20-30 рр. ХІХ ст. *Ніжинська старовина*. Збірник регіональної історії та пам'яткознавства (Серія пам'яткознавство північно-східного регіону України №8). 2016. Вип. 22(25). С. 179-185.; Його ж. Перебудови та ремонти споруд Губернського правління першої третини ХІХ ст. *Карнабідівські читання: зб. наук. пр.* Чернігів: Десна Поліграф, 2017. Вип. 1-3. С. 403-408.; Його ж. Перебудови та ремонти в спорудах чернігівського будинку губернського правління першої третини ХІХ ст. *Сіверянський літопис*. 2017. № 4. С. 88-93.; Його ж. Стан колишнього будинку архієпископа на поч. ХІХ ст. *Сіверянський літопис*. 2018. Вип. 4. С. 30-36.
7. Держархів Чернігівської обл. (Державний архів Чернігівської області). Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 166. 291 арк.
8. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 165-а. 54 арк.
9. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 188. 19 арк.

Serhii SERHIEIEV
(Chernihiv)

Reconstruction of the Chernihiv regional state archive in the post-war period

The publication talks about repair works in the 1940s and early 1950s, the types of the damages of the building, restoration plans, etc. The list of destroyed fund collections is provided. Description of the social and living conditions of archive workers.

Key words: *library fund, facade, damages, estimated costs, plastering, building commission.*

ПОЖЕРТВИ ГЕНЕРАЛЬНОГО ОБОЗНОГО ВАСИЛЯ ДУНІНА-БОРКОВСЬКОГО ДО ЧУДОТВОРНОЇ ІКОНИ «ТРОЇЦЬКО-ІЛЛІНСЬКА БОГОРОДИЦЯ»

У статті вперше оприлюднені нові дані про пожертви генерального обозного Василя Дуніна-Борковського до знаменитої чудотворної ікони «Троїцько-Іллінська Богородиця», які доповнюють картину щедрої різносторонньої меценатської діяльності одного з найбільш відомих представників козацької старшини Гетьманщини другої половини XVII ст.

Ключові слова: генеральний обозний Василь Дунін-Борковський, пожертви, чудотворна ікона «Троїцько-Іллінська Богородиця».

Загальновідоме меценатство генерального обозного Василя Дуніна-Борковського у відродженні Чернігова, його храмів та монастирів. Зайнявши посаду чернігівського полковника у 1672 р., він значну увагу приділяв укріпленню міської фортеці, вірогідніше за все, у зв'язку з турецько-татарською загрозою у 1672–1678 рр: «За черниговского полковника Василя Кашпоровича Дунина-Борковскаго проведен новый валъ с бастионами отъ речки Стрижня къ западу мимо урочища Могилок и архіерескаго дома, и не доходя до последняга вала за несколько сажень, где внизъ, на подоль идетъ дорога, поворачивается влево къ югу, оставивъ теперешнюю церковь Екатерины, вне себя вправо, и примыкается къ прежнему древнему валу, где нынешній замокъ стоитъ» [1, с. 277].

Чернігівський архієпископ Лазар Баранович в особі Василя Дуніна-Борковського знайшов щедрого мецената та благодійника також у справі відновлення та будівництва православних святинь. Василь Дунін-Борковський, у розпорядженні якого були значні кошти, бо володів чималими маєтностями, долучився не лише до відновлення найстародавнішого храму міста – Спасо-Преображенського собору, але й офірував до нього коштовне начиння: срібні потири, євангеліє у срібній оправі тощо. Так само прикрасив він різним дорогоцінним начинням вівтар Борисоглібського собору. У фортеці чернігівський полковник відбудував зруйновану вже на той час давньоруську Благовіщенську церкву, яка первісно була кам'яна, звівши дерев'яний багатобанний храм у стилі козацького бароко. На кошти В. Дуніна-Борковського була споруджена у фортеці велика мурована Воскресенська церква: «Воскресенія Христова каменная, большая трехпрестольная... Она была иждевениемъ Генерального Обозного Василя Кашперовича Дунина-Борковскаго въ 1682 году построена» [1, с. 290]. Вочевидь, саме чернігівський полковник запросив до Чернігова німецького майстра із Литви Івана Баптиста для «поправы церкви пастырское» (тобто кафедрального Борисоглібського собору – О. Т.), який будував Спасо-Преображенський собор лубенського Мгарського монастиря та, ймовірно, Троїцький собор у Чернігові.

Опікувався Василь Дунін-Борковський також відбудовою чернігівських монастирів: П'ятницького та Єлецького. О. Шафонський зазначав: «За гетмана Ивана Самойловича, после чигиринского сраженія, полковникъ черниговскій Василій Кашперовичъ Дунин-Борковскій его (жіночий П'ятницький монастир – О. Т.)

огородиль и возобновиль» [1, с. 270]. В епітафії В. Дуніна-Борковського зазначено, що «он от основанія девичу обитель воздвиже и бысть оной прещедрый кормитель» [2, с. 140].

Особливу увагу приділяв «побожный» полковник відбудові Єлецького монастиря. Він «поставил цегельню и робиль цеглу коштом и старанемъ своимъ для засклепена церкви Єлецкой и для мурованя трапезы (на честь Петра та Павла – О. Т.) въ монастыру Єлецкомъ» [3, с. 366]. Епітафія над його гробницею у нартексі Успенського собору Єлецького монастиря, де він був похований, свідчила, що Василь Дунін-Борковський також побудував «и келій каменни и инная многа» [2, с. 141], а також «он даде иконостас, фелоны, сосуды сребраные, его то уклад, кошт и труды» [2, с. 141]. Окрім цього, він надав Єлецькому монастирю Євангеліє: «Сіє Євангеліє власнымъ коштомъ своимъ и накладомъ уроженный его милость пань Василій Дунинъ-Борковскій, полковникъ Черниговскій, такъ оздобле оправивши надалъ за отпущеніє греховъ своихъ до обители Елецкой, року 1685 ноября 3 дня» [4, с. 108]. Існує версія, що це Євангеліє, оздоблене металевими, вочевидь, коштовними наріжниками та середником, зображене на відомому портреті Василя Дуніна-Борковського [5, с. 120].

У його епітафії зазначалося:

«Блаженнія памяти благороднаго его милости
Пана Василія Борковского Дунина, Его Царского
Пресветлого Величества Войск Запорозких обозного
Енералного Року господня 1717 месяца генваря 9 написанный.
В год господын тысящный и седмсотной вторій
От временной сей жизни в небеснія двори
Марта дня четвертого духом преселися.
А зде в храме Оуспенском телом положіся
Пан Василій Борковскій от Дунинов дому,
Лет шестьдесят два пожив не себе самому,
Но Богу, царем и всей Россійской отчизни,
Верній был сын и слуга в весь век своей жизни,
Годов пятнадесят полк Черниговскій правил,
Посем Бога енералним обозним прославіл,
Лет шестьнадесят славно пребыл на той чести,
Всегда царем и вождам служаше без лести,
Первій бе по гетману праведно славимый,
Всем бо бяше любезен делами своими,
Церкви и обители оусердно любляше,
Благолепіе оных везде розшераше.
Церков соборна чрез брань бяше опустела,
Его тщаніем вскорє сотворися цела.
Своим ю именіем претвори на нову
В честь преобразившуся Христу Богу Слову.
Его тщанія дело и храм Воскресенскій
Каменный, его память храм Благовещенский,
Их же создав, оукраси иконами зело,
Чая себе от Бога мзды за сіє дело.
Он от основанія девичу обитель
Воздвиже и бысть оной прещедрый кормитель.

Он святых страсотерпец олтар попремногу
Дражайшими сосуды оукраси в честь Богу.
Сія такожде церков Елецка названна,
Онѣм отновися и трапеза созданна
И келій каменній инная многа
Чрез него имать сия обитель оубога,
Он даде иконостас, фелоны, сосуды
Сребраніе, его то уклад, кошт и труды.
Много добра духовным и мірским творяше,
Всех любя и сам от всех зело любим бяше.
Бог благослови его в наследіи рода.
Да не останет древо добрее без плода,
Двох сынов в старости даде и остави,
Да будут наследницы родительской славы,
Сам от временной к вечной жизни преложися
И на сем святом месте телом положися.
Проводи его семо Іоанн реченній,
Пастир Черниговскій и ввесь чин освященній,
Погребен в храме, в нем же Пречистая Дева
Славится оуспеніем и по смерти жива.
И Василій Борковскій да живет во веки
С Богородицею и со ангелскими лики,
Молить оусердно мимо гроб его ходящих,
Глас от гроба возносить спастися хотящих,
Молитесь, людіе, о мне Христу Богу,
Да получу от него милость в небе многу
Аминь, аминь, аминь» [2, с. 140-141].

Значно менше відомостей збереглося про пожертви Василя Дуніна- Борковського до знаменитої чудотворної ікони «Троїцько-Іллінська Богородиця».

У квітні 1696 р. ігумен Троїцько-Іллінського монастиря Лаврентій Крщонович видав у черговий раз книгу «Руно орошенное» у двох варіантах: з присвятою гетьману Івану Мазепі та царю Петру I, остання з підписом Лаврентія Крщоновича. У книзі розміщено герб Мазепи, вірші на його герб та присвята гетьману. В ній висловлювалася подяка за добудову «немалым иждевениемъ каменной церкви Троицы» та пожертвування дорогоцінного кіоту до ікони «Троїцько-Іллінська Богородиця».

У кінці книги додані чудеса останніх років, з 1683 р., коли вийшло перше видання «Руно орошенное». Серед них наводиться розлогий опис з цікавими побутовими деталями хвороби та зцілення від чудотворного образу «Троїцько-Іллінська Богородиця» генерального обозного Василя Дуніна-Борковського, яке сталося у 1687 р. (варіант I) (але не в усіх примірниках). Опис вирізняється тогочасною літературною українською мовою, на відміну від іншого тексту, писаного церковнослов'янською. У варіанті II цього видання ці деталі опущені, зате добавлені відомості про щедрі дари В. Дуніна-Борковського [6, с. 31]. Цим прикладом Лаврентій Крщонович, вочевидь, хотів привернути увагу на зцілення поважного мецената та віддячити йому за надані пожертви. Цей опис міститься і у виданні «Руно орошенное», яке було надруковане у наступному 1697 р.

«Чудо 2

Пресвятой Богородици,
еже бысть в року 1687.

Их Царского Пресвѣтлого Величества войск Запорозких обозный Василий Борковский приехавши по Воскресеніи Христовом з Батурина в Чернѣгов, так захорѣл и опухл, же не могл сам о себѣ на одрѣ повернутися, и з одра немогл востати. А гды долго так хоровал, прислан был к нему з Батурина от их Царского пресветлого Величества Гетмана доктор з розними лѣкарствы. Так же из Литвы доктора зискано, и не могли доктори тыи отнюдь жадной помощи дати хорому. Тым часом случилось Ілѣнского монастыра Іноку, Іеродіакону Феофилу, прийти по нѣякомсь дѣлѣ в двор его милости Пана обозного. А видячи его тяжело болящего, речет ему: Офѣруйся Вшсмоч мосци Пан Пресвятой Богородици нашей Ілинской, и будеш Вшсмоч здоров. А он оскорбившися з гнѣвом ему рече: Що ты мене учиш офѣроватися, дитя мое, будучи, я, мовит, сам своими очима видѣв слезы Пресвятой Богородици, и сам от ужаса и умиленія плакалем. Гды видѣлем плачущую Пресвятую Богородицу, же як перлы чистіи от пречистых очес еи слезы, една по другой точилися, на що и всѣ Чернѣговци через девять днѣй приходячи смотрѣли, и на такое чудо смотрячи ужасалися и плакали. До того и чудес уже сам много знаменитих видѣлем и всегда ей офѣруюся, и вѣру и надежду на еи имѣю, а ты мене почав учити. А діакон мовит: Панови Вмс, свою вѣру и офѣруйся сердечне, и будеш здоров. То мовячи, отишов от него. А Пан обозный по отходѣ діяконовом, воздохнув от сердца ко Пресвятѣй Богородици, и зараз повернувся на одрѣ на другой бок. Потом другой зараз, и третий раз повернулся, и здалося ему легко. Потом дѣвчину малую предстоящую призвавши, речет: подай мнѣ черевики и подними мене. А дѣвчина подавши черевики принялася я за него, и встав сам о себѣ и почав ходити по свѣтлицы, а дѣвчина злякавшися побѣгла до Паней, и сказала же щось Пану сталося, схопившися з ложка, ходит по свѣтлицы. А Панѣ собѣ злякавшися, прибѣгла до Пана мовячи: що тобѣ Пани дѣется, ляж не турбуйся. И плачучи удержует его. А он мовит: дайте минѣ покой, видыте, що естем здоров Благодатію Пресвятой Богородици нашей Ілинской, которой яко на иных многих видѣлем ласку, так тепер и на собѣ дознаю. И послав в Монастыр, жебы молебен отправлено пред чудотворною Иконою Пресвятой Богородици, и зостал здоровым, хвалячи Бога и Матер Божію» [7, с. 166].

Іл. 1. Гравюра ікони «Іллінська Богородиця» з книги «Руно орошенное». Чернігів. 1689 р.

Як бачимо, захворів Василь Дунін-Борковський ще у 1687 р. Це був рік, позначений для Борковського важливою подією: він очолив опозицію до гетьмана Івана Самойловича, вочевидь, прагнучи стати гетьманом [8, с. 176]. Проте, як відомо, гетьманом був обраний Іван Мазепа. Ці події могли вплинути на здоров'я генерального обозного, і він захворів. Хоча треба зазначити, що вибори гетьмана відбувалися влітку 1687 р., а захворів обозний після Великодня.

1702 р. у друкарні Троїцько-Іллінського монастиря виходить шосте видання книги «Руно орошенное», в якому знову наводиться чудо про зцілення Василя Дуніна-Борковського.

Іл. 2. Гравюра ікони «Іллінська Богородиця» з книги «Руно орошенное». Чернігів. 1683 р.

«Чудо, в. Пресвятой Богородици еже бысть в Року ахпз (1687 р. – О. Т.).

Его Царского Пресвѣтлаго Величества войскъ запорозкихъ обозный енеральный, его Милость Пань Василий Борковский, приихавши з Батурина в Чернѣговь, року вишѣ реченного, такъ захорѣвъ и ву весь опухль, же не толко з одра немогл востати, але и самъ о себѣ не моглъ на одрѣ ни мало двигнутися.

Егдаже прездолгое время сице болѣзноваше, и оуж отчаеваше живота своего случилось прійти до его Милости Пана обозного ву день субботный іеродіякону монастыра Илинского Феофилу Савичу, иже по том бысть Архидіякон, а видячи его тяжко болящаго, совѣтова ему мовячи: офѣруйся Ваша милость Пань до образа чудотворного Пресвятыя Богородици, имѣй вѣру добрую же она может оуврачевати; албо вѣмъ и сего дня трохъ оуврачевала; отецъ з сыномъ на очи болящимъ ясный в зрокъ привернула, а невѣстѣ одной от осми лѣтъ невидячой очи отворила и свѣтъ подала видѣти, а его Милость Пань обозный от сердца воздхнувши речеть: я всегда ей офѣруюся, и маю еи себѣ за патронку и вѣру и надежду на еи имѣю, албо вѣмъ я

самъ видѣлемъ слези точащійся от образа еи чудотворного егда плакаше Пресвятая Богородица, нашо и всѣ Чернѣговци чрез девять днѣй, приходячи смотрѣли. А еродѣяконъ на тые слова советоваше мовячи: Понови Ваша Милосци: Пан свою вѣру имѣй, надежду, и отишол в монастырь. А его милость Панъ обозный, аще и оскорбился яко дѣяконъ младъ сый совѣтоваше ему о вери, сам бо его милость Панъ обозный тверду мѣяше ку вему чудотворному образу вѣру а ю корону дорогоценную златую съ дорогоценнымъ каменіемъ своимъ учинивъ коштомъ и инныи дорогоценнии златии нададе ланцухи и оукрашенія. Но по отходѣ иеродѣяконовомъ, воздыхаше непрестанно къ Пресвятой Богородици, и во оутрешний день почувъ въ себѣ силу и здравъ бысть, благодареніе воздаде молевнымъ пѣніемъ Пресвятой Богородици, теплою скорой с всею Врачебници» [9, арк. 103-104].

Ил. 3. Гравюра ікони «Троїцько-Іллінська Богородиця» з книги «Руно орошенное». Чернігів. 1696 р.

Цей опис хвороби та зцілення Дуніна-Борковського дещо відмінний від попереднього, вміщеного у «Руно орошенное» 1696 та 1697 роках. Прикметно, що друга редакція більш стисла, випущено ряд подробиць, а саме, що генеральний обозний захворів після Великодня, що йому був надісланий лікар від гетьмана та лікар з Литви. Зате вказано прізвище ієродіякона Феофіла Савича, який прийшов до Дуніна-Борковського з Іллінського монастиря і зазначено, що він потому став архідіяконом. Додані приклади зцілення, які трапилися саме під час відвідин обозного в той день: відбулося прозріння трьох людей. Опущені побутові деталі про служницю, черевики та дружину обозного, які були присутні у першій редакції опису і надавали йому більш жвавого характеру та певної подібності до жанрової сценки. Наприкінці зазначено, що Василь Дунін-Борковський подарував до чудотворної ікони «Троїцько-Іллінська Богородиця» золоту корону з дорогоценним камінням та дорогоценні ланцюги й інші прикраси. Опис, наведений у книзі «Руно орошенное» 1696 та 1697 рр., вочевидь, призначався генеральному обозному і був розрахований на те, що той його прочитає. А от опис у книзі «Руно орошенное» 1702 р., ймовірно, був наведений на пошану та в пам'ять вже покійного жертводавця Василя Дуніна-Борковського, який помер у березні 1702 р. (точної дати виходу книги не маємо). Хто міг бути автором цих детальних описів про хворобу, зцілення та пожертви генерального обозного, які написані тогочасною українською мовою, на відміну від інших чудес, наведених у книзі у більшості своїй

досить стисло церковнослов'янською мовою? Можна припустити, що автором їх був саме той ієродиякон, згодом архідиякон Феофіл Савич, який приходив до хворого Дуніна-Борковського. Є відомості, що приблизно через тридцять років, у 1732–1734 рр., він був намісником чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря [10, с. 172]. А можливо, автором першого опису був Дмитро Туптало, а у 1702 р. його відредагував вже Феофіл Савич, оскільки Дмитро Туптало на той час був у Московії. Бачимо, що Феофіл мав прізвище Савич, а Дмитро Туптало частенько підписувався як Дмитро Савич (ім'я по-батькові). В Україні це прізвище було досить поширене, існували різні гілки представників роду Савичів.

Який вигляд ймовірно мала золота корона, подарована Василем Дуніним-Борковським, можуть, вірогідно, свідчити гравюри ікони «Троїцько-Іллінська Богородиця», як станкові, так і з книжних видань, зокрема, з «Руно орошенное». Про оздоблення ікони «Іллінська Богородиця» писав Лаврентій Крщонович у передмові до книги «Тріод цвітна» 1685 р. Звертаючись до Лазаря Барановича, він зазначав «...оукрашая Пресвятой и Препоблагословенной Девы чудотворной иже в нашем убогомъ монастыре икону» [11, передмова, арк. НН]. Гравюра-мідьорит «Іллінська Богородиця», де Богородиця представлена у короні, з'являється у книзі «Руно орошенное» 1689 р. (Іл. 1). Якщо порівняти цю гравюру з тими «Іллінська Богородиця», що вміщені у попередніх виданнях (наприклад, з книги «Руно

орошенное» 1683 р.) (Іл. 2), то можна припустити, що на гравюрі 1689 р. ікона не лише увінчана короною, але і вкрита шатами. Тло ікони, мафорій Богородиці, хітон Ісуса Христа вперше прикрашені карбованим рослинно-квітковим орнаментом. Корона європейського типу, оздоблена на дугах перлами, увінчана хрестом, в оточенні променів, навколо – німб. Корonoю увінчане і немовля Ісус Христос. Внизу гравюри зображений герб Барановича – хрест на ланцюгу. Ймовірно, що оздоблення короною Богородиці на іконі «Іллінська Богородиця» відбувалося під впливом чудотворної ікони «Ченстоховська Богородиця», яка була прикрашена короною. Гравюри та її списки були дуже популярні в Україні (наприклад, гравюра І. Щирського «Образ Ченстоховської Богородиці» у короні, Вільно, 1680 р., зображення «Ченстоховської Богородиці» у короні на металевій іконі з поховання Леонтія Полуботка). Хто міг прикрасити ікону? Вище уже

Іл. 4. Гравюра ікони «Троїцько-Іллінська Богородиця» з дедикації «Кіот срібнокований». 1695 р.

зазначалося, що Лазар Баранович «окрашав» ікону «Іллінська Богородиця» і на гравюрі внизу зображений герб архієрея. Таким чином, можна припустити, що шати з коронами на ікону були виготовлені коштом Лазаря Барановича.

Наступна гравюра із зображенням Богородиці Іллінської у короні з'являється у книзі «Руно орошенное» 1696 р., де знаходився опис зцілення Василя Дуніна-Борковського та його дари до чудотворної ікони (Іл. 3). Зображення Богородиці на цій гравюрі практично ідентично гравюрі «Троїцько-Іллінська Богородиця» з Дедикації «Кіот срібнокований», присвяченій гетьману Івану Мазепі 1695 р. (Іл. 4). Корона тут інша, ніж на гравюрі 1689 р. Вона висока, велична, округлої форми, основа та дуги, які сходяться до верху й увінчуються хрестом, прикрашені дорогоцінним камінням. По периметру корону оздоблюють пелюсткоподібні зубчики, прикріплені до основи. Ймовірно, на цих гравюрах могла бути зображена золота корона, подарована Василем Дуніним-Борковським. Вочевидь, вона була виготовлена у той час, коли гетьман Іван Мазепа пожертвував срібнокованого кіота до чудотворного образу. Золота корона доповнила образ та надала іконі ще більш величного та пишного вигляду, якого отримала «Іллінська Богородиця» після дорогоцінної гетьманської оправы. На жаль корона, як і сама ікона, до нашого часу не збереглися. Вигляд ікони «Троїцько-Іллінська Богородиця» у срібних шатах та кіоті, зафіксований на світлині 1911 р., свідчить, що корона та шати, які закривають ікону, певніше за все, були поновлені і виготовлені вже наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (Іл. 5).

Про інші жертви генерального обозного Василя Дуніна-Борковського до чудотворної ікони «Троїцько-Іллінська Богородиця» свідчить ще одне чудо, яке трапилося з ним наприкінці його життя.

За ігумена, а потім і архімандрита Троїцько-Іллінського монастиря Лаврентія Крщоновича продовжували записувати випадки чудесних зцілень, які отримували від чудотворної ікони «Троїцько-Іллінська Богородиця» та оприлюднювати не лише в книзі «Руно орошенное», але і в інших виданнях.

Так, у другому виданні «Псалтир» 1698 р. описуються три чуда Богородиці, які відбулися в той час «Егда от праси типографския исходаше сия Псалтирь» [12, с. 279].

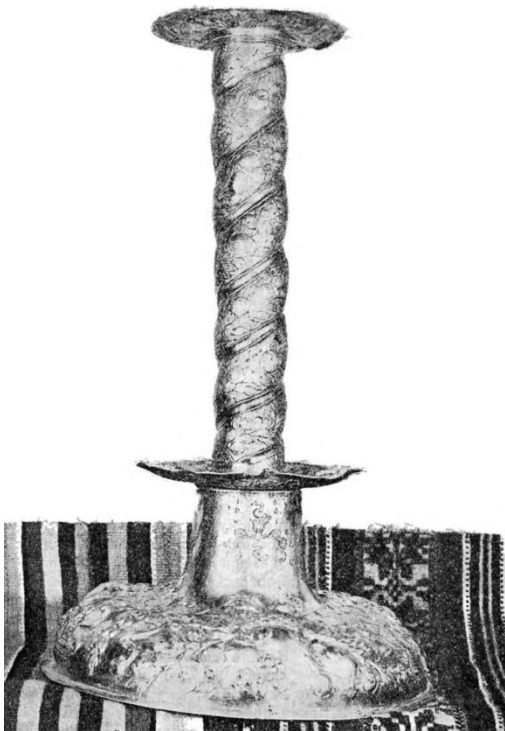
У книзі «Полуустав» 1703 р. наводяться п'ять чудес «во время егда от праси типографския исходаше Полуустав сей» [13, арк. НН]. Це невеличка книжечка, у 12-ту частину аркуша, яка містить часослов, канони, правила до причастя, місяцеслов. На зворотньому аркуші титулу зображений герб гетьмана Івана Мазепи.

Далі — присвята Івану Мазепі. Лаврентій Крщонович дякував гетьманові за будівництво та оздоблення Троїцького собору, срібнокованого кіоту для чудотворної ікони «Троїцько-Іллінська Богородиця», надання монастирю архімандритства, грамот й універсалів на утвердження монастирської друкарні. Вочевидь, це третє видання

Іл. 5. Ікона «Троїцько-Іллінська Богородиця». Світлина 1911 р.

«Полуустава» з присвятою Мазепі було видане як подяка за універсал гетьмана від 9 серпня 1702 р. на друкарню «чтобъ оной типографіи быть въ Троицкомъ монастыре» [10, с. 86]. Серед описів чудес три приклади стосувалися зцілення «бесноватых» жителів Чернігова. Четверте чудо було пов'язане з генеральним обозним Василем Дуніним-Борковським, яке трапилося перед цим: «Василій Борковский обозный Его Царского Пресветлого Величества запорожского енеральный, даже до старости своая неимеяше детей; моля же ся Пресвятой Богородици со всеусердіемъ во всякую субботу приходяще на Акафист, и даде ему Богъ двоухъ сыновъ, за сіе сугубое да от Бога даяніе благодарствуя, даде пред чудотворную икону Пресвятыя Богородици два светилники сребрянни, и две хоругви дражайшіи з начертаніем Ангелов отрочат

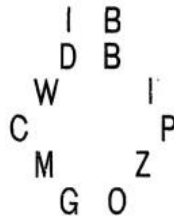
Іл. 6. Ставник генерального обозного Василя Дуніна-Борковського. Світлина 1925 р.

своих святого Архистратига Михаила, святого апостола Андрея Первозванного». [13, арк. НН]. Лаврентій Крщонович, ймовірно, у такий спосіб вирішив пом'янути генерального обозного Василя Дуніна-Борковського, який перед цим помер, навівши повчальну розповідь про зцілення від бездітності обозного завдяки зверненню до чудотворної ікони «Троїцько-Іллінська Богородиця». При цьому зазначено дари до ікони Василя Дуніна-Борковського: два срібні свічники та дві корогви із цікавим зображенням на них дітей обозного у вигляді двох ангелів та співіменних його дітям Михайлу й Андрію небесних патронів – архистратига Михаїла й апостола Андрія Первозванного. До речі, у відомій епітафії Василя Дуніна-Борковського теж зазначалося, що йому «Двох сынов в старости даде» [2, с. 141].

Зовсім іншу мету переслідував приклад, наведений у п'ятому чуді: «Ивань Быховець хитростію своєю и насиліемъ отнял млынъ отъ обители Святой Троецкой, и в тое самое время око ему вылезло; и ругахуся ему люде, во первыхъ Пань обозный енеральный Василій

Борковскій, и инныма мовячи то тебе Пресвятая Богородица за млынъ метячися оучинила» [13, арк. НН]. Ймовірніше за все, це був Іван Биховець, військовий кацелярист, який виконував дипломатичні доручення гетьмана Івана Мазепи [14, с. 156-157]. Як бачимо, архімандрит Лаврентій Крщонович, не забарився з відповіддю і, посилаючись на Василя Дуніна-Борковського, який на той час, до речі, уже помер, вказав, що за цей вчинок Іван Биховець був покараний Пресвятою Богородицею.

Відомо, що на сьогоднішній день збереглося близько десяти коштовних срібних дарів генерального обозного Дуніна-Борковського з його гербом, які знаходяться в колекції Чернігівського обласного музею ім. В. В. Тарновського (потир, Євангеліє, посуд) [15, с. 55] та потир у Музеї історичних коштовностей України. Валентин Шугаєвський у 20-их роках минулого століття стверджував, що серед них було «два чудових великих срібних ставника у стилі бароко» [16, с. 55.] з гербом Дуніна-Борковського, оточеного ініціалами:

(Єржі (Jerzy (Юрій) – ймовірно, друге ім'я Борковського) Борковка (родове село) Дунін-Борковський Війська Їх Царського Пресвітлого Запорозького Милість Генеральний Обозний (?).

Шугаєвський не зазначив, з якого храму були вилучені ці свічники. В історичному музеї ім. В. В. Тарновського зберігся один із двох срібних масивних свічників (И-2726) з гербом Дуніна-Борковського та ініціалами, наведеними вище. Свічник складається з витої колонки та круглого опуклого піддона (у верхній частині якого викарбуваний герб Дуніна-Борковського). Він відокремлений пласкою круглою таріллю, аналогічна знаходиться вгорі для кріплення свічки. Золочений свічник оздоблений карбованим пишним рослинним орнаментом. Головний зберігач музею Г. Арендар спочатку зазначала, що його виготовив лейпцизький золотар. Але пізніше змінила свою точку зору і вказала, що «наприкінці XVII ст. в Дунін-Борковський, уже обіймаючи уряд генерального обозного, замовив у відомого майстра Конрада Волтера з м. Олави (округа м. Вроцлава, Польща) два барокові свічники (один не зберігся, ймовірно, вилучений з музею у 1930-х рр.) [17, с. 9]. Дослідниця вважає, що за формою свічник, що зберігається у музеї, належить до барокових столових свічників. Проте, свого часу Валентин Шугаєвський, який вперше надав про них інформацію, назвав ці свічники великими ставниками, тобто церковними свічниками. Отже, з великою долею вірогідності, їх можна віднести до свічників, які офірував Василь Дунін-Борковський до чудотворної ікони «Троїцько-Іллінська Богородиця».

Відтак, оприлюднені нові дані про пожертви генерального обозного Василя Дуніна-Борковського до знаменитого чудотворного образу «Троїцько-Іллінська Богородиця» доповнюють картину щедрої різносторонньої меценатської діяльності одного з найбільш відомих представників козацької старшини Гетьманщини другої половини XVII ст.

Джерела та література

1. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. Киев, 1851. 697 с.
2. Модзалевский В. Л., Савицький П. Н. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов / Підготовка до друку і передмова О. Б. Коваленка. *Чернігівська старовина*: зб. наук. праць, присвячених 1300 річчю Чернігова. Чернігів, 1992 р. С. 101-144.
3. Галятовский Иоанникий. Ключ разумения. Памятники украинского языка. Подготовка к изданию И. П. Чепиги. Київ, 1985. 443 с.
4. Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Общий обзор. Чернигов: в Губерн. тип. 1861. 134 с.
5. Нетудихаткін І. Дослідження портрета Василя Дуніна-Борковського в ближніх інфрачервоних та у відбитих ультрафіолетових променях: історична інтерпретація. *Сіверянський літопис*. 2010, № 1. С. 116-123.
6. Гусева А. А., Полонская И. М. Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII в. Каталог изданий Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина. Вып. 2. Т. 2. Москва, 1990. 318 с.

7. Руно орошенное. / Підготовка тексту, передмова та коментарі О. Тарасенка. *Сіверянський літопис*. 2009. № 4. С. 151-173.
8. Павленко Сергій. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. Київ, 2004. 601 с.
9. Руно орошенное. Чернігів, 1702. 112 арк.
10. Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Общий обзор. Чернигов: в Губерн. тип. 1861. 134 с.
11. Тріодь цвітна. Чернігів, 1685 р. 441 арк.
12. Каменева Т. М. Черниговская типография, её деятельность и издания (1648–1818 гг.). В кн.: Труды Государственной библиотеки СССР имени В. И. Ленина, т. 3. Москва, 1959. С. 224-384.
13. Полуустав. Чернігів, 1703. 112 арк.
14. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. Київ, 2004. 602 с.
15. Арендар Г. Козацька старшина як меценат церковного мистецтва Чернігівщини (за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського). *Сіверянський літопис*. 1995, № 1. С. 54-57.
16. Шугаєвський В. Дари Юрія-Василя Дуніна-Борковського. *Записки Українського наукового товариства в Києві тепер Історичної секції Всеукраїнської академії наук* / Під редакцією голови секції акад. Михайла Грушевського. Т. XX. Київ: Державне видавництво України, 1926. С. 51-63.
17. Арендар Г. Вроцлавське срібло з фондів Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. *Скарбниця української культури*: зб. наук. пр. Вип. 5. Чернігів, 2005. С. 7-11.

Olga TRAVKINA
(Chernihiv)

Donations of General Train Vasyl Dunin-Borkovsky to the miraculous icon "Trinity-Elias Virgin"

The article for the first time published new data on the donations of General Train Vasyl Dunin-Borkovsky to the famous miraculous icon "Trinity-Elias Virgin", who complement the picture of generous versatile patronage activity of one of the most famous representatives of the Cossack officers of the Hetmanate of the second half of the seventeenth century.

Key words: of General Train Vasyl Dunin-Borkovsky, donations, miraculous icon "Trinity-Elias Virgin".

ВОЛОДИМИР МЕЗЕНЦЕВ – ДІАСПОРНИЙ ДОСЛІДНИК КОЗАЦЬКОГО БАТУРИНА

У повідомленні стисло проаналізовано діяльність українського історика, археолога, музеєзнавця В. І. Мезенцева. Його доробок охоплює значне коло статей з археології, історії, фортифікації, геральдики, архітектурної орнаменталії Батурина, що є помітним внеском у вивчення історичної спадщини Гетьманської столиці.

Ключові слова: В. Мезенцев, археологія, архітектура, Батурина, Гетьманщина.

Володимир Ігорович Мезенцев – один із представників українських діаспорних істориків кінця ХХ ст. – початку ХХІ ст. Він народився у Києві в родині історика-археолога та архітектора. Після закінчення навчання у 1975 р. на кафедрі археології історичного факультету Київського університету, працював в Інституті археології АН УРСР. Досліджував історію давньоруського періоду, зокрема топографію стародавнього Чернігова. Брав участь в археологічних експедиціях. Після успішного захисту кандидатської дисертації «Стародавній Чернігів. Генезис та історична топографія міста» (1981 р.), протягом 1982–1983 рр. працював молодшим науковим співробітником відділу джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін (у секторі історії Київської Русі) Інституту історії АН УРСР. Після перебування в Норвегії, на о. Шпіцберген у складі археологічної експедиції АН СРСР протягом червня – серпня 1983 р., приймає рішення не повертатися до СРСР з політичних причин і емігрувати у країну західної демократії. Його рішення було засуджено на засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР від 27 жовтня 1983 р., як «зраду Батьківщини», було ухвалено рішення позбавити його наукового ступеня кандидата історичних наук. Протягом 1984–1987 рр. він перебував на пост-докторських студіях у Гарвардському університеті у Бостоні (США), у 1988–1989 рр. – в університеті Торонто (Канада). З 1987 р. – науковий співробітник Понтифікального інституту середньовічних студій Торонтського університету (Торонто, Канада). Викладав курси зі слов'янської цивілізації та українського мистецтва у Торонтському університеті, візантійської й української церковної архітектури в Інституті ім. Митрополита Андрія Шептицького при університеті Св. Павла в Оттаві та у літній школі Українського Католицького Університету.

Приймав участь у численних археологічних розкопках і польових дослідженнях архітектурних пам'яток в Україні, Норвегії, Греції, Туреччині, Болгарії, Польщі та Італії.

В. Мезенцев є виконавчим директором проекту вивчення історії і культури Батурина козацької доби та координатором співпраці канадських і українських дослідників гетьманської столиці. Батуринський проект є у складі Центру українських історичних досліджень ім. Петра Яцика при Торонтському відділі Канадійського інституту Українських студій (далі – КІУС).

З 2001 р. В. І. Мезенцев – співорганізатор українсько-канадської археологічної експедиції, яка щоліта проводить розкопки у Батурині. Є співкерівником Батуринської експедиції і рекламує цей проект в Канаді та Америці. З 2002 р. призначений науковим співробітником Канадійського інституту Українських студій,

відповідальним за українсько-канадські археологічні дослідження у Батурині та публікацію їх здобутків. Треба зазначити, що з 2001 р. вже два десятиліття дослідження в Батурині фінансуються Канадійським інститутом Українських студій (КІУС) Альбертського університету в м. Едмонті, Понтифікальним Інститутом Середньовічних Студій Торонтського університету (2001–2020 рр.), Дослідним Інститутом «Україніка» у м. Торонто та коштами меценатів. Кожного року Фонд кафедр українознавства у Нью-Йорку підтримує дослідження Батурина субсидіями. Чернігівська обласна державна адміністрація у 2005–2021 рр. та Чернігівський обласний історичний музей імені Василя Тарновського в 2013–2021 рр. щорічно виділяли гранти на розкопки міста.

За вагомих внесок В. І. Мезенцева у вивчення історичної спадщини Батурина президент України відзначив його державною нагородою, орденом «За заслуги» (2009 р.). Він є автором понад 300 публікацій з історії, археології та архітектури України-Руси та козацько-гетьманської держави та багатьох статей в інтернет-виданнях українською та англійською мовами. Також В. Мезенцев – продюсер і співавтор сценаріїв кількох документальних фільмів про старожитності Батурина та його розкопки українською й англійською мовами, що неодноразово демонструвалися на телеекранах України, Канади та Америки.

В. І. Мезенцев особливу увагу в своїх дослідженнях приділив вивченню історії козацького Батурина часів Гетьманщини. Йому вдалося на основі археологічних артефактів поточнити топографію міста, виокремити особливості його забудови, архітектурних пам'яток як культового, так і цивільного призначення, проаналізувати культуру та побут козацької еліти, визначити економічні та мистецькі зв'язки гетьманської столиці з західноєвропейськими традиціями.

Звернемо увагу на деякі результати досліджень В. І. Мезенцева. В першу чергу треба зазначити, що весь цей час він активно співпрацює з чернігівськими археологами та істориками В. П. Коваленком, Ю. М. Ситим, О. М. Бондарем, С. В. Дмитрієнком. Ретельне вивчення археологічних матеріалів та історичних джерел дозволило В. І. Мезенцеву разом з О. М. Бондарем стверджувати, що причиною захоплення Батурина є не тільки зрада (як зазначається завжди), але і застарілість, занедбаність дерево-земляних укріплень XVII ст. Аналізуючи результати робіт на Замку, В. І. Мезенцев та Ю. М. Ситий вважають, що на замковому подвір'ї за часів Гетьманщини розташовувався дерев'яний костел (чи каплиця) католицької громади Батурина, який ще не локалізовано. Це дозволило їм зробити висновок, що саме в цій привілейованій та найбільш захищеній частині міста зосереджувалась католицька польсько-литовська верхівка та її обслуга.

Окремо потрібно розглянути результати досліджень на території заміської гетьманської садиби на Гончарівці. В. І. Мезенцеву та О. М. Бондарю вдалося виокремити європейські впливи у бароковій архітектурі мурованого триповерхового палацу І. Мазепи та визначити конструктивні особливості гетьманської садиби, що являє собою найраніший палацово-парковий оборонний комплекс на території Лівобережної України Нового часу.

Крім того, В. І. Мезенцев звернувся до вивчення декоративного оздоблення Мазепиноного палацу, відзначаючи його схожість з елементами архітектурного декору італійського Відродження, який використовували київські майстри при будівництві культових споруд на теренах Гетьманщини. Це стосується оформлення розетками фризів антаблементів гончарівського палацу.

Іл. 1. Буклет серії «Історико-археологічні дослідження Батурина»

Буклети мають 24–36 сторінки українською мовою і 50–80 кольорових ілюстрацій та глянсовий крейдяний папір. Ці науково-популярні історико-археологічні праці авторів рекомендуються широкому колу читачів і вченим, усім шанувальникам української старовини.

В. І. Мезенцев разом з С. В. Дмитрієнком звернувся до реконструкції кахлів з гербами П. Орлика та І. Мазепи, знайдених на обійсті П. Орлика протягом кількох польових сезонів (2014 р., 2018 р., 2020 р.), описавши їхні композиції, визначив аналогії та зазначив, що зображення герба І. Мазепи на кахлі підтверджує князівське достоїнство Гетьмана за рахунок чіткого рельєфного зображення стилізованої княжої корони. Йому належить припущення, що автором дизайну кахлі міг бути представник чернігівської граверної школи І. Щирський.

З цими та іншими результатами досліджень В. І. Мезенцева та його однодумців можна ознайомитися завдяки друку десяти випусків буклетів серії «Історико-археологічні дослідження Батурина», що розміщують на своїх сторінках короткі нариси результатів археологічних досліджень гетьманської столиці (Іл. 1).

Liudmyla YASNOVSKA
(Chernihiv)

Volodymyr Mezentsev – diaspora researcher of cossack Baturyn

The report briefly analyzes the activities of the Ukrainian historian, archaeologist, museologist V. I. Mezentsev. His work covers a significant range of articles on archeology, history, fortification, heraldry, architectural ornamentation of Baturyn, which is a significant contribution to the study of the historical heritage of the Hetman's capital.

Keywords: V. Mezentsev, archeology, architecture, Baturyn, Hetmanate.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ТА МУЗЕЙНА СПРАВА

УДК 94:719:[726:27-523](477.51) "1967/1972"

Олена ВАНЖУЛА
(Чернігів)

ПАМ'ЯТКООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІТЕКТУРНО-ІСТОРИЧНОГО ЗАПОВІДНИКА В 1967–1972 рр.

У статті розглянуті питання пам'яткоохоронної діяльності Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника у перші роки його функціонування. Базуючись на вивченні архівних документів, проаналізовано передумови створення заповідника та його роль у питаннях реставрації, дослідження та збереження видатних пам'яток архітектури Чернігова, що входили до його складу.

Ключові слова: пам'ятки архітектури, Чернігівський державний архітектурно-історичний заповідник, Чернігів, пам'яткоохоронна діяльність, реставрація.

2022 рік є ювілейним для Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній». Відповідно до рішення Ради Міністрів УРСР № 125 від 20 лютого 1967 р. та Чернігівської обласної ради № 598 від 7 вересня 1967 р. при Державному архітектурно-історичному заповіднику «Софійський музей» була створена чернігівська філія, підпорядкована Держбуду УРСР [1, арк. 1]. Заповідник пройшов складний час свого становлення та розвитку від філії Софійського заповідника до самостійного науково-дослідного та культурно-просвітницького закладу архітектурно-історичного спрямування національного значення, що об'єднує комплекс нерухомих та рухомих пам'яток матеріальної та духовної культури, які становлять виняткову історичну, мистецьку, художню та наукову цінність.

Загальна історія Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (далі – НАІЗ «Чернігів стародавній») була висвітлена у науково-популярному виданні, яке було присвячено його 50-річному ювілею [2]. Окремі аспекти музейної діяльності були досліджені співробітниками установи у відповідних авторських розвідках до ювілейних дат [3].

Перші роки діяльності Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника (далі – ЧДАІЗ) викликають неабияку зацікавленість дослідників, адже вони дають уявлення про становлення музейної установи, про здобутки та виклики як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, з якими зіткнулися його співробітники. Базуючись на архівних документах Державного архіву Чернігівської області, можна прослідкувати перші кроки установи у питаннях реставрації, дослідження та збереження пам'яток.

Серед головних передумов створення заповідника можна назвати декілька факторів. По-перше, місто мало унікальні архітектурні пам'ятки XI–XIX ст. По-друге,

1960-ті рр. були часом активізації пам'яткоохоронної діяльності, піднесення музейного будівництва в Україні, коли значна частина відреставрованих після Другої світової війни пам'яток архітектури підлягали музеєфікації. Важливу роль відіграла постанова РМ УРСР № 970 від 24 серпня 1963 року «Про впорядкування справи обліку та охорони пам'ятників архітектури на території Української РСР», згідно з якою 26 пам'яток архітектури Чернігова увійшли до списку пам'яток УРСР, що перебували під охороною держави [4]. Відповідно до пункту 2 згаданої постанови: «...споруди, що не використовуються під молитовні будинки, та інші об'єкти, зняті з реєстрації як пам'ятники архітектури, використати в основному для потреб соціально-культурних і побутових закладів, не залишаючи їх в безгосподарному стані. Здійснення робіт по перебудові та пристосуванню цих споруд провадити після їх дослідження та фіксації в обсязі, погодженому з Держбудом УРСР» [4].

Отже, у другій половині 1960-х рр., на базі визначних пам'яток архітектури, знову повертаються до ідеї створення архітектурно-історичних заповідників, яку не вдалося реалізувати у 1920–1930-х рр. Головною особливістю функціонування чернігівського заповідника було те, що до його складу входили переважно культові пам'ятки архітектури. Важливе значення для активізації пам'яткоохоронної роботи мало створення у 1966 р. Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Окрім того, на середину 1960-х рр. в країні поступово подолали післявоєнну житлову кризу, що призвело до звільнення історичних будівель від різноманітних орендарів та мешканців.

Ну і власне, кінець 1950 – початок 1960-х рр. був часом завершення періоду певної «лібералізації» відносин між Церквою та державою. На тлі чергової хвилі атеїстичної кампанії храми, відкриті для богослужінь у роки Другої світової війни, знову починають закривати [5]. Як наслідок, на початку 1960-х рр. з користування релігійних громад були вилучені, зокрема: Спасо-Преображенський та Троїцький собори, Іллінська церква та інші культові споруди Чернігова, відкриті під час нацистської окупації. Отже, потрібно було вирішити подальшу долю унікальних архітектурних пам'яток міста та визначитися з їхнім функціональним призначенням. Саме це важливе завдання і було покладено на новостворений заповідник.

За архівними документами до складу заповідника в 1967 р. увійшли 11 пам'яток Чернігова: Спасо-Преображенський собор XI ст.; Борисоглібський собор XII ст.; П'ятницька церква XII – поч. XIII ст.; Іллінська церква XII ст., Печери та підземні споруди XI ст.; Успенський собор Єлецького монастиря XII ст.; Троїцький собор XVII ст.; Колегіум XVII ст.; Будинок архієпископа XVIII ст.; Будинок полкової канцелярії XVIII ст.; Будинок губернатора XIX ст. [1, арк. 1]. Проте, станом на 1 січня 1968 року, всі зазначені об'єкти за виключенням Успенського та Троїцького соборів були прийняті лише за актами, без відповідної технічної документації та паспортів, складання яких було покладено на Чернігівське інвентарне бюро. Крім того, Чернігівський облвиконком не передав Будинок губернатора до складу заповідника відповідним рішенням. Технічна документація належним чином була підготовлена та передана лише на два об'єкти: Борисоглібський та Спасо-Преображенський собори, в яких тривали дослідження та наукова реставрація [1, арк. 1].

Як зазначалося у звіті за 1967 р., свою практичну діяльність заповідник розпочав лише у липні місяці, а 20 вересня 1967 р. в Чернігівському міськфінвідділі було зареєстровано штат заповідника з 20-ти осіб: 5 одиниць адміністративного персоналу з місячним фондом зарплати 410 рублів; 5 одиниць старших та наукових співробітників з фондом зарплати 495 рублів та 10 одиниць технічного персоналу з

фондом 425 рублів [1, арк. 2]. Співробітникам виділили дві кімнати в будівлі Колегіуму. Фактично впродовж перших місяців у чернігівській філії працювали: директор, головний бухгалтер, завідувач сектору. Саме перший директор заповідника Іван Степанович Шевченко та завідувач сектору Андрій Антонович Карнабед були рушійною силою більшості рішень та ініціатив музейної установи (Лл. 1). З листопада 1967 р. розпочали свою роботу: один науковий співробітник, касир-інкасатор і секретар-друкарка (на півставки), прибиральниця та робітник із прибирання території [1, арк. 2].

У 1970 р. у заповіднику вже працювало 4 науковця та завідувач наукового сектору, технічні працівники та обслуговуючий персонал. Директор І. Шевченко звертався до директорки «Софійського музею» Валентини Никифорівни Ачкасової з проханням запровадити 11 додаткових одиниць за рахунок спецкоштів (серед них: 2 посади науковців та завідувача виробничо-господарським сектором) [6, арк. 25]. Загальна кількість працівників у 1970 р. збільшилась до 32 чол. [6, арк. 26-27]. Проте, потреба у збільшенні штатів залишалася актуальною й надалі.

Більшість будівель заповідника тимчасово використовувалась різноманітними орендаторами: облкниготоргом, обласними управліннями торгівлі, культури, обласним відділом охорони здоров'я, облремстройтрестом, Чернігівською міжобласною спеціалізованою науково-реставраційною виробничою майстернею (далі – ЧМСНРВМ № 3), землевпорядкувальною експедицією, укргіпроводгоспом та іншими, які сплачували орендну плату Обласному відділу у справах будівництва та архітектури [1, арк. 2]. У майбутньому планували поступово звільняти приміщення пам'яток архітектури від орендаторів задля їхнього пристосування під музейні приміщення.

Пам'яткоохоронна діяльність була і залишається провідним напрямком роботи заповідника, а тому у різноманітних звітах установи на першому місці були дані про темпи проведення ремонтно-реставраційних робіт та обсяги їхнього фінансування. Доволі логічним було підпорядкування архітектурно-історичних заповідників Держбуду УРСР, адже реставраційні роботи вимагали значних капіталовкладень на попередні архітектурно-археологічні дослідження пам'яток, складання наукових проєктів провідними реставраторами країни та безпосередню реставрацію, яка часто-густо тривала цілими десятиріччями. Відтак саме заповідники виконували контролюючу функцію в нагляді за темпами та якістю проведення відновлювальних робіт.

У звіті ЧДАІЗ за 1967 р. містилися дані про хід реставрації та використання державних коштів не лише на пам'ятках архітектури заповідника, а й по інших визначних спорудах, що не входили до його складу. Так, за 1967 р. було використано 80000 рублів на реставрацію: Троїцької дзвіниці (26161 руб.), покрівлі та фасадів Катерининської церкви (9691 руб.), П'ятницької церкви (6991 руб.), західного та південного фасадів Спасо-Преображенського собору, на відновлення якого у попередні роки було витрачено загальну суму 137000 руб. [1, арк. 5]. У підсумку на реставраційні роботи у 1968 р. було витрачено: на Спасо-Преображенський собор – 29187 руб; Борисоглібський собор – 4000 руб.; П'ятницьку церкву – 5264 руб.; Іллінську церкву – 8000 руб; Троїцьку дзвіницю – 30910 руб., Колегіум – 5699 руб. та ін. [1, арк. 24]. Значні кошти були спрямовані на впровадження системи опалення та освітлення пам'яток заповідника – 27823 руб. [1, арк. 24].

Одними з перших пам'яток музейної установи, які планували відкрити для екскурсійного обслуговування, були Спасо-Преображенський собор та Антонієві печери.

Особлива роль серед пам'яток заповідника належала саме Спасо-Преображенському собору XI ст., найдавнішій споруді Чернігівського дитинця [7, арк. 22]. Задля належного подання завершеного експозиційного продукту в такій видатній пам'ятці, як Спасо-Преображенський собор, необхідно було всебічно дослідити та відкрити для огляду відвідувачів конструктивні, архітектурні та художні елементи первісного оздоблення храму. Відтак, впродовж 1967–1969 рр. у екстер'єрі та інтер'єрі собору проводились архітектурно-археологічні дослідження під керівництвом М. В. Холостенка, що частково обмежило доступ екскурсантів до певних ділянок пам'ятки. За свідченням архітектора, ці роботи поставили низку науково-дослідних питань, оскільки собор був одним з найменш вивчених з числа раннях пам'яток києво-руського зодчества. Крім того, після відновлювальних робіт він призначався для музейної експозиції, що поставило низку питань щодо його внутрішнього оздоблення [7, арк. 2]. В ході досліджень 1967–1969 рр. було виявлено елементи декоративного мурування на всіх фасадах пам'ятки (Іл. 2, 3). Серед них – хрести, меандрові орнаменти, мурування «в ялинку» та радіальна кладка в нішах. Найбільш декорованою була північно-західна сходовая вежа. (Іл. 4). Наявність такої багатой орнаменталії фасадів наштовхнула дослідників на думку, що первісно вони не були отиньковані [8, с. 444]. Відтак було прийняте рішення залишити зондажі з первісним орнаментальним оздобленням фасадів пам'ятки. Таким чином, проведення дослідницьких робіт постійно призводило до коригування поточного проєкту реставрації пам'ятки, що значно затримувало роботи.

У 1967 р. було «реставровано західний і південний фасади Спасо-Преображенського собору, частково відремонтовано та розчищено прилеглу до цього пам'ятника архітектури територію» [1, арк. 6 зв.]. Зокрема, було організовано 15 недільників із залученням співробітників заповідника, працівників комбінату синтетичного волокна, учнів технічних училищ та шкіл Чернігова, на яких було відпрацьовано біля 1000 робочих годин. Від будівлі собору вивезли понад 200 тон будівельного сміття, прибрали та впорядкували приміщення в інтер'єрі пам'ятки, де силами співробітників заповідника облаштували тимчасову фотовиставку, присвячену пам'яткам архітектури Чернігова [1, арк. 6]. За спогадами Андрія Антоновича Карнабеда, завідувача науково-дослідного сектору, відкриття першої тимчасової музейної експозиції в Спасо-Преображенському соборі було найбільш пам'ятним. «Спекотні» дні серпня-вересня 1967 р. ніколи не забудуться старожилами заповідника, адже задля відкриття храму-музею його співробітники власноруч відмивали забруднену керамічну підлогу Спасо-Преображенського собору, облаштовували першу тимчасову виставку археологічних артефактів, монтували перші вітрини [9, с. 4]. Як зазначав А. Карнабед, «оскільки до цього часу остаточно не вирішено питання про обсяг реставрації інтер'єру, в пам'ятці влаштовано лише тимчасову експозицію, яка стисло розповідає про історію будівництва собору, про архітектуру і художні особливості і розкриває окремі сторінки досліджень, які проводилися у післявоєнний час» [10, арк. 10]. Попри всі проблеми та труднощі, саме Спасо-Преображенський собор 1 жовтня 1967 р. було відкрито для відвідувань екскурсантів. Ця робота проводилась паралельно із продовженням невідкладних архітектурно-археологічних досліджень в зонах пам'яток заповідника, де споруджувались інженерні комунікації. Одночасно відбувалась лабораторна та камеральна обробка, реставрація та дослідження знайдених артефактів, готувались тексти екскурсій [9, с. 4]. Втім, зусилля не були марними, адже черги бажаючих потрапити до старовинної пам'ятки восени та взимку 1967–1968 рр. говорили самі за себе. За жовтень-грудень 1967 р. собор відвідали 10000 осіб [1, арк. 3].

До початку 1970-х рр. тривав ремонт покрівлі собору та тамбурів, роботи з розкриття та укріплення мурування зондажів на фасаді та в екстер'єрі пам'ятки. Одним із найбільш дискусійних питань була реставрація підлоги в соборі. Реставратором М. Холостенком було розроблено проєкт реконструкції первісної підлоги пам'ятки, рештки якої було виявлено під час досліджень (Іл. 5). Вона складалась з шиферних різьблених плит та містилась на глибині 1 м від сучасного рівня підлоги собору. Навіть були плани з пониження її до первісного рівня та реконструкції, однак цей проєкт не було втілено у життя [8, с. 445]. У 1970 р. було прийнято рішення обмежитися лише облаштуванням розкопу (біля північного трифорію), який демонстрував фрагмент первісного шиферного омфалію собору. Для огляду відвідувачів були відкриті елементи первісного оздоблення інтер'єру пам'ятки XI ст.: парапети хор, біломармурової колони, фрагменти фресок та вітрильника у нартексі, що сприяло кращій візуалізації процесу сприйняття первісного інтер'єру пам'ятки.

Доволі гостро постало питання освітлення Спасо-Преображенського собору в контексті проведення екскурсійної роботи. У 1967 р. проводилися консультації з фахівцями та розроблявся проєкт освітлення собору. Директор І. Шевченко наголошував, що на якість екскурсійної роботи негативно впливала відсутність опалення та освітлення у Спасо-Преображенському та Борисоглібському соборах, які були основними об'єктами екскурсійної роботи. Непомірно довго тривали роботи з реконструкції та монтажу котельної, яку планували здати в експлуатацію ще в 1967 р. За проєктом, до котельної на Валу планували підключити майже всі ключові об'єкти заповідника: Спасо-Преображенський та Борисоглібський собори, Полкову канцелярію, Будинок архієпископа та губернатора [11]. Саме 26 листопада 1967 р. під час прокладання теплотраси на схід від Спасо-Преображенського собору була виявлена шиферна гробниця князівської доби. Згодом ця гробниця стала одним із найбільш цікавих експонатів експозиції Спасо-Преображенського собору [12, с. 9]. Було висловлено припущення, що це князівське поховання, ймовірно, чернігівського князя Гліба Святославича, який загинув у Новгородській землі в 1078 р. (Іл. 6, 7). Директор заповідника Іван Степанович Шевченко в лютому 1968 р. звернувся до відомого радянського антрополога, скульптора, доктора історичних наук Михайла Михайловича Герасимова, керівника Лабораторії пластичної реконструкції (м. Москва), із листом-пропозицією щодо відновлення зовнішнього вигляду князя, похованого біля Спаського собору. Відповідь надійшла лише в березні 1968 р. у зв'язку із хворобою вченого. Дослідник зацікавився пропозицією заповідника та запропонував надіслати кісткові рештки до Москви разом із вичерпною інформацією та світлинами про самі розкопки [12, арк. 10]. Все необхідне було надіслано науковцю. Втім, хвороба та передчасна смерть дослідника влітку 1970 р. завадила втілити в життя цей науковий проєкт. Всі надані матеріали та кістяк повернули до заповідника, а шиферна гробниця із артефактами, виявленими під час розкопок, стали важливими експонатами постійної експозиції в нартексі Спаського собору [12, арк. 12]. (Іл. 8, 9).

Часто-густо відсутність практичного досвіду та фахового підходу до проєктування реставраційно-будівельних робіт призводили до певних помилок. Так, після встановлення опалення у Спасо-Преображенському соборі було нарешті покращено умови для відвідувачів у зимовий час. Однак виникла інша велика проблема, адже при проєктуванні та монтуванні системи опалення не була передбачена система регулювання вологості повітря в соборі. Головним декоративним елементом інтер'єру

собору був високохудожній іконостас XVIII ст. (Іл. 10). Ікони з іконостасу становили надзвичайну мистецьку цінність. Відомий реставратор П. І. Войтко, який в 1970 р. обстежив іконостас, зазначав, що після підключення опалення дерево іконостаса почало інтенсивно всихати, з'явилися широкі тріщини в дошках та різьбленні іконостасу, левкас втратив зв'язок із деревом, збугрився та почав осипатися як на тлі ікон, так і по всій поверхні [13, арк. 20-21]. Руйнування було настільки активним, що це могло призвести до повного знищення іконостасу. Для реєстрації температурно-вологісного режиму у вівтарі собору було встановлено 2 гігрографи та психрометр «Августа». Проте, співробітники заповідника не вміли користуватися приладами. Вони не були правильно налаштовані та відповідно показували помилкові дані. Реставратор запропонував: створити компетентну комісію фахівців для розробки рекомендацій з подальшої експлуатації пам'ятки; встановити адекватний температурний режим; провести дослідження іконостасу; скласти методику реставрації; після нормалізації температурно-вологісного режиму розпочати консерваційні роботи [13, арк. 20-21].

Наступним екскурсійним об'єктом для відвідувань туристів стали Антонієві печери. Перші обміри та часткові дослідження верхніх ярусів печер були виконані ще у 1950 р. архітекторами М. В. Холостенком та М. М. Говденко. Саме тоді склали плани та розрізи приміщень підземних церков Антонія, Феодосія, Миколи Святоші, каплиці із криптою та прилеглими галереями [14, арк. 5-6]. На 1968 р. в Антонієвих печерах були заплановані відновлювальні роботи, проте у лютому місяці в доповідній записці до обласних партійних та радянських органів директора заповідника І. Шевченка зазначалося: «...є загроза, що роботи тут можуть бути зірваними, тому що вони до цього часу не розпочаті. В той же час робітники реставраційних майстерень не завантажені роботою на пам'ятках і використовуються на сторонніх об'єктах. Впорядкувати ці печери доцільно до літа, тим більше, що роботи в Іллінській церкві будуть найближчим часом продовжуватись. Заповідник вносить пропозицію і прохає дати вказівки Товариству охорони пам'яток історії та культури т. Давидову (Йосип Ілліч Давидов, відповідальний секретар Чернігівської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури – прим. О. Ванжула), виконати ці роботи за рахунок коштів Товариства» [1, арк. 7] (Іл. 11, 12). Однак ситуація не зрушилась з місця навіть через півроку [1, арк. 13]. Впродовж першого півріччя 1968 р. в Іллінській церкві, незважаючи на певне відставання у проведенні ремонтних робіт, була замінена покрівля, отиньковано фасади. В Антонієвих печерах провели ремонт сходів та галерей, реставрували келію Антонія, розібрали печі, відремонтували та отинькували підземні церкви Антонія, Феодосія Тотемського та Миколи Святоші [1, арк. 13-14]. У вересні 1968 р. було узгоджено питання з Чернігівським міським комунальним господарством про перепоховання на міському цвинтарі Чернігова 6-ти трун «церковних ієрархів та ченців» з території навколо Іллінської церкви [15, арк. 1] (Іл. 13).

Офіційно у звіті заповідника зазначалося, що 12 жовтня 1968 р. була відкрита для екскурсій перша черга Антонієвих печер [1, арк. 25]. За перші три місяці пам'ятку відвідало 4200 осіб, хоча печери працювали лише 2 дні на тиждень – у суботу та неділю [1, арк. 25]. Проте компетентна комісія у складі архітекторів, реставраторів та співробітників заповідника обстежила печери лише 17 жовтня 1968 р. (вже після фактичного відкриття) на предмет наявності належних умов для їхньої роботи та відвідувань туристів. Вона визнала, що лише церква Антонія Печерського та Феодосія Тотемського були у задовільному стані, мали муровані стіни та природню

систему вентиляції. На час обстеження стіни церкви Миколи Святоші та келії Антонія Печерського мали ознаки відшарування ґрунту, були вологими, не мали системи вентиляції та електроосвітлення [15, арк. 14].

В обласному відділі архітектури були відсутні плани просторового розташування підземних церков, що мало суттєве значення для безпеки відвідувачів. Комісія прийшла до висновку: «Вважати можливим відкрити для відвідування та огляду частину печер у складі колишніх церков Антонія Печерського та Феодосія Тотемського, відповідно до наведеної схеми із дотриманням низки умов» [15, арк. 15]. Умови безпеки були наступні: обмеження кількості відвідувачів в одному приміщенні до 15 осіб, необхідність облаштування постійного та аварійного освітлення приміщень, проведення телефонного зв'язку та сигналізації, запровадження постійного спостереження за станом як відкритих, так і закритих ділянок печер задля своєчасного припинення відвідувань у випадку небезпеки для життя людей. Чернігівському облвідділу архітектури задля експлуатації туристичного об'єкту в повному обсязі доручалось скласти просторові плани печер та відновити вентиляцію на аварійних ділянках, скласти наукові проекти зі збереження та відновлення печер [15, арк. 16].

Втім, влітку 1969 р. А. А. Карнабед у доповідній записці до директора заповідника наголошував на «ненормальності» ситуації, коли відкриті «для масових екскурсій печери Антонія практично не підготовлені до цього з точки зору безпеки та оперативності, а також збереженості підземних споруд» [16, арк. 12]. Зокрема, не були завершені роботи з облаштування вентиляції та аварійного виходу, не налагоджено належне стаціонарне освітлення, аварійна сигналізація, телефонний зв'язок між заповідником та містом. А. А. Карнабед наголошував на важливості виконання цих найнеобхідніших та мінімальних за витратами заходів [16, арк. 12]. У серпні 1969 р. чергова комісія у складі архітектора Чернігівської міжобласної спеціальної реставраційно-виробничої майстерні № 3 О. Михна, завідувача сектору заповідника А. Карнабеда, старшого інспектора з охорони пам'яток архітектури Чернігівського управління у справах будівництва та архітектури Г. Мищенко нарешті обстежили печери [16, арк. 6]. Було визнано, що проект електроосвітлення в печерах мав схематичний характер, не враховував особливостей музею [16, арк. 6]. У присутності майстрів були визначені місця прокладання електрокабеля та прийнято рішення про заміну світильників на пласкі плафони прямокутної форми, які більше пасували для підземних приміщень та не відволікали від огляду туристичного об'єкту. 10 червня 1969 р. компетентна комісія за участю реставраторів, будівельників та А. Карнабеда провела обстеження земляної галереї між приміщенням із гробницею ченців та церквою Миколи Святоші [16, арк. 6-7]. Комісія виявила наявність тріщин вздовж галереї та значне осипання земляного ґрунту на муроване склепіння, яке потребувало укріплення. Між металевими дугами XVIII ст. треба було встановити нові металеві дуги-рами з антикородованим покриттям на всю висоту галереї [16, арк. 10]. Згодом всі заплановані заходи були реалізовані і печери стали одним із найбільш відвідуваних об'єктів заповідника.

Відкриттю Борисоглібського собору як храму-музею заповідника передували ґрунтові дослідницькі та реставраційні роботи, що в цілому були завершені в 1969 р. [17, арк. 13]. В 1970 р. було складено ТЕП нової експозиції, тож у другому кварталі 1970 р. планували остаточно завершити реставрацію пам'ятки. (Іл. 14). Втім, впродовж року потрібно було терміново виконати наступні реставраційні роботи:

1. Прибрати помилково встановлені внутрішні віконниці задля запобігання значних витрат електроенергії при освітленні музею.
2. Капітально відремонтувати та частково реконструювати систему опалення на хорах.
3. Зробити надійну вентиляцію в соборі.
4. Виконати (відповідно до проєкту) електроосвітлення та сигналізацію собору.
5. Зробити та закріпити зондажі мурування стін та стовпів (відповідно до проєкту експозиції).
6. Розчистити та закріпити залишки князівського терема.
7. Поновити тинькування ззовні та всередині, побілити стіни.
8. Переробити незручну нижню частину сходів на хори відповідно до ескізного проєкту та встановити поручні.
9. Відремонтувати зовнішні конструкції дверей, зробивши головним західний вхід.
10. Виконати планування підлоги за вказівками автора реставрації М. Холостенка.
11. Встановити тамбури біля західного та південного входів у собор.
12. Надійно утеплити північні двері та двері на хорах, що ведуть на галереї.
13. Змити жовту фарбу з шиферних плит на пілонах та виявити їхній натуральний колір.
14. Біля західного та південного входів, замість цегляних, зробити сходи з мармуру.
15. Зробити надійний водовідвід від пам'ятки із заміною пошкодженого покриття зі звичайної цегли на клінкер або плити з натурального каміння.
16. Задля запобігання подальшого руйнування нижньої частини колон на фасадах встановити спеціальні решітки.
17. Біля південного тамбура встановити решітку для ніг.
18. Закрити радіатори щитами з тирсоплити у вівтарній частині собору [17, арк. 13-15].

Одним із головних реставраційних завдань 1970 р. було завершення ремонту підлоги за проєктом М. Холостенка відповідно до рекомендацій Вченої Ради Держбуду УРСР. Зокрема, було прийнято рішення не вирівнювати підлогу під одну мітку. Історично сформований рельєф підлоги з пониженою центральною частиною в зоні омфалія потрібно було зберегти. Підлогу у південній наві так само вирішили зберегти; окремі плити, що отримали перекіс під час ремонтних робіт, – перекласти та вирівняти [17, арк. 11-15]. Склад розчину для розшивки підлоги Борисоглібського собору узгоджували з автором проєкту реставрації М. Холостенком, який звернувся до хімічної лабораторії УСНРПУ задля його розробки. В липні 1970 р. були зроблені зліпки із капітелей Борисоглібського собору майстром-ліпником. Після виготовлення вони були доставлені в Чернігів та встановлені на фасадах [13, арк. 33]. Процес реставрації та оздоблення експозиції тривав до 7 березня 1972 р., коли нарешті Борисоглібський собор було відкрито для експонування [11, с. 12] (Іл. 15).

Підготовчі роботи із відкриття експозиції П'ятницької церкви розпочалися у 1968 р. [1, арк. 7]. Плани відкрити музей в 1969 р. не були реалізовані у зв'язку із затримкою завершення реставраційних робіт. Найбільша дискусія точилась навколо реставрації підлоги церкви. За пропозицією А. А. Карнабеда, яку підтримали директорка «Софійського музею» В. Н. Ачкасова та дослідник М. В. Холостенко, було запропоновано дещо змінити первісний проєкт реставрації підлоги в центрі церкви. Це викликало занепокоєння у керівників міста. У листі до автора реставрації церкви П. Д. Барановського секретар чернігівського обкому партії Олександр Дериколенко наголошував: «У свій час Ви поклали багато знань, енергії та праці у розробку проєкту реставрації та відновлення П'ятницької церкви в Чернігові... Наразі

настав час завершення реставрації пам'ятки та відкриття її для огляду. На початку квітня поточного року на Вченій Раді при Держбуді України було прийнято рішення про облаштування суцільної підлоги в П'ятницькій церкві – пам'ятці архітектури XII ст., із керамічної плитки древнього зразку. Однак, через три місяці, це рішення з невідомих причин, було змінено архітектором Холостенком М. В., із посиланням на Вашу вказівку. У під купольному просторі церкви залишили незамощену підлогу площею приблизно 10 м², на котрій покладені вісім блоків, що залишились після руйнування. Нам здається, що залишення в центрі інтер'єру церкви незамощеної підлоги, збіднює пам'ятку, тим більше, що через певний час передбачається облаштування експозиції, присвяченої народному епосу – «Слову о полку Ігоревім», темі, яку Ви рекомендували та обіцяли допомогу в обладнанні майбутньої експозиції. Наполегливо прохаємо Вас, як автора реставрації пам'ятки, надати відповідні розпорядження та роз'яснення з цього важливого питання» [17, арк. 36]. Первісний проект реконструкції суцільної підлоги церкви із різнокольорової полив'яної плитки темно-коричневого, зеленого, жовтого та білого кольорів підтримав і директор заповідника І. С. Шевченко. Саме його було втілено у життя, хоча, в інтер'єрі пам'ятки розмістили чотири автентичні блоки-руїни церкви. Церква була відкрита для відвідувань 7 березня 1972 р. (Лл. 16, 17).

Постійною проблемою перших років діяльності заповідника були повільні темпи реставрації. Заповідник був змушений звертатися з постійними листами та доповідними до вищого керівництва галуззю задля прискорення робіт. Проблема була настільки кричущою, що керівництво музейної установи 15 квітня 1970 р. ініціювало проведення окремої наради за участю керівництва ЧМСНРВМ № 3, архітекторів, інженерів, керівництва УТОПК. Порядок денний включав єдине питання – про хід виконання плану ремонтно-реставраційних робіт у Чернігівській філії «Софійського музею» за 1 квартал 1970 р. [17, арк. 19]. Директор заповідника І. С. Шевченко наголошував: «вся робота філії залежить від реставраторів. Є домовленість зі студентами та учнями технічних училищ про роботу у літній час в Чернігові на реставрації пам'яток» [17, арк. 20]. Більш емоційним був виступ А. Карнабеда: «Мені та співробітникам науково-просвітницького відділу, екскурсводам доводиться червоніти за реставрацію наших пам'яток. У зв'язку з тим, що за два поточних роки зроблено дуже мало, навіть у тих пам'ятках, які відкриті для огляду, ми втрачаємо відвідувачів. Потрібно терміново запровадити заходи, які б надали можливість демонструвати у наших пам'ятках нові результати досліджень. Вважаю, що потрібно конкретно зараз, на цій нараді визначити та записати в протоколі, що конкретно потрібно та можливо зробити по кожній пам'ятці, коли це буде зроблено, щоб ми самі знали та могли менш-більш точно відповідати на запитання відвідувачів, коли буде зроблено» [17, арк. 21]. Нарада була корисною в плані з'ясування причин затримки робіт. Виявилось, що було значне недофінансування з боку «Софійського заповідника» в сумі 27000 рублів та відсутня проектно-кошторисна документація по всім згаданим об'єктам. Автори проектів реставрації зрідка виїжджали на об'єкти, а без технічної документації підрядник самостійно не міг виконувати реставраційні завдання. Через два дні директор заповідника звернувся з відповідним листом до керівника Республіканського науково-реставраційного виробничого управління В. Кулаківського з наполегливим проханням завершити проектні рішення по об'єктам Чернігова: Іллінській та П'ятницькій церквам, Спасо-Преображенському, Борисоглібському соборам та Троїцькій дзвіниці, без яких ЧМСНРВМ № 3 не могла завершити реставраційні роботи [17, арк. 15].

У 1970 р. вирішувалося питання щодо звільнення та подальшого цільового використання будівлі Колегіуму. Процес звільнення пам'яток від орендарів та мешканців міста просувався також дуже повільно. Окрім різноманітних орендарів у будівлі Колегіуму мешкала пенсіонерка Жук Уляна Петрівна, хоча за документами приміщення орендувало Товариство охорони пам'яток історії та культури. До того ж обласне партійне керівництво «поклато око» на підвальне приміщення будівлі Колегіуму, де заповідник розгорнув фондосховище, в якому зберігалися понад 2000 од. зб. (ікони, будівельні матеріали, твори живопису, церковні предмети) [17, арк. 5]. Ситуація була загрозливою, адже вже готувалися ескізні проєкти для майбутнього бару в приміщенні пам'ятки. Окрім того, влітку 1970 р. обласна землевпорядкувальна контора, яка орендувала другий поверх Колегіуму, планувала звільнити приміщення, але на нього вже претендувала Обласна рада по туризму. Це повністю перекреслило плани керівництва заповідника облаштувати в будівлі Колегіуму виставкові зали та фондосховища. Ці обставини спонукали І. С. Шевченка звернутися до вищого керівництва – заступника Держбуду УРСР В. Єлізарова – з клопотанням втрутитися в ситуацію на республіканському рівні та залишити будівлю Колегіуму в користуванні заповідника.

У квітні 1970 р. очільник заповідника надіслав свої пропозиції щодо розташування установ у будівлі Колегіуму, а саме: у підвалах – розмістити фондосховища; на першому поверсі в одній частині – адміністрацію та експозиційні зали, а в іншій – обласну та міську організації УТОПК. На другому поверсі там, де розміщувалася землевпорядкувальна експедиція, планували розташувати художню філію картинної галереї; дві кімнати східної частини будівлі мали намір передати екскурсійному бюро з окремим входом на 1 поверсі. Кімнату на 1 поверсі, де розміщувалося екскурсійне бюро, пропонувалося надати обласному товариству УТОПК; приміщення дирекції міського парку, що складалося з двох коридорів у західній частині Колегіума (там де зараз експозиція «Чернігів та чернігівці 100 років тому»), приміщення канцелярії та бухгалтерії заповідника), планували передати заповіднику. Третій та четвертий поверхи дзвіниці Колегіуму – залишити під художній павільйон художникам-реставраторам заповідника [17, арк. 23]. Однак процес звільнення та проведення реставраційних робіт у приміщеннях Колегіуму розтягнувся до 1972 р. (Лл. 18).

Комплекс пам'яток Троїцького монастиря на момент створення заповідника використовувався різноманітними орендарями. Активні реставраційні роботи проводилися тільки на Троїцькій дзвіниці та в підвальних приміщеннях Троїцького собору. У травні 1967 р. компетентна комісія у складі художників-реставраторів, архітекторів обстежила Троїцький собор та виявила значний конденсат на стінах, замокання склепінь в трансепті, які призводили до руйнування високохудожнього настінного живопису. Причиною такого стану речей фахівці вважали наявність тріщин у стінах та на даху споруди, розміщення великої кількості стелажів з книгами, адже орендар приміщення – Облкниготорг – пристосував собор під власне складське приміщення. Фахівці наполягали на звільненні храму від складу, запровадженні регулярного провітрювання та терміново розпочати консерваційно-реставраційні роботи (Лл. 19).

У 1969 р. за пропозицією заповідника виконком Чернігівської облради прийняв рішення № 345 «Про створення екскурсійно-культурного центру на території колишнього Троїцько-Іллінського монастиря в районі Болдиних гір». На виконання цього рішення було розроблено «Генеральний план благоустрою, озеленення, електроосвітлення, центрального тепlopостачання, водопостачання та водовідведення

території архітектурного комплексу Троїцького монастиря». Відповідно до цього плану було створено проєкт готелю на 100 місць в колишній трапезній Троїцького монастиря [17, арк. 44]. Із західного боку монастиря було облаштовано новий в'їзд на його територію та стоянку для туристичних автобусів. Книжковий склад Облкниготоргу з Троїцького собору перемістили до Введенської церкви. В Троїцькому соборі пофарбували покрівлю, заклипили вікна в барабанах бань, встановили риштування для ремонту та тинькування головного фасаду, відремонтували підвали [17, арк. 44]. Всього на ремонт Троїцького комплексу у 1967–1970 рр. було витрачено 140000 руб.

Ремонт дзвіниці Троїцького монастиря в цілому було завершено в 1970 р. (Іл. 20). З будівлі Консistorії відселили відділ забезпечення тресту Сільбуду, а з приміщення колишньої Друкарні – склад Укруптхозторгу. Три корпуси келій монастиря використовувалися житловим фондом Чернігова, де мешкали 53 родини чернігівців. Відтак директор заповідника І. Шевченко звернувся до першого секретаря Чернігівського обкому КПУ М. Уманця з доповідною запискою, де запропонував відселити з території монастиря впродовж 1970–1971 рр. орендаторів та мешканців Чернігова. Начальник обласного відділу у справах будівництва та архітектури О. Меженний підтримав позицію І. Шевченка, адже у зв'язку з відмовою уряду створити туристичний комплекс в районі Бобровиці доцільно було його облаштувати саме на території монастиря [17, арк. 48].

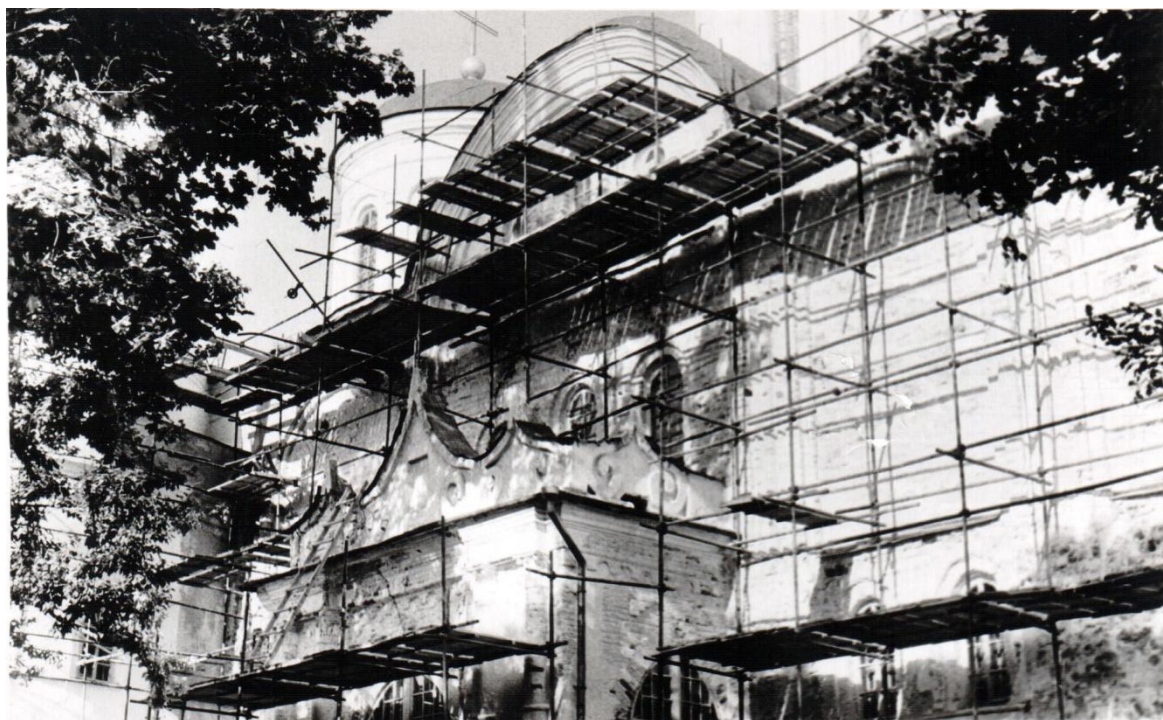
Щодо цільового використання інших пам'яток заповідника директор І. Шевченко мав власні пропозиції. Зокрема, в будинку Лизогуба були наміри облаштувати експозицію, присвячену мистецтву XVII–XVIII ст., та використовувати його як зразок житла представників козацької старшини. Будинок архієпископа та губернатора після відселення Держархіву та філії Київського політехнічного інституту доцільно було використовувати під експозицію Чернігівського історичного музею. В Катерининській церкві пропонувалось облаштувати музей героїзму та звитяги чернігівців у боротьбі з турками, шведами, в Національно-визвольній війні українського народу XVII ст. та у війнах XIX – початку XX ст. [17, арк. 52]. Проте, як показало життя, більшість планів і пропозицій не були реалізовані.

Отже, долаючи виклики як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, відбулося формування структури музейної установи, набувався безцінний досвід роботи, проводилася наукова реставрація пам'яток, створювалися перші експозиції, а музеї заповідника ставали більш популярними. Аналізуючи перші роки діяльності ЧДАІЗ, можна зробити висновки, що створення та розбудова заповідників виявилися найбільш вдалою формою збереження пам'яток архітектури і організації відповідної до профілю музейної роботи, які давали змогу сконцентрувати кошти, матеріально-технічні ресурси, кращий творчий потенціал архітекторів, реставраторів, мистецтвознавців, музейних працівників тощо. Фундамент, який було закладено в перші роки, став основою для подальшої плідної роботи заповідника, а пам'яткоохоронна діяльність була й залишається провідним напрямком роботи співробітників НАІЗ «Чернігів стародавній».

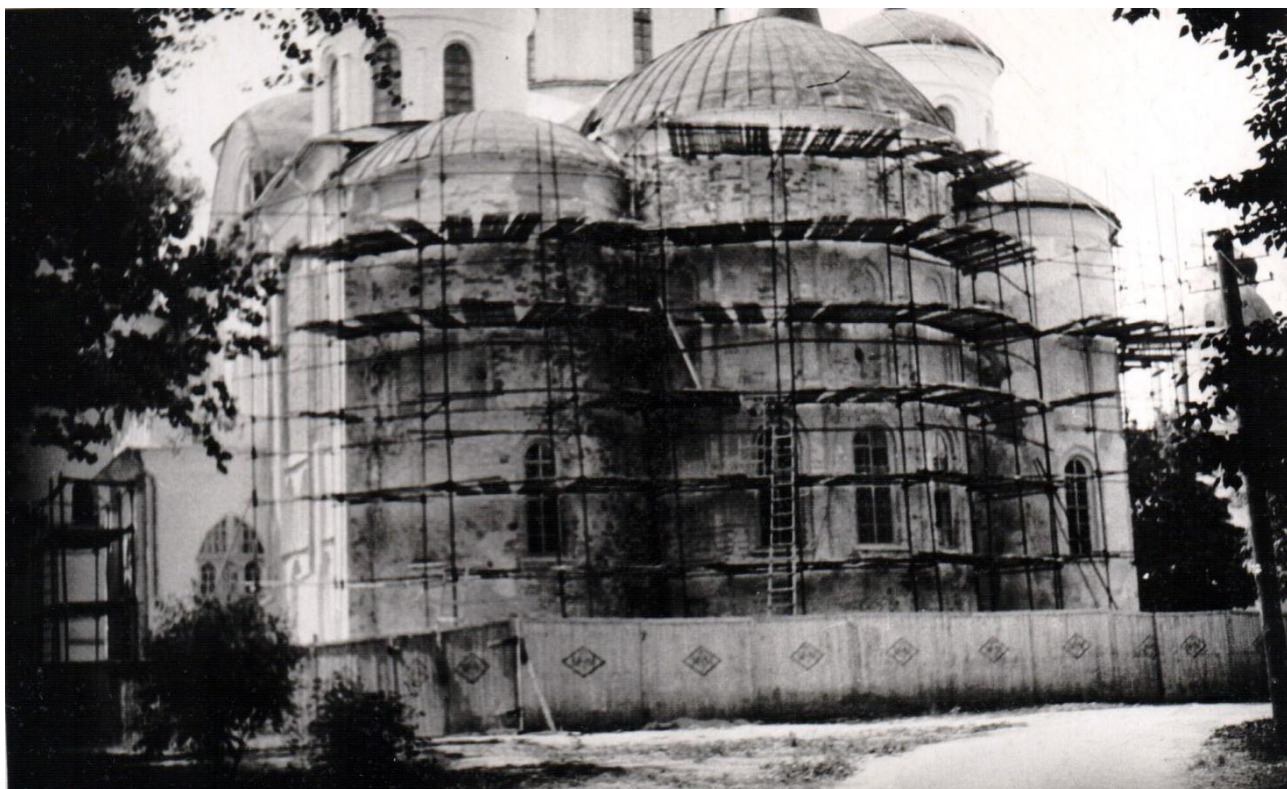
ДОДАТКИ

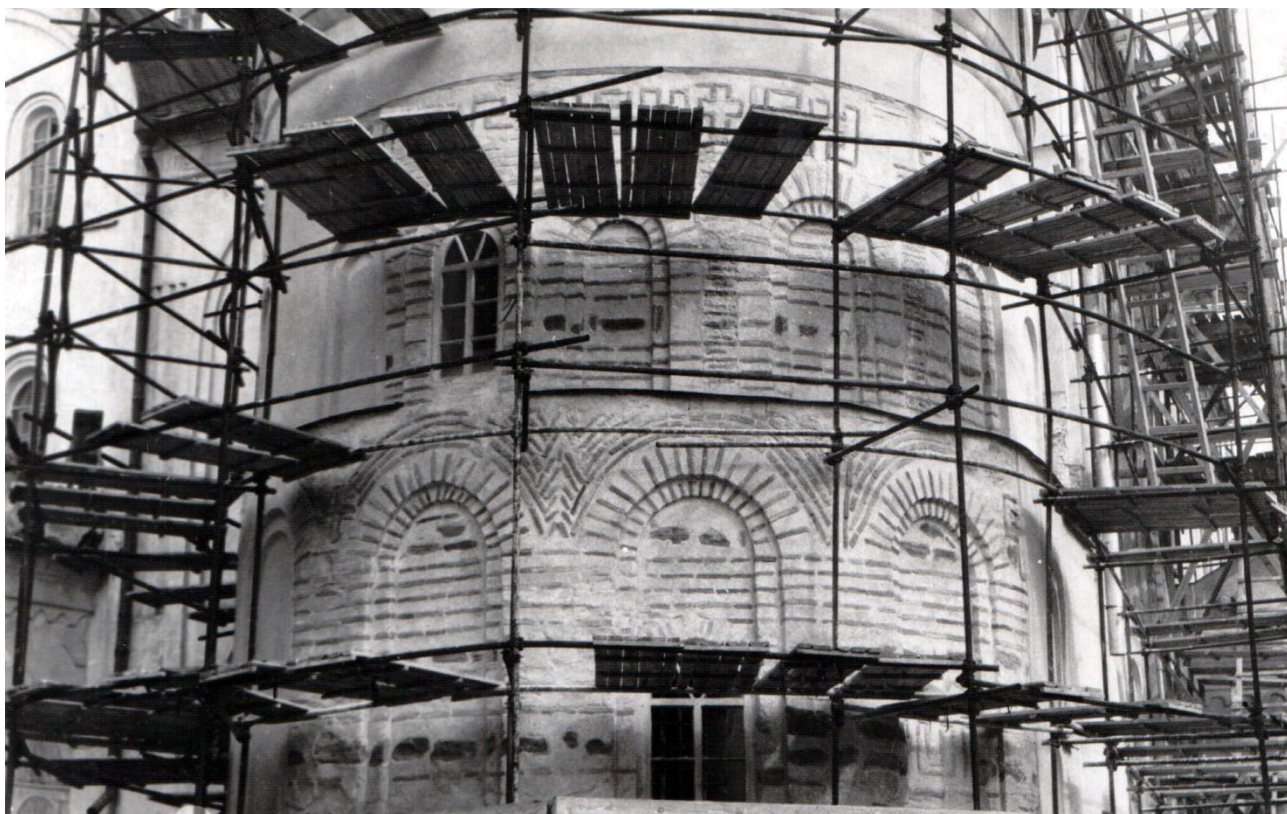
Іл. 1. А. Карнабед. 1960-ті рр. Фото з особистого архіву А. Карнабеда

*Іл. 2. Південний фасад Спасо-Преображенського собору. 1967–1968 рр. НАІЗ
«Чернігів стародавній» Інв. № КН-527*

Іл. 3. Східна частина Спасо-Преображенського собору. 1967–1968 рр. НАІЗ «Чернігів стародавній». Інв. № КН-527

Іл. 4. Сходовая вежа Спасо-Преображенського собору. 1968 р. НАІЗ «Чернігів стародавній». Інв. № КН-527

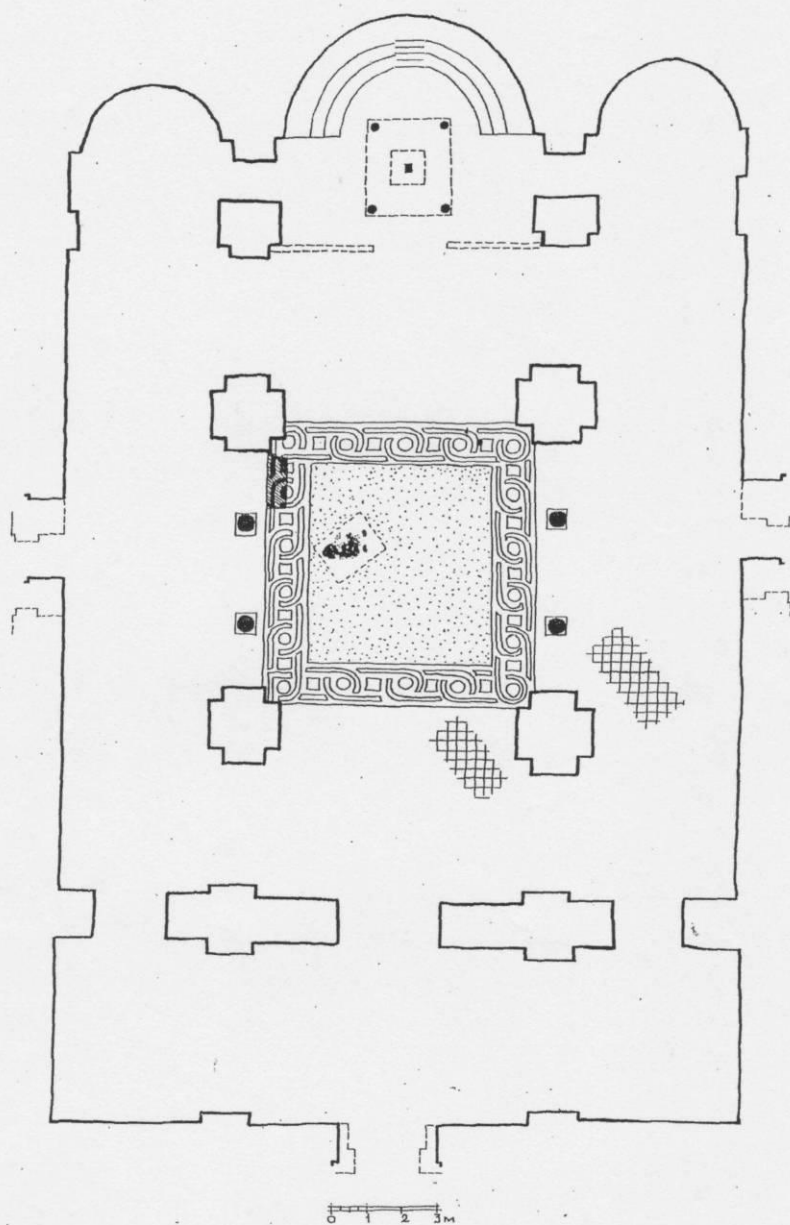

СХЕМА ПЛАНА СОБОРА с результатами исследования полов в центральной части храма /бордюр показан в предлагаемой реконструкции/.
 Схема итогов исследований в центральной апсиде.

45

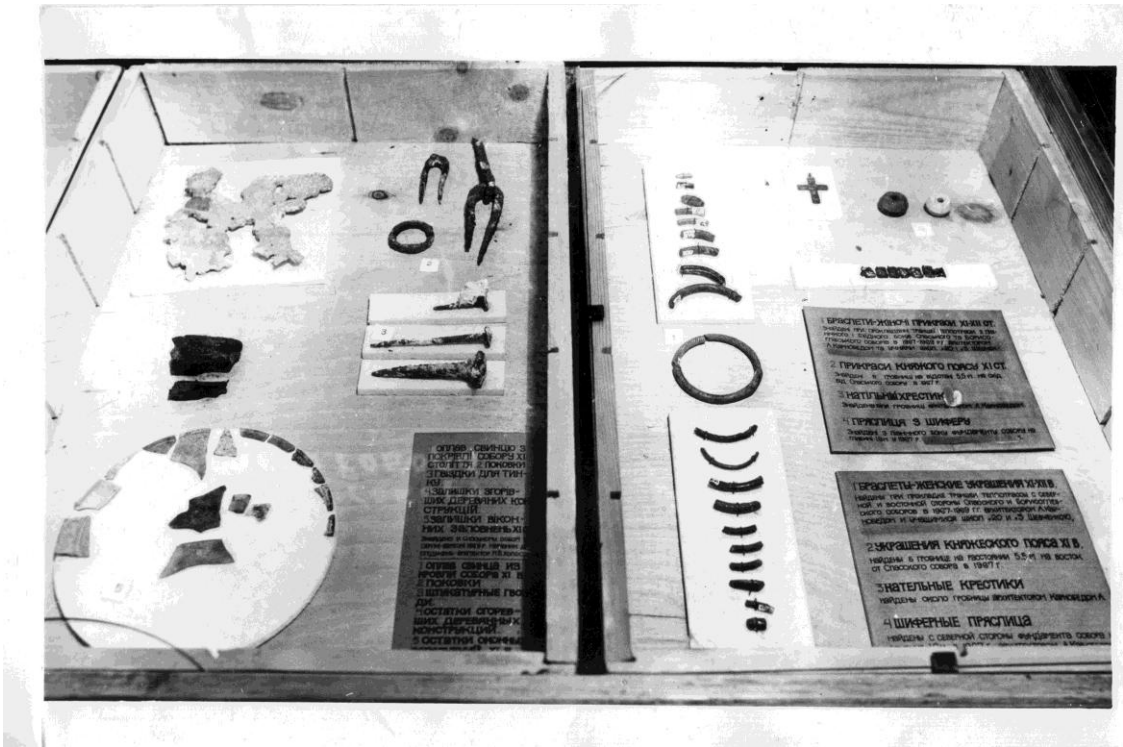
*Лл. 5. Схема реконструкції підлоги Спасо-Преображенського собору
 М. Холостенка. 1968–1969 рр.*

Іл. 6. Гробниця Гліба Святославича. 1967 р.

Іл. 7. Дослідження гробниці Гліба Святославича біля Спасо-Преображенського собору. 1967 р.

Іл. 8. Музейна експозиція в нартексі Спасо-Преображенського собору.
Початок 1970-х рр.

Іл. 9. Музейна експозиція в нартексі Спасо-Преображенського собору.
Початок 1970-х рр.

Іл. 10. Іконостас Спасо-Преображенського собору. 1970-ті рр.

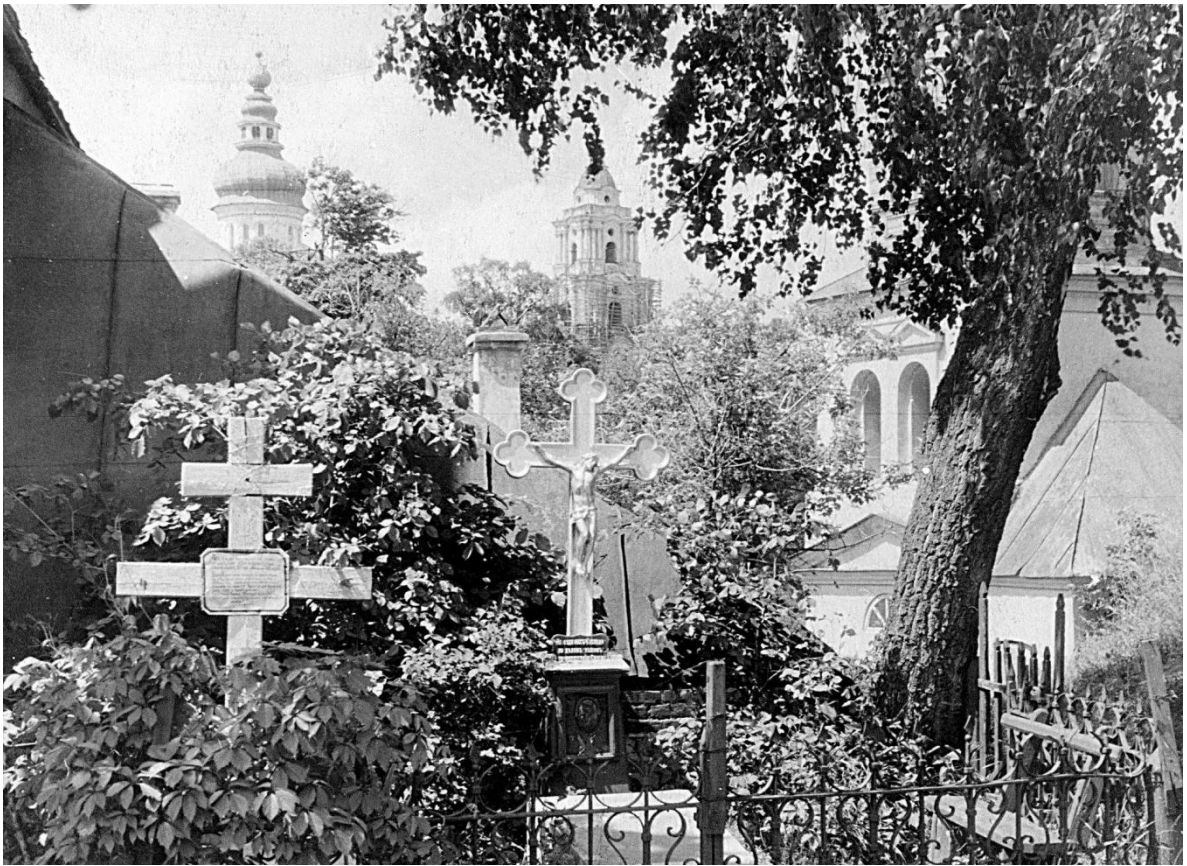

Іл. 11. Упорядкування території біля Антонієвих печер. 1968 р.

Вхід до Антонієвих печер. 1967 р.

Іл. 12. Вхід до Антонієвих печер. 1967 р.

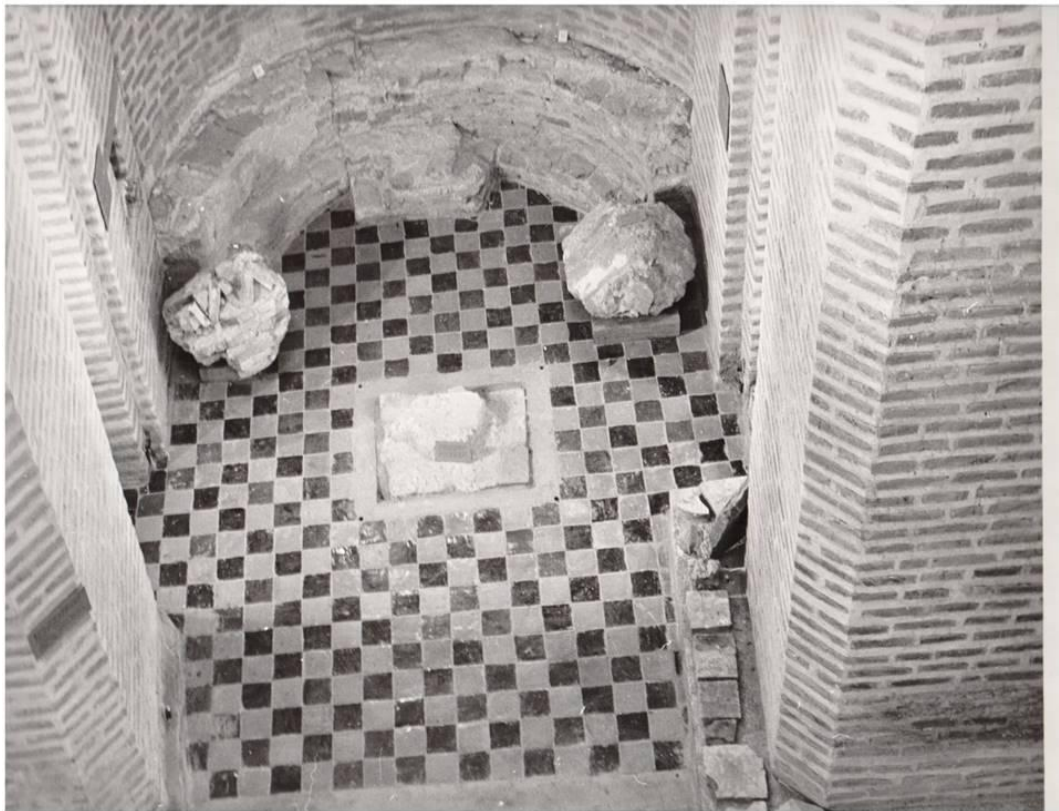
Іл. 13. Поховання навколо Іллінської церкви. 1967 р.

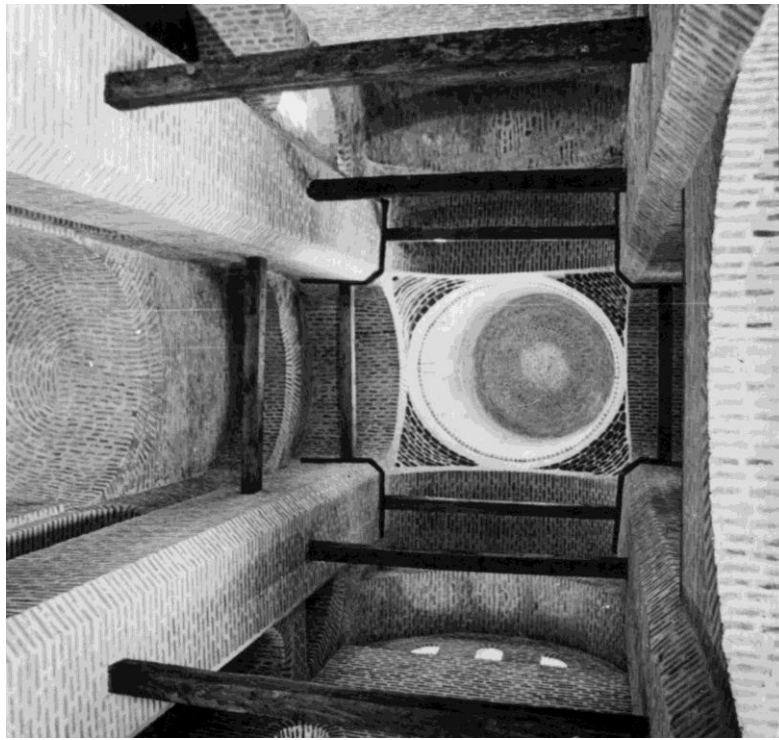
*Іл. 14. Борисоглібський собор. 1965 р. НАІЗ «Чернігів стародавній».
Інв. № КН-527*

Іл. 15. Експозиція Борисоглібського собору. 7 березня 1972 р.

Іл. 16. П'ятницька церква. 7 березня 1972 р.

Гл. 17. П'ятницька церква. Інтер'єр. 1972 р.

Гл. 18. Колегіум. 1974 р.

Іл. 19. Троїцький собор. 1960-ті рр.

Іл. 20. Дзвіниця Троїцького монастиря. 1969 р.

Джерела та література

1. Держархів Чернігівської обл. (Державний архів Чернігівської області). Ф. Р-1533. Оп. 1. Спр. 7. 26 арк.
2. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». 50 років діяльності. Чернігів: «Десна Поліграф», 2017. 239 с.
3. Сидельников Е. К. Черниговскому архитектурно-историческому заповеднику – 20 лет // Тезисы Черниговской областной научно-методической конференции, посвященной 20-

летию Черниговского архитектурно-исторического заповедника (сентябрь, 1987 г.). Чернигов, 1987. С. 2-5; Там само. Карнабед А. А. Научно-исследовательская и фондовая работа в ЧГАИЗе за 20 лет. С. 7-9.

4. Постанова РМ УРСР від 24 серпня 1963 р. № 940 «Про впорядкування справи обліку та охорони пам'яток архітектури на території Української РСР». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/970-63-%D0%BF#Text> (дата звернення: 12.11.2022).

5. Ванжула О. Спасо-Преображенський собор у міському середовищі післявоєнного Чернігова (1945–1958 рр.). *Чернігівські старожитності*: зб. наук. пр. Чернігів: Десна Поліграф. 2022. Вип. 7(10). С. 5-14.

6. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-1533. Оп. 1. Спр. 48. 54 арк.

7. Архів УкрНДІпроектреставрація. Холостенко Н. В. Отчет об исследованиях 1968-1969 гг. внутри Спасского собора в Чернигове / [Рукопись]. Київ, 1970. 70 арк.

8. Ванжула О. Дослідження та реставрація чернігівського Спасо-Преображенського собору у другій половині 1960 – на початку 1970-х рр. *International scientific journal «Grail of Science»*. № 23. 2022. С. 443-447.

9. Карнабед А. А. Збережемо перлину. *Чернігівські відомості*. 1997. 5 вересня. 4 с.

10. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-1533. Оп. 1. Спр. 117. 55 арк.

11. Проектное задание на устройство центрального отопления в зданиях и сооружениях – памятниках архитектуры. Рабочие чертежи по зданию котельной, находящихся на Валу в гор. Чернигове. Исходные данные и графические части. Чернигов, 1967 // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-456/18. ДФ-110. 17 арк.

12. Ванжула О. До історії створення перших музейних експозицій Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника. *Чернігівські старожитності*: зб. наук. пр. Чернігів: Десна Поліграф. 2018. Вип. 5(8). С. 6-21.

13. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-1533. Оп. 1. Спр. 32. 56 арк.

14. Пещеры и подземные сооружения Троицко-Ильинского монастыря в г. Чернигове. Нижний – I ярус пещер. Проект реставрации. Ч. 1. Киев, 1981. // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-506/4. 11 арк.

15. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-1533. Оп. 1. Спр. 9. 17 арк.

16. Там само. Оп. 1. Спр. 20. 13 арк.

17. Там само. Оп. 1. Спр. 33. 53 арк.

Olena VANZHULA
(Chernihiv)

Monument protection activities carried out by the Chernihiv State Architectural and Historical Reserve during 1967-1972

The article deals with the issues of monument protection activities of the Chernihiv State Architectural and Historical Reserve during the first years of its operation. Based on the study of archival documents, the prerequisites for the creation of the reserve and its role in the restoration, research and preservation of Chernihiv architectural monuments, included to its composition, have been analysed in this article.

Keywords: *architectural monuments, Chernihiv State Architectural and Historical Reserve, Chernihiv, monument preservation activity, restoration.*

ПАМ'ЯТКООХОРОННА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ А. А. КАРНАБЕДА У 1998–2005 роках

У статті йдеться про пам'яткоохоронну громадську діяльність А. А. Карнабеда у 1998–2005 роках. Висвітлюється діяльність Чернігівської міської організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Проаналізовано комплексну програму «Молодь і спадщина», розроблену А. Карнабедом у 1998 році.

Ключові слова: Андрій Карнабед, Борисоглібський собор, пам'яткоохоронна громадська діяльність, історико-культурна спадщина, програма «Молодь і спадщина».

У кожному історичному місті, як правило, з'являються люди, які все своє свідоме життя присвячують вивченню, збереженню та захисту історико-культурної спадщини рідного краю. Для міста Чернігова таким захисником пам'яток архітектури, історії та культури був архітектор і громадський діяч Андрій Антонович Карнабед (14.10.1927–29.03.2005).

Професійна діяльність Андрія Карнабеда неодноразово привертала до себе увагу дослідників. Незабаром після його смерті почали з'являтися перші дослідження, присвячені цій непересічній особистості. Зокрема, Т. Демченко та Л. Ясновська у своїй публікації проаналізували внесок А. А. Карнабеда у розвиток туризму на Чернігівщині [1]. Також О. Травкіна, яка протягом багатьох років працювала разом із Андрієм Антоновичем, у своїй статті висвітлила його внесок у формування фондів колекцій Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» [2]. Окрім того, А. Гаркуша у своїй праці оприлюднила інформацію про науково-просвітницьку роботу А. А. Карнабеда [3]. Проте, науковці майже не приділили уваги вивченню пам'яткоохоронної громадської діяльності А. А. Карнабеда, і саме тому цій темі присвячене дане дослідження.

Андрій Карнабед був професійним архітектором. У 1954 р. він з відзнакою закінчив архітектурний факультет Київського інженерно-будівельного інституту, після чого був направлений на роботу до Чернігова в систему управління головного архітектора міста [4, с. 138-139]. Також з 1954 р. А. Карнабед брав участь у відновленні та реставрації П'ятницької, Катерининської, Іллінської церков, Троїцького, Борисоглібського та Спасо-Преображенського соборів у Чернігові та Палацу Розумовського в Батурині [5, с. 4]. Пам'яткоохоронною громадською діяльністю А. Карнабед почав займатися ще на початку 1960-х років. Зокрема, у 1960 р. він у складі групи молодих архітекторів Чернігівського облпроекту виступив з ініціативою створення в УРСР добровільного Товариства охорони пам'яток культури. У 1966 р. Андрія Антоновича обрали головою Чернігівської міської організації та членом правління Чернігівської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури [4, с. 140-141]. А. Карнабед гармонійно поєднував свою громадську діяльність із професійною. Зокрема, працюючи з 1967 р. у Чернігівському державному архітектурно-історичному заповіднику (нині – Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»), він не тільки став зберігачем його багатопрофільних фондів, але й організував багато науково-пошукових експедицій по рідній Чернігівщині, під час яких було виявлено та вивчено цілу низку пам'яток архітектури [6, с. 4].

Важливим напрямком пам'яткоохоронної діяльності А. Карнабеда стали його публікації у пресі. Так, однією із перших було опубліковано його статтю про визначну пам'ятку архітектури XII ст. – Борисоглібський собор м. Чернігова [7]. Пізніше, у 1969 р., під час археологічних досліджень з північно-східного боку Борисоглібського собору, А. Карнабедом та І. Єдмохаю була зафіксована гробниця, складена з плінфи XII ст. [8, с. 18]. У березні 1972 р. всередині Борисоглібського собору за активної участі А. Карнабеда була розміщена постійна експозиція Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника і він розпочав свою роботу як храм-музей [9, с. 49]. У сучасній експозиції Борисоглібського собору представлена виставка «Архітектура і ремесло древнього Чернігова XI–XIII ст.», що є втіленням наукових ідей Андрія Антоновича [3, с. 76]. Так, на прикладі лише однієї пам'ятки архітектури м. Чернігова можна перекоонатися у ефективності пам'яткоохоронної роботи, яку протягом майже 30 років здійснював А. Карнабед, працюючи в Чернігівському державному архітектурно-історичному заповіднику. Після того, як Андрій Антонович перестав працювати у заповіднику, він зосередив основну свою увагу на громадській діяльності в Українському товаристві охорони пам'яток історії та культури.

Слід відзначити, що А. Карнабед, крім виконання професійних обов'язків, займався ще й громадсько-політичною діяльністю. Зокрема, у 1990 р. він обирався депутатом Чернігівської міської та Чернігівської обласної рад. Виконуючи на громадських засадах обов'язки депутата місцевих рад, Андрій Антонович проявив себе як відповідальний громадянин та патріот. Так, ще 7 грудня 1990 р. на депутатській сесії А. Карнабед проголосував «За» підняття над Чернігівською міською радою національного українського синьо-жовтого прапора. І хоча більшість депутатів тоді ще не підтримала це рішення, але громадянська позиція Андрія Антоновича переконливо свідчила про його національну свідомість [10, с. 409-410].

У березні 1998 р. в Україні відбулися вибори депутатів місцевих рад. Після їх проведення по всій державі були сформовані органи місцевого самоврядування. Це створювало передумови для вирішення нагальних для держави і місцевих громад питань. У центрі уваги знову опинилися питання збереження та захисту історико-культурної спадщини. Враховуючи це, А. Карнабед 7 липня 1998 р. розробив комплексну програму «Молодь і спадщина» і запропонував її для розгляду громадськості та органам влади. Ця програма, що публікується нижче мовою оригіналу за сучасним правописом, нині зберігається у архіві Чернігівської обласної організації Народного Руху України [11].

Якщо уважно проаналізувати комплексну програму «Молодь і спадщина», то можна зробити висновок, що А. Карнабед був людиною, яка випередила свій час. Зокрема, у розробленій ним програмі є багато патріотичних пунктів, які мали важливе значення для розвитку Чернігова, але, на жаль, були виконані органами влади лише після Революції Гідності. У першу чергу це стосується пропозиції Андрія Антоновича щодо відновлення історичної справедливості у назвах вулиць і площ м. Чернігова. Ця слушна думка, зафіксована А. Карнабедом у своїй програмі ще у 1998 р., була частково виконана Чернігівською міською радою лише у 2015–2016 рр. Також у програмі є пропозиція реалізувати проєкт Центру молодіжної музично-театральної культури (на основі кіно-театру ім. Щорса в м. Чернігові). Ця ініціатива у Чернігові була реалізована лише у 2017 р., коли на базі колишнього кінотеатру ім. Щорса було створено комунальну установу «Чернігівський обласний молодіжний центр» Чернігівської обласної ради [12, с. 56].

Головною метою комплексної програми «Молодь і спадщина» було визначено невідкладну активізацію роботи з молоддю та залучення її до пам'яткоохоронної громадської діяльності. Для того, щоб досягти цієї мети, А. Карнабед у 1998 р. розпочав активні виступи на сторінках місцевої преси. Перша публікація під промовистою назвою «Ламати чи зберігати?» з'явилася у газеті «Деснянська правда» [13, с. 3]. У ній Андрій Антонович закликав чернігівців зрозуміти, що вони живуть у неповторному історичному місці, а також звертав увагу влади на пріоритетність збереження і відтворення історичного середовища. Наступною публікацією стала стаття В. Меркулової у газеті «Чернігівський вісник» із красномовною назвою: «Чому й за що «воює» Карнабед?» [14, с. 1-2]. У цій статті була привернута увага громадськості до питання збереження пам'ятки історії та культури другої половини XIX століття – будинку відомого художника і громадського діяча Івана Рашевського, що розташовувався за адресою: м. Чернігів, проспект Миру, 116. У своїй програмі «Молодь і спадщина» Андрій Антонович планував здійснити відбудову будинку І. Рашевського та створити на його основі центр для роботи з молоддю – «Духовно-культурний комплекс «Рашевщина»». На превеликий жаль, через відсутність дієвої підтримки реалізації цього проєкту з боку органів влади, він так і не був втілений у повній мірі.

Незважаючи на нерозуміння місцевими чиновниками важливості пам'яткоохоронної громадської діяльності, А. Карнабед активно продовжував свою роботу по залученню молоді до цієї важливої справи. Зокрема, 15 вересня 2001 р. у музеї-заповіднику М. М. Коцюбинського відбулася зустріч юних охоронців пам'яток історії та культури Чернігова. Під час зустрічі було переглянуто слайд-фільм «Пам'ятки історії та архітектури Чернігова» з коментарями А. Карнабеда [15]. Також 17 листопада 2001 р. у цьому ж музеї відбулося урочисте засідання, присвячене 35-річчю створення Чернігівської міської організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Під час засідання перед присутніми виступив А. Карнабед, який окреслив сучасні проблеми і нові завдання пам'яткоохоронної громадської діяльності у м. Чернігові [16]. Зовсім не випадково, що ці публікації з'явилися не у державній пресі, а у демократичних незалежних газетах «Сіверщина» та «Просвіта», засновником яких було Чернігівське обласне об'єднання Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка, адже Андрій Антонович був активним членом цієї поважної громадської організації ще з 1990 р. та сприяв утвердженню державної української мови.

Свій величезний життєвий досвід, знання та мудрість А. Карнабед прагнув передати молодому поколінню чернігівців. Він постійно проводив різноманітні зустрічі у навчальних закладах та громадських організаціях. До останніх днів свого життя Андрій Антонович залишався палким пам'яткоохоронцем. У 2004 р. він здійснив чергові спроби щодо порятунку будинку І. Рашевського. Зокрема, на початку квітня 2004 р. його зусиллями було влаштовано черговий суботник з метою благоустрою та впорядкування території біля будинку І. Рашевського. Участь у заході брали пам'яткоохоронці, а також члени Української студентської спілки та учні колегіуму № 11. У газетній публікації про цю подію повідомлялося, що у майбутньому на цьому місці планується будівництво Молодіжного культурного центру [17, с. 2]. Останню спробу достукатися до сумління збайдужілих місцевих чиновників Андрій Антонович здійснив напередодні Помаранчевої революції. Зокрема, на сторінках опозиційної газети «Сіверщина» він оприлюднив свій відкритий лист до тодішнього міського голови Чернігова О. Соколова та його заступника О. Сердюка. У цьому листі з болем у

серці А. Карнабед констатував, що місцева влада своєю байдужістю сприяла поруйнуванню пам'ятки історії та культури – будинку І. Рашевського. Закінчувався лист емоційним зверненням Андрія Антоновича до місцевих чиновників: «Схаменіться, добродіі! Не будьте вандалами у нашому чернігівському домі, який ми рятували від фашистських запалювальних бомб у 1941 р.» [18, с. 4]. На жаль, полум'яний заклик відомого та авторитетного архітектора не був почутий чиновниками.

До останніх днів свого життя, незважаючи на несприятливі обставини, А. Карнабед продовжував займатися пам'яткоохоронною діяльністю. Так, на початку 2005 р. у одній із чернігівських газет знову з'явився його матеріал про долю історичних пам'яток стародавнього Чернігова [19, с. 19]. Також після подій Помаранчевої революції у Чернігівській області відбулися нові кадрові призначення у органах влади. Мабуть, Андрій Антонович щиро сподівався, що після цього відбудуться і певні зміни у ставленні місцевих чиновників до пам'яткоохоронної справи. На жаль, цього не сталося. Тоді А. Карнабед знову вирішив озвучити важливі проблеми. 29 березня 2005 року він емоційно виступив на засіданні, присвяченому розгляду питань культури та туризму у Чернігівській обласній державній адміністрації. Після виступу йому стало зле. На жаль, викликана на місце подій швидка допомога не змогла врятувати життя Андрія Антоновича. Це був останній день земного шляху невтомного захисника пам'яток архітектури, історії та культури рідного краю. Недаремно у некролозі, опублікованому у пресі після смерті А. Карнабеда, його влучно назвали «останнім Дон Кіхотом старого Чернігова» [20, с. 6].

Отже, пам'яткоохоронна громадська діяльність, здійснена А. А. Карнабедом у 1998–2005 рр., мала значний вплив на формування громадської думки щодо важливості збереження пам'яток архітектури, історії та культури на Чернігівщині. Хоча чиновники не дуже дослухалися до пропозицій А. Карнабеда, час довів, що заходи, запропоновані ним у комплексній програмі «Молодь і спадщина» були науково обґрунтованими і доцільними. Таким чином, Андрій Антонович своєю невтомною багаторічною працею сприяв розвитку національної культури та відродженню історичної пам'яті українського народу.

ДОДАТКИ

Комплексна програма «Молодь і спадщина»

7 липня 1998 р.

Відповідно до Статуту Українського товариства охорони пам'яток історії та культури та основних напрямків діяльності Благодійного Фонду наукових досліджень історичного середовища і враховуючи виключно важливе значення якомога ширшого залучення дітей та молоді до пошукової, науково-дослідної роботи по виявленню, вивченню, охороні та пропаганді історико-культурної спадщини українського народу – пам'яток історії та культури, головною метою комплексної програми «Молодь і спадщина» є невідкладна активізація роботи з молоддю спільними зусиллями Чернігівської міської та інших організацій Товариства у Чернігівській області і особливо у місті Чернігові, обласного, Чернігівського міського та районних комітетів державних адміністрацій по роботі з молоддю, вищих і середніх учбових закладів, обласного та Чернігівського міського телерадіокомітетів, редакцій газет.

Як засвідчує міжнародний досвід, там, де молодь активно включається у пам'яткоохоронну громадську діяльність, значно вищий рівень духовної культури і значно кращий стан історико-культурної, архітектурно-містобудівельної спадщини, яка у багатьох країнах є одним із головних, якщо не головним, важелів підйому економіки і добробуту народу.

Чернігів і Чернігівщина мають до цього часу не оцінений належними державними органами влади і громадськістю виховний, туристичний потенціал, включений 1986 року у загальнодержавну програму «Намісто Славутича», яка саме через недооцінку цього потенціалу місцевими органами влади і туристичними організаціями, а також проектувальниками різних новобудов та економістами до цього часу не реалізується. Навпаки є численні факти умисного – свідомого і несвідомого (що теж не є виправданням) знищення неповторних об'єктів, які мають значну історичну, архітектурно-мистецьку, наукову й іншу цінність і які складають те історичне середовище, яке підсвідомо впливає на внутрішній світ людини, духовно і естетично збагачує людину, виховує у людини з дитячих літ чутливість до краси навколишнього світу, бережливе ставлення до пам'яті, до середовища життя і діяльності, до подібних собі.

Комплексна програма «Молодь і спадщина» не має обмежень у часі, але вона має бути якомога конкретнішою з урахуванням реальних можливостей та сучасних умов. І успіх реалізації програми, починаючи з липня 1998 року, залежить виключно від зацікавленості в першу чергу саме державних – розпорядчих та місцевих виконавчих органів, органів місцевого самоврядування у якнайкращій реалізації положень Конституції України (ст. 54, ч. 4, 5), Закону України «Про місцеве самоврядування» (ст. 31, 32).

Комплексною програмою пропонується:

1. Організувати і провести семінар-нараду на тему «Збереження та відтворення історико-архітектурної спадщини Чернігова і Чернігівщини. Досвід, проблеми, шляхи їх вирішення, роль і місце молоді».

Термін реалізації: липень–серпень (або вересень) 1998 р.

Учасники програми: державні комітети по роботі з молоддю, ради Чернігівських обласної та міської організацій Товариства, обласне та Чернігівське міське управління освіти.

2. У зв'язку із підготовкою до 150-ти річчя від дня народження відомого українського митця-художника і скульптора, юриста і визначного громадсько-культурного діяча кінця ХІХ – поч. ХХ ст. І. Г. Рашевського:

2.1. В Чернігові – залучити молодь міста до реалізації плану заходів, опрацьованих Громадським оргкомітетом разом із Радою Чернігівської міської організації Товариства охорони пам'яток, зокрема, до участі у толоках по відбудові будинка Рашевського.

Термін реалізації: серпень 1998 – січень 1999 рр.

Учасники програми: громадський оргкомітет, обласний та Чернігівський міський комітети по роботі з молоддю, обласне та Чернігівське міське управління освіти, Молодий Рух, об'єднання «Ми».

2.2. В Ріпкинському районі – залучити молодь до впорядкування садиби Рашевського у селі Великі Осняки з виготовленням та встановленням пам'ятного знаку на місці будинка-майстерні І. Г. Рашевського.

Термін реалізації: вересень 1998 – січень 1999 рр.

Учасники програми: громадський оргкомітет, Ріпкинська районна державна адміністрація, обласний комітет по роботі з молоддю.

3. Уточнити і доопрацювати туристично-екскурсійні маршрути для молоді по

історико-архітектурних та природних пам'ятках і пам'ятних місцях Чернігова і Чернігівщини.

Термін реалізації: 1998 р.

Учасники програми: Карнабед А. А. за допомогою і участі обласного управління освіти, туристичних організацій.

4. Організувати ознайомлення молоді Чернігова і області з виставкою «Наші пам'ятки – нам оберігати» в музеї-заповіднику М. М. Коцюбинського.

Термін реалізації: серпень–жовтень 1998 р.

Учасники програми: обласне та Чернігівське міське управління освіти, обласний та Чернігівський міський комітети по роботі з молоддю, Чернігівські обласна та міська організації Товариства охорони пам'яток, «Просвіта», музей-заповідник М. М. Коцюбинського.

5. Із залученням молоді впорядкувати пам'ятний ансамбль доби громадянської та Другої світової воєн в урочищі-заповіднику природи «Святе» (виявлено і визначено Карнабедом А. А. за участю Шульмана А. І., Шабеля А. Д.).

Термін реалізації: серпень–вересень (жовтень) 1998 р.

Учасники програми: Чернігівська міська організація товариства охорони пам'яток, міський комітет по роботі з молоддю, історичний факультет педагогічного університету, Чернігівський міськвиконком, ради ветеранських організацій.

6. Активізувати участь молоді у роботі «Клубу шанувальників старого Чернігова» при міській організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Термін реалізації: 1998–1999 рр.

Учасники програми: Рада «Клубу шанувальників старого Чернігова», міський комітет по роботі з молоддю, міське управління освіти, «Просвіта», «Медіа-клуб».

7. Залучити молодь до впорядкування історичної садиби лікарів Полторацьких в м. Чернігові (вул. Леніна, 74) з виявленням місцезнаходження та повернення до будинка Полторацьких – нововиявленої пам'ятки архітектури та історії ХІХ ст., розібраних у 1992 р. деталей архітектури, а також до формування меморіальної кімнати Полторацьких – земських лікарів.

Термін реалізації: вересень–жовтень 1998–1999 рр.

Учасники програми: Чернігівська спілка Союзу Українок, міський комітет по роботі з молоддю, міське управління освіти, Чернігівський міськвиконком.

8. Опрацювати і реалізувати проект Центру молодіжної музично-театральної культури з розміщенням молодіжного театру (на основі кінотеатру ім. Щорса в м. Чернігові, у комплексі з готелем «Десна»).

Термін реалізації: 1998–1999 р.

Учасники програми: Чернігівська обласна державна адміністрація, обласний і міський комітети по роботі з молоддю, обласне і Чернігівське міське управління культури, дирекція молодіжного театру, ВАТ «Готель Десна», «Перспект», «Сівер-Експо», Чернігівська міська організація товариства охорони пам'яток, Чернігівський філіал НДІ Проектреконструкція та Благодійний Фонд наукових досліджень історичного середовища (ескізи, проектні розробки).

9. Реалізувати проекти:

9.1. «До одвічних назв» (відновлення історичної справедливості у назвах вулиць і площ м. Чернігова відповідно до нової концепції розвитку історичного міста Всеукраїнського значення). Автор Карнабед А. А., співавтори Демиденко В. В., Зверев М. В., Максимова Л. Д..

Термін реалізації: 1998–1999 р.

Учасники програми: Чернігівський міськвиконком, Деснянський та Новозаводський райвиконкоми, міський комітет по роботі з молоддю комісії з питань освіти, культури та архітектури і будівництва Чернігівської міської ради народних депутатів.

9.2. «Нова концепція розвитку історичного міста». Авторський колектив (Карнабед А. А., Лукін О. О. та інші).

Термін реалізації: 1998 та наступні роки.

Учасники програми: Чернігівська обласна адміністрація, Чернігівський міськвиконком, обласний та Чернігівський міський комітети по роботі з молоддю.

9.3. «Чернігівський архітектурно-художній та історико-природний заповідник».

Термін реалізації: 1999 р. і наступні роки.

Учасники програми: Чернігівська облдержадміністрація, Чернігівський міськвиконком.

9.4. «Духовно-культурний комплекс «Рашевщина»» до 2000 від Різдва Христового.

Термін реалізації: 1998 та наступні роки (до 2000 р.).

Учасники програми: обласне управління культури, обласне управління архітектури та містобудування, Чернігівський міськвиконком, Чернігівський міський комітет по роботі з молоддю, юридичний коледж, школа-колегіум № 11, Деснянський райвиконком, Чернігівська єпархія УПЦ.

9.5. «Чернігівський обласний архів – скарбниця знань» (розширення та поліпшення умов роботи Чернігівського державного обласного архіву на перетині історичних вулиць Урицького та Київської у ансамблі з обласною науковою бібліотекою ім. В. Короленка).

Термін реалізації: 1998 і наступні роки (перша черга – 1998–1999 рр.).

Учасники програми: Чернігівська облдержадміністрація, обласне та Чернігівське міське управління архітектури та містобудування, Чернігівський міськвиконком, Дирекція державного архіву, Чернігівський комітет по роботі з молоддю.

9.6. «Чернігівські храми: які були, які є і які мають бути».

Термін реалізації: 1998 та наступні роки.

Учасники програми: Чернігівський міськвиконком, релігійні організації Чернігова, обласний та міський комітети по роботі з молоддю, молодіжні колективи проектних, реставраційно-ремонтних та будівельних організацій, комерційних установ.

9.7. «Регенерація (збереження, відтворення і благоустрій) історичного житлового фонду – молоді!».

Термін реалізації: 1998 та наступні роки

Учасники програми: Чернігівський міськвиконком, комітет по роботі з молоддю, управління архітектури та містобудування, Чернігівський філіал НДІ Проектреконструкція, фінінвестбуд консорціум, Благодійний Фонд наукових досліджень історичного середовища, Чернігівська організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Спілка архітекторів.

10. Залучити молодь до виявлення та вивчення і наукового опрацювання (архівного, літературного і за допомогою опитування старих людей) свідчень історії Чернігова й інших історичних міст та сіл Чернігівщини. Мета – розширення знань історії та врахування їх у вирішенні практичних містобудівельних, архітектурних, пам'яткоохоронних, соціально-культурних питань.

Термін реалізації: 1998 та наступні роки.

Учасники програми: обласний та Чернігівський міський, районні комітети по роботі з молоддю, історичний факультет Чернігівського педагогічного університету та

Ніжинського педінституту, обласне та Чернігівське міське управління освіти, Чернігівські обласна та міська організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Благодійний Фонд наукових досліджень історичного середовища.

11. Активізувати систематичне проведення конкурсів, вікторин у пресі, по радіо, телебаченню для молоді з питань охорони і збереження, вивчення історико-культурної спадщини України, Чернігівщини, Чернігова.

Термін реалізації: постійно.

Учасники програми: редакції газет, телерадіокомітетів, комітети по роботі з молоддю, організації Товариства охорони пам'яток історії та культури, обласне, міське, районні управління освіти, культури, архітектури та містобудування.

12. Проводити зустрічі, «круглі столи», прес-конференції за участю молодіжних організацій в обласній та Чернігівській міській організаціях (Чернігів, вул. Коцюбинського, 8), а також у районних організаціях Товариства охорони пам'яток історії та культури.

Термін реалізації: постійно.

Учасники програми: ради обласної, Чернігівської міської та районних організацій Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, комітети по роботі з молоддю, управління освіти, культури та архітектури і містобудування облдержадміністрації, міськрайвиконкомів.

13. Започаткувати роботу клубу-студії «Юний архітектор-реставратор» (назва умовна) при Чернігівській міській організації Товариства охорони пам'яток та Благодійному Фонді наукових досліджень історичного середовища (ФОНДІС).

Термін реалізації: 1999 р.

Учасники програми: рада Чернігівської міської організації УТОПК, ФОНДІС.

14. Залучити молодь до реалізації проекту «Некрополі Чернігівщини».

Термін реалізації: 1999 р.

Учасники програми: обласний та місцеві комітети по роботі з молоддю, управління освіти, культури облдержадміністрації та виконкомів за науковою консультацією авторів проекту.

15. За участю молодіжних організацій і учнівської молоді організувати проведення ремонтно-реставраційних, охоронних та інших пам'яткоохоронних, ювілейних заходів, пов'язаних із історико-культурною спадщиною Чернігівщини і, особливо, Чернігова, який має стати достойним взірцем високосвідомого ставлення влади і громадськості до збереження, відтворення і використання скарбів архітектури, історії, монументального мистецтва – пам'яток нашого народу.

Термін реалізації: 1998 і наступні роки.

Учасники програми: обласна, місцеві ради народних депутатів, обласна державна адміністрація, виконкоми, комітети по роботі з молоддю, управління культури, архітектури та містобудування, обласна інспекція охорони і використання історико-культурної спадщини.

Примітка: Комплексна програма «Молодь і спадщина» має бути після розгляду, обговорення у державних адміністраціях і молодіжних організаціях, організаціях Товариства охорони пам'яток історії та культури відповідно уточнена з урахуванням місцевих можливостей (морально-психологічних, фінансових, організаційних, технічних) за умови обов'язкової реалізації після її схвалення, затвердження.

А. А. Карнабед, кандидат архітектури /підпис/

Архів Чернігівської обласної організації Народного Руху України. Арк. 1-6. Машинопис. Копія.

Джерела та література

1. Демченко Т., Ясновська Л. Матеріали А. А. Карнабеда як об'єкт історико-краєзнавчого дослідження та джерело розвитку туризму в регіоні. *Чернігівські старожитності*: зб. наук. пр. Чернігів, 2008. Вип. 1. С. 234-241.
2. Травкіна О. Архітектурно-археологічні дослідження А. А. Карнабеда та формування фондів колекцій Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній». *Карнабідівські читання*: зб. наук. пр. Чернігів, 2017. Вип. 1–3. С. 116-124.
3. Гаркуша А. А. А. Карнабед: біля витоків науково-просвітницької роботи Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній». *Карнабідівські читання*: зб. наук. пр. Чернігів, 2019. Вип. 4. С. 73-78.
4. Гаркуша А., Шевчик І. Андрій Карнабед – людина, що зберігала історію. *Карнабідівські читання*: зб. наук. пр. Чернігів, 2017. Вип. 1–3. С. 138-158.
5. Андрій Антонович Карнабед (1927-2005) *Карнабідівські читання*: зб. наук. пр. Чернігів, 2019. Вип. 4. С. 3-4.
6. Андрій Антонович Карнабед. Бібліографічний покажчик. Чернігів, 2012. 73 с.
7. Карнабед А. Борисоглібський собор. *Комсомольський гарт*. 1967. 18 червня.
8. Ясновська Л. А. А. Карнабед – дослідник давньоруських старожитностей Чернігова. *Чернігівські старожитності*: зб. наук. пр. Чернігів, 2008. Вип. 1. С. 18-21.
9. Глухенький А. Борисоглібський собор XII ст. Чернігів. 2020. 64 с.
10. Боротьба за незалежність України у 1989–1992 рр.: Чернігівська крайова організація Народного Руху України за перебудову. До 20-річчя створення Народного Руху України за перебудову: Зб. документів і матеріалів. Чернігів, 2009. 432 с.
11. Комплексна програма «Молодь і спадщина». Архів Чернігівської обласної організації Народного Руху України. 6 арк.
12. Дорохіна Т., Косаченко В. Доля пам'ятки архітектури місцевого значення: кінотеатр імені Щорса в Чернігові. *Сіверянський літопис*. 2021. № 5. С. 51-57.
13. Ламати чи зберігати? *Деснянська правда*. 1998. 29 серпня. С. 3.
14. Меркулова В. Чому й за що «воює» Карнабед? *Чернігівський вісник*. 1998. 16 жовтня. С. 1-2.
15. Ми збережемо пам'ять. *Сіверщина*. 2001. 28 вересня.
16. Стародубцева Л. Вони вболівають за неповторність Чернігова. *Просвіта*. 2001. 30 листопада.
17. Глухенький А. Біля будинку Рашевського. *Сіверщина*. 2004. 9 квітня. С. 2.
18. Карнабед А. Берегти чи руйнувати? *Сіверщина*. 2004. 5 листопада. С. 4.
19. Чернігів гине як одне з історичних міст України. *Гарт*. 2005. 20 січня. С. 19.
20. Чепурний В. Останній Дон - Кіхот старого Чернігова. *Біла хата*. 2005. 1 квітня. С. 6.

Andrii HLUHENKYI
(Chernihiv)

A. A. Karnabed's monument protection public activity in 1998-2005

The article deals with monument preservation public activity of A. A. Karnabeda in 1998-2005. The activity of the Chernihiv city organization of the Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments is highlighted. The comprehensive program "Youth and Heritage" developed by A. Karnabed in 1998 was analyzed.

Key words: *Andriy Karnabed, the Cathedral of SS Borys and Hlib, monument preservation public activity, historical and cultural heritage, "Youth and Heritage" program.*

СКАРБИ ПІД ЗГАРИЩЕМ

(до питання про руйнування будівель колишньої жіночої та чоловічої гімназії у 1941 році)

У статті мова йде про руйнування споруд колишнього будинку Чернігівської жіночої гімназії та класичної чоловічої гімназії в роки Другої світової війни, а також втрату музейної колекції, яка зберігалась в них до початку війни. Серед дослідників, які так чи інакше розглядали це питання, слід згадати розвідки: Арендар Г., Леп'явка С., Линюк Л., Лихачовой С., Руденка В., Черненко О. та інших науковців та краєзнавців Чернігівщини. Щоправда до цього часу не було такого цілеспрямованого ґрунтовного дослідження. З-поміж **методів**, на яких базувалось опрацювання здобутої інформації, можна виділити аналітичний та критичний. **Наукова новизна** перш за все представлена дослідженням масштабу руйнувань споруди колишньої Чернігівської класичної чоловічої гімназії в роки Другої світової війни. **Висновки.** Дане дослідження розкрило низку питань, що стосуються втрати музейних цінностей.

Ключові слова: Чернігівська жіноча гімназія, Чернігівська чоловіча гімназія, пансіон, Друга світова війна, руйнування міста.

Друга світова війна – жахлива світова катастрофа, яка окрім величезних людських і матеріальних втрат спричинила надзвичайну масштабну руйнацію у духовній сфері життя людства, а надто українського народу. За період Другої світової війни в Україні було знищено та вивезено з неї величезну кількість матеріальних, духовних та історико-культурних цінностей, в тому числі велика кількість архівних документів, рукописних документів, та інших писемних джерел, музейних, бібліотечних фондів, які в результаті опинилися в інших країнах близького і далекого зарубіжжя.

В історичній науці на сучасному етапі недостатньо досліджено обставини, наслідки та масштаби втрат історико-культурних цінностей України під час подій Другої світової війни. Загалом, минуле століття відзначилось трагічними подіями в житті міста Чернігова, багато подій і до сьогодні викликають питання. І саме краєзнавчі дослідження, хоча би в деякій мірі розкривають таємниці з минулої історії Чернігова.

Історія втрати музейних експонатів стала предметом наукових студій лише у другій половині ХХ ст. У роботах дослідників історії міста Чернігова: Леп'явка С. [11; 12], Черненко О. [21, с. 5], Кота С. [9], було приділено увагу основному питанню дослідження – руйнації міста у 1941–43 роках. В розвідці Леп'явка С. «Чернігів у роки війни (1941–1943)» в загальних рисах надано інформацію про втрату предметів Чернігівського історичного музею в цей час.

Дослідники Арендар Г. та Лихачова С. у своїй науковій статті «Чернігівський історичний музей у 20–90-ті роки» зосередили свою увагу переважно на процесі становлення Чернігівського історичного музею. Також їх авторству належить дослідження про стан та руйнування самої архітектурної споруди Чернігівського історичного музею внаслідок трагічних подій 1941–43 років [1].

У науковому збірнику «Скарбниця української культури» за 2009 рік Линюк Л. у своїй статті висвітлює дані про колекцію старовинного живопису, яка експонувалась в Борисоглібському соборі в 1941 р. та серйозно постраждала під час пожежі, що виникла внаслідок влучання бомби у будівлю собору, який до війни слугував складом музейного начиння [15]. У статті «Чернігівський Борисоглібський собор у 20–30-ті роки ХХ століття» Риги Д. на основі архівних документів подається інформація про стан собору у 1930-ті роки та його руйнування на початку 1940-х років [20].

Частина друкованих матеріалів з питання дослідження стану збереженості та руйнації культурних установ Чернігова, була висвітлена та узагальнена, зокрема на шпальтах тогочасного друкованого видання – Чернігівської газети «Українське Полісся» [2; 3]. Окрему групу документів у цій розвідці становлять вивчені матеріали з архівних установ міста Києва та Чернігова [24; 25; 4; 6].

За доби незалежності дослідники та науковці продовжують вивчати історію втрат міста Чернігова та його руйнувань під час подій Другої світової війни. Але, для оптимізації цього процесу, варто розуміти масштаби Чернігова у ті роки. Наприкінці 30-х років ХХ століття Чернігів являв собою невелике мальовниче містечко з населенням приблизно близько 70000 чол. З поступовим економічним розвитком збільшувалось і його населення: працювали підприємства, навчально-виховні установи та заклади культури. Серед останніх на особливу увагу заслуговує Чернігівський історичний музей. Від 1933 року і до початку Другої світової війни він розміщувався у приміщеннях колишньої класичної чоловічої гімназії в історичній частині міста на Валу, і мав досить велику кількість експонатів [19, с. 56-57].

У 1939 році Чернігівський державний історичний музей був визнаний об'єктом республіканського значення і в цьому ж році переведений на республіканський бюджет. Відомо, що на цей час колекції музею нараховували понад **60 тисяч експонатів**, а бібліотека музею – більше **40 тисяч томів книг** [23].

Зауважимо, що на той час Чернігівський державний історичний музей об'єднував у своїх приміщеннях унікальні колекції портретів та картин відомих художників, проте найціннішими були українські старожитності, архіви та портрети козацької старшини ХVII–ХVIII ст., а також колекції картин відомих художників [4, арк. 119]. Відомо, що з Ленінградського музейного фонду було привезено низку картин західноєвропейських майстрів. Загалом у період з **1919 по 1928 рр.** історико-краєзнавчі музеї Чернігівщини здобули **понад 5 тис. творів мистецтва**. Проте, багато експонатів загинули або безвісти зникли в роки війни. Чернігівський історичний музей за роки війни зазнав катастрофічних збитків.

Окремого художнього музею на той час не існувало. Лише з 1983 року почав діяти Чернігівський обласний художній музей ім. Г. Галагана, що розмістився у будівлі колишньої Чернігівської жіночої гімназії – пам'ятці архітектури ХІХ століття. Двоповерховий будинок був зведений за проектом Д. Савицького на території колишньої фортеці. До подій Другої світової війни у приміщенні колишньої жіночої гімназії був розташований середній навчальний заклад міста Чернігова.

Доля Чернігова залежала від загального перебігу подій на фронті. У липні–серпні 1941 року велись великі бої за Смоленськ та Київ, північніше та південніше Чернігова. Під Смоленськом німці здобули хоча і важку, але перемогу, проте вони ніяк не могли взяти Київ. З іншого боку, радянське командування почало спішно підтягувати війська до Чернігова та Десни. Так на кілька днів місто опинилося в епіцентрі однієї з великих битв. У місті в короткі терміни було створено винищувальний батальйон, сформовано ополчення, розпочато будівництво оборонних споруд, підготовлено групи підпільників,

також пройшли підготовку декілька загонів партизанів, розгорнуто шпиталі. Перші німецькі бомбардування Чернігів пережив 27 червня 1941 року. На початку липня 1941 року почалась масова евакуація людей, промислових підприємств та культурних цінностей [11, с. 14-15]. В липні 1941 р. був частково зруйнований Чернігівський залізничний вокзал.

Детального розслідування вимагають численні згадки музейних працівників про факти вилучення найдорогоцінніших експонатів з фондів музеїв спецпідрозділами НКВС. Ці акції не документувались, оскільки відбувались в режимі суворої секретності. Про аналогічні дії НКВС вже по закінченні війни свідчили і працівники Чернігівського історичного музею. Доля цих експонатів залишається невідомою і сьогодні.

Відомо, що вже у липні 1941 р. Чернігівський музей припинив свою діяльність, колекції готували до евакуації. **23–25 серпня 1941 р.** місто зазнало масового бомбардування. Німці застосували «килимовий» метод бомбардування. Центральну частину Чернігова, яку забудовували протягом сотень років, було майже повністю знищено. Під час бомбардування міста вже **26–27 серпня** від прямого влучання бомб було зруйновано і будинок Чернігівського історичного музею [18, с. 243].

Пожежа тривала не один день. Завалились перекриття поверхів, майже всі музейні експонати загинули. Було втрачено:

– матеріали археологічних розкопок проведених Д. Самоквасовим та Ф. Волковим на Чернігівщині;

– музейні цінності у кількості **1200** експонатів;

– **300** експонатів стильних меблів;

– **3000** одиниць з колекції фарфору [25, арк. 183], фаянсу і скла, серед яких зразки гутного скла України XVII–XVIII ст., вироби Києво-Межигірського фаянсового заводу, художній фарфор і фаянс заводів Росії, Західної Європи, країн Сходу;

– **1500** картин, портретів, етюдів, ескізів;

– **100** гравюр;

– **200** скульптур;

– **2500** ікон [25, арк. 178];

– фреска св. Текли XI ст. з чернігівського Спаського собору;

– **1500** зразків української та російської кераміки;

– майже **500** експонатів холодної та вогнепальної зброї XVI–XVIII ст. [25, арк. 179];

– до **500** одиниць різних історико-побутових речей XV–XX ст.

У цей же період зникли облікові книги, а визначити за списками втрати музейних фондів було надзвичайно важко [25, арк. 178-179]. Кількість втрачених експонатів наразі нам не відома...

У повоєнних документах є свідчення, що під час бомбардування міста 1941 р. загинуло **12000** археологічних знахідок. В цілому, на підставі наявної інформації можна дізнатися, що археологічне зібрання Чернігівського державного історичного музею станом на 1941 р. налічувало не менше **17000 од.**, проте, ймовірніше за все, воно було значно більшим (за непрямыми відомостями – старі інвентарні номери, згадки в публікаціях та архівних документах – до **30 тисяч музейних експонатів**) [21, с. 5]. Пожежа в місті не дала можливість евакуювати всі музейні колекції. Частина колекції залишились у фондових кімнатах першого поверху [1, с. 51-52].

З **18 по 22 серпня** частина колекції була вивезена на залізничну станцію і завантажена у **3 вагони**, які планували відправити до Уфи. Їх евакуація проходила 24 чи 25 серпня, коли фашисти вже почали бомбардувати Чернігів. Оскільки

залізничний вокзал було вже зруйновано, евакуація музейних цінностей відбувалась на вантажівках. Як свідчать архівні документи, значна частина музейних експонатів, незалежно від способу їхньої евакуації, була пошкоджена або втрачена в ході атак німецьких військових літаків, які здійснювалися як під час руху, так і на проміжних зупинках. Під бомбардування потрапив і транспорт з цінностями Чернігівського історичного музею [16, с. 49].

З 18 по 25 серпня 1941 р. близько 30000 музейних експонатів вивезли на схід. Це були старожитності та документальні матеріали колекції В. Гарновського, архівний фонд, вироби з дорогоцінних металів, нумізматична і частково археологічна колекції, стародруки, більша частина зброї, скульптури із металу, кілька картин художника М. Самокиша, частково фотографії, більше 3000 примірників книжкового фонду [14, арк. 1].

Супроводжували музейні цінності директор музею В. Датчук та його дружина М. Панич. В дорозі один з вагонів було загублено і лише з часом стало відомо, що він потрапив до м. Чкалова (зараз м. Оренбург) [1, с. 51]. За офіційною версією подій, в той час була втрачена і фондова документація, і списки евакуйованих речей [9, с. 37]. Деякі колекції залишились в місті [1, с. 51-54].

Влітку 1942 року в м. Оренбурзі розмістили колекцію Чернігівського музею [17, с. 122-128]. Оренбург у ті роки став найбільшим «сховищем» архівної документації. Цікаво, що в своїх спогадах О. Повод, яка працювала у музеї в 40-х роках ХХ століття, вже після закінчення Другої світової війни, подає таку інформацію: «Інвентарні книги на експонати музею пропали. Де і як – не знаю?! Попко стверджував, що вони були евакуйовані. Але цінності повернулися без інвентарних книг. Приходили речі покладені в ящики, і в ящик вкладено список. У деяких вказувалося найменування речі та інвентарні №, а в деяких лише інвентарні номери. Тут, на місці, ми звіряли номери на експонатах зі списками. Начебто все було правильно» [6, с. 173-174].

Частина експонатів була відправлена в евакуацію до Башкирії. Багато з історичних цінностей, що залишилися в місті, постраждали під час бомбардувань або були вивезені до Німеччини. Так, у Борисоглібському соборі, який з кінця 1930-х років був складом музейного начиння та музейних експонатів [7, с. 60-67], внаслідок влучання бомби в 1941 р. [15, с. 141-147] виникла пожежа, від якої серйозно постраждала колекція старовинного живопису, що тут експонувалась.

Однак, цікаву інформацію надає у своїй статті доктор історичних наук С. Леп'явко. Його публікація містить фотографії, які є додатковим джерелом інформації про стан чернігівських церков у 1941–1943 рр. С. Леп'явко вказує в своїй статті: «найбільшим відкриттям щодо історії руйнування храмів міста стали світлина Борисоглібського собору. Всупереч попереднім уявленням, що собор було зруйновано у **серпні-вересні 1941 р.**, виявилось, що тоді в нього влучила лише одна бомба. Та й то, не в сам давньоруський храм, а в дзвіницю ХVІІ ст. Таким чином, часткова руйнація собору відбулася пізніше, у вересні 1943 р.». Саме ця важлива інформація дозволяє припустити, що все ж таки частина фондів Чернігівського історичного музею могла бути вивезена до Німеччини, під час відступу німецьких частин з Чернігова у вересні 1943 року [12, с. 35]. **Після закінчення Другої Світової війни фонди Чернігівського історичного музею значно зменшились, втративши 27 тис. експонатів і 37 тис. томів музейної бібліотеки** [22, с. 3].

До вступу німецьких військ до Чернігова місто продовжували бомбардувати, хоч і не так відчайдушно, як раніше, — відбувалися нальоти окремих літаків.

Німецька окупація Чернігова тривала з **9 вересня 1941 по 21 вересня 1943 року**. Під час Другої світової війни населення міста зменшилось в декілька разів, але культурне та музейне життя в окупованому Чернігові не зупинилось.

Восени 1941 р. краєзнавець та працівник Чернігівського історичного музею С. Баран-Бутович після встановлення у Чернігові німецької влади очолив відділ культури та освіти міської управи і значною мірою сприяв збереженню пам'яток старовини за надзвичайно складних умов, які склалися під час війни. Він активно включився в справу по збереженню архівів та бібліотечних фондів, що залишилися у Чернігові, а особливий інтерес проявляв до відновлення музею [1, с. 52-53].

За його ініціативою було створено Архівне управління і так званий музейний фонд, співробітники якого (близько 10 осіб) рятували залишки колекцій, які було покинуто напризволяще та значною мірою зруйновано під час бомбардування міста у серпні 1941 р. У квітні 1942 р. С. Баран-Бутович порушив клопотання перед німецькою комендатурою і головою міської управи про створення в місті історичного музею, який би складався з відділів природи, сільського господарства, промисловості, побуту і мистецтва та історичного [6, арк. 3-4]. В цей час його нагороджено подякою від голови міської управи Чернігова, за організацію збереження пам'яток старовини (Лл. 1).

У 1942 р. колишній завідувач історичного відділу музею С. Баран-Бутович отримав дозвіл у німецькій комендатурі на відкриття у Чернігові музею [21, с. 56]. Він вважав, що, хоча «найцінніші експонати більшовики вивезли», на місці залишилось «багато речей» [2, с. 2].

Отримавши дозвіл на проведення розкопок згарища колишнього музею, Баран-Бутович підбирає штат (1 лаборант, відповідальний за практичне проведення розкопок, 3 розкопники-інвентаризатори, 2 вартових, 4 вантажників) і влітку 1942 року приступає до розкопок, які тривали 2,5 місяці (Лл. 2).

Після завершення розкопок знахідки були перевезені у приміщення майбутнього музею (колишній музей українських старожитностей ім. В. Тарновського) для їх подальшої обробки, інвентаризації та реставрації. Для проведення цієї роботи з 1 жовтня був створений Музейний фонд. Штат його складався з консерватора, лаборанта, вартового і прибиральниці. На посаду консерватора був призначений колишній співробітник Чернігівського історичного музею, він же працював лаборантом на розкопках згарища. Одночасно з розкопками проводився і ремонт будинку колишнього музею ім. В. Тарновського [1, с. 52].

Несподіваною і важливою знахідкою під час дослідження історії музею в роки війни став щоденник розкопок, який зберігається у Держархіві Чернігівської області [7]. В ньому зафіксовані експонати (крім археології), деякі з них описані досить досконало, відтворені тавра. За час розкопок було здобуто більше **3000** речей, серед них **1620** – кам'яного віку та великокнязівської доби, **615** фарфорових виробів (із них цілих та мало пошкоджених – 65), гармат XVII століття – **30**, фаянсових виробів – **13**, скляних виробів пошкоджених (переважно гутного виробництва) – 138, фрагментів дзвонів орнаментованих – **12**, ядер, бомб, картечин – **59**, мармурових і бронзових речей пошкоджених – **25**, глиняних – **28** [1, с. 53].

Цікаво, що у місцевому періодичному виданні 1942 року зазначалось, що всі цінні пам'ятки історичного музею загинули. Разом з іншими спорудами і будівлями міста під час воєнних дій згоріло і приміщення історичного музею, а всі найцінніші пам'ятки старовини, які там були, загинули.

Колишній працівник музею пан Екземплярський врятував вже під час пожежі кілька історичних картин, серед них два портрети Богдана Хмельницького, портрет

полковника Борковського і 22 картини роботи українських, російських та західноєвропейських художників. Також із пожежі він вихопив ікону Єлецької Божої матері та бюст українського поета-байкаря Леоніда Івановича Глібова. Врятовані експонати були передані німецькій комендатурі. Ікону німецьке командування передало Єлецькій релігійній общині.

У чернігівській газеті «Українське Полісся» від 11 січня 1942 року було зазначено: «на пожарищі і зараз ще можна побачити серед вугілля та цегли, рештки цінних експонатів — старовинну зброю, кравецьку машину, посуд з оригінальними орнаментами і т. д. Відділ освіти й культури міської управи повинен негайно вжити заходів, щоб усі експонати, які підлягають реставрації, були зібрані з пожарища й належно збережені» [3]. Розкопки тривали й наступного року протягом 4-х місяців, але на жаль, описів віднайдених тоді експонатів не виявлено. Таким чином, на згарищі будівлі історичного музею під час археологічних розкопок було виявлено і частково описано понад 3000 цінних музейних експонатів. У щоденнику розкопок зазначено, що серед іншого на згарищі вдалось знайти 1620 археологічних експонатів, перелік яких не наводився [21, с. 56].

Менше ніж через місяць після визволення Чернігова від німецько-фашистських загарбників, 15 жовтня 1943 р., частина розкопаних речей за розпорядженням обласного відділу народної освіти, була передана консерватором музейного фонду В. Андієвським новопризначеному в.о. директора О. Попку. До музею надійшло 2600 експонатів (переважно археологічні знахідки, фрагменти порцеляни, гармати, ядра) і як зазначалось в акті прийому, вони перебували в «дуже поганому стані» [1, с. 52-53]. Значна кількість експонатів, збереженість яких була кращою, була вивезена німцями під час відступу, оскільки в інвентарних книгах вони не зафіксовані. Серед них близько 1500 зразків кераміки, до 500 одиниць холодної і вогнепальної зброї, до 500 історико-побутових речей XV–XX ст., про це свідчить додаток до акту збитків, заподіяних Чернігівському історичному музею [13, с. 173-190].

Війна завдала музею непоправних збитків: втрачено 28250 експонатів та бібліотека з фондом 36560 примірників [5, арк. 1]. Вперше в історії нищення культурних цінностей здійснювалося не тільки в ході бойових дій, а й цілеспрямовано, на підставі спеціально розробленої нацистськими ідеологами концепції. Її головна кінцева мета – планомірне вивезення до Рейху найбільш цінних колекцій архівних документів, музейних експонатів, бібліотечних фондів. Для цього у складі німецької армії та армій її союзників були створені спеціальні підрозділи, призначені для виявлення і вилучення культурних цінностей на окупованій території. Зокрема, німецький спеціальний батальйон під командуванням Еберхарда барона фон Кюнсберга, Айнзацштаб рейхслейтера Альфреда Розенберга.

Основними маршрутами переміщення історико-культурних цінностей на захід передусім були великі транзитні склади у містах Верхньої Сілезії – Раціборі і Опаві (німецьке Троппау) (Raciborz і Toppau), які використовувались як тимчасові пункти. Іншими такими пунктами були склади у Кракові, Вільнюсі, Ризі, Кенігсберзі. Звідти награбовані скарби направлялись і утримувались у монастирі Буксхайм біля Меммінгену і в замках біля Кольмберга, Банца і Хехштедта. В подальшому створено централізовані збірні пункти у Мюнхені, Вісбадені, Оффенбасі, поблизу Франкфурта [8].

Музей відновив свою діяльність у грудні 1943 року, за ним закріплювався будинок колишнього музею Тарновського по вулиці Революції, 9, довоєнне приміщення відводилось для проведення робіт щодо виявлення музейних речей під згарищем [1, с. 53].

Серйозною проблемою стало питання повернення історико-культурних цінностей. Дослідник Джонатан Петропулос у своїй статті під назвою «Для Німеччини і для себе: мотивація, що стоїть за грабуванням та збиранням мистецтва нацистськими лідерами» наводить такі факти: від часу закінчення війни з Німеччини до Чернігівського історичного музею у 1947 році було повернуто лише **21 експонат** [26].

Німеччиною було повернуто Радянському Союзу **531 тис.** культурних предметів, вивезених в період війни, з них **167 тис.** належали Києву. Згідно з іншими даними, як мінімум **350 тис.** культурних предметів – безпосередньо цінності України. Проте значну їх частину не було передано до України, вони залишились в Росії [8].

Перший неповний список культурних втрат Україна офіційно передала Німеччині лише в 1994 році. Це каталоги з переліком цінностей, вивезених з Харківського, Чернігівського, Сімферопольського краєзнавчих музеїв, Севастопольського художнього, Національного художнього, Музею західного і східного мистецтва, Київського музею російського мистецтва, Львівської картинної галереї. Німці кажуть, що в їхніх музейних фондах немає експонатів, які ми шукаємо. Вони могли бути вивезені назад до Радянського Союзу, розграбовані, могли загинути під час бомбардувань.

Таким чином, важко сказати, куди поділась частина музейних експонатів Чернігівського історичного музею. Є різні версії стосовно цього питання. Зважаючи на катастрофічне руйнування міста під час Другої світової війни, велика частина експонатів Чернігівського музею скоріше за все була втрачена [19, с. 56-57].

Однак, існує думка, що наприкінці серпня 1941 року доволі значна частина музейної колекції, ще до масованого бомбардування нацистською авіацією міста, тобто до 26–27 серпня 1941 р., була захована у підвальні приміщення споруди колишнього пансіону чоловічої гімназії (не зберігся, Іл. 6) [19, с. 56-57]. Відомо, що *станом на серпень 1941 року, 63 найбільш цінні твори живопису були замуrowані в підвалі музею* [1, с. 51-52]. Тож теоретично, частина музейної колекції до сьогодні може бути схована і чекає свого часу...

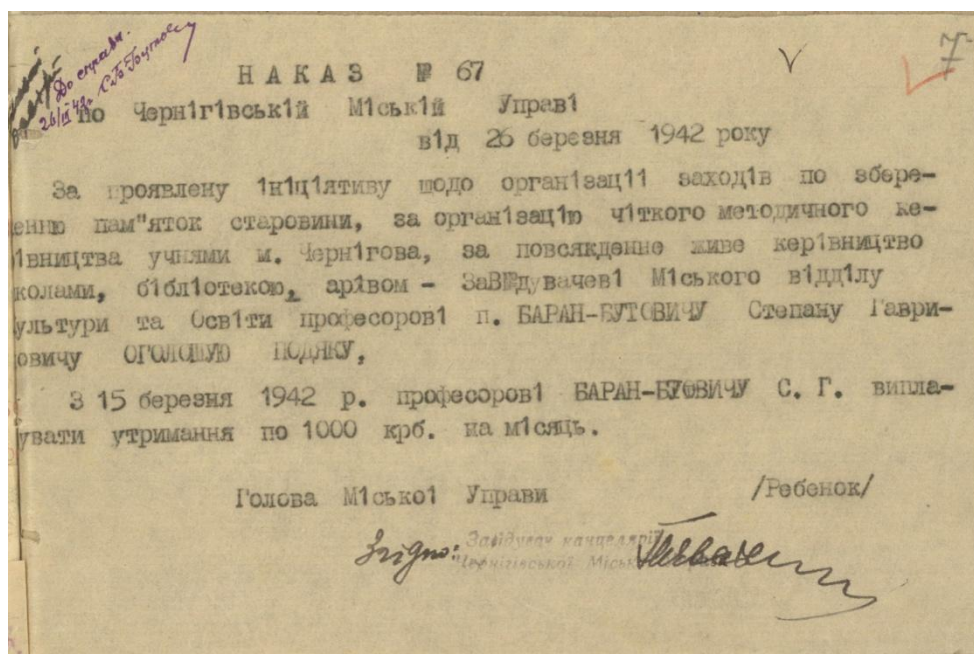
Людські та матеріальні втрати міста під час бойових дій та окупації Чернігова впродовж літа 1941 – осені 1943 рр. були величезними: було повністю або частково зруйновано 1740 будинків, що становило 70% житлового фонду міста. Серед зруйнованих споруд – 14 шкіл, педінститут, драматичний театр, усі промислові підприємства, вокзал, мости, тощо. Надзвичайна державна комісія, яка була створена в Радянському Союзі наприкінці війни для підрахунку завданих нею збитків, визнала Чернігів одним з найбільш зруйнованих міст СРСР. Місто включили до переліку найважливіших історичних міст СРСР, що сприяло збереженню, реставрації і відтворенню його пам'яток [10, с. 376-377]. Впродовж кінця 1940-х – на поч. 1950-х років були відновлені і споруди колишнього будинку Чернігівської жіночої гімназії та класичної чоловічої гімназії.

В будівлі колишньої Чернігівської жіночої гімназії після відбудови розташувався, як і до війни, середній навчальний заклад міста. З 1983 року і до тепер в цій споруді міститься Чернігівський художній музей ім. Г. Галагана, що був заснований на базі художнього відділу Чернігівського історичного музею. В основу експозиції покладено частину художніх фондів Чернігівського історичного музею (бл. 4 тис. експонатів), придбаних у повоєнні роки [27, с. 921].

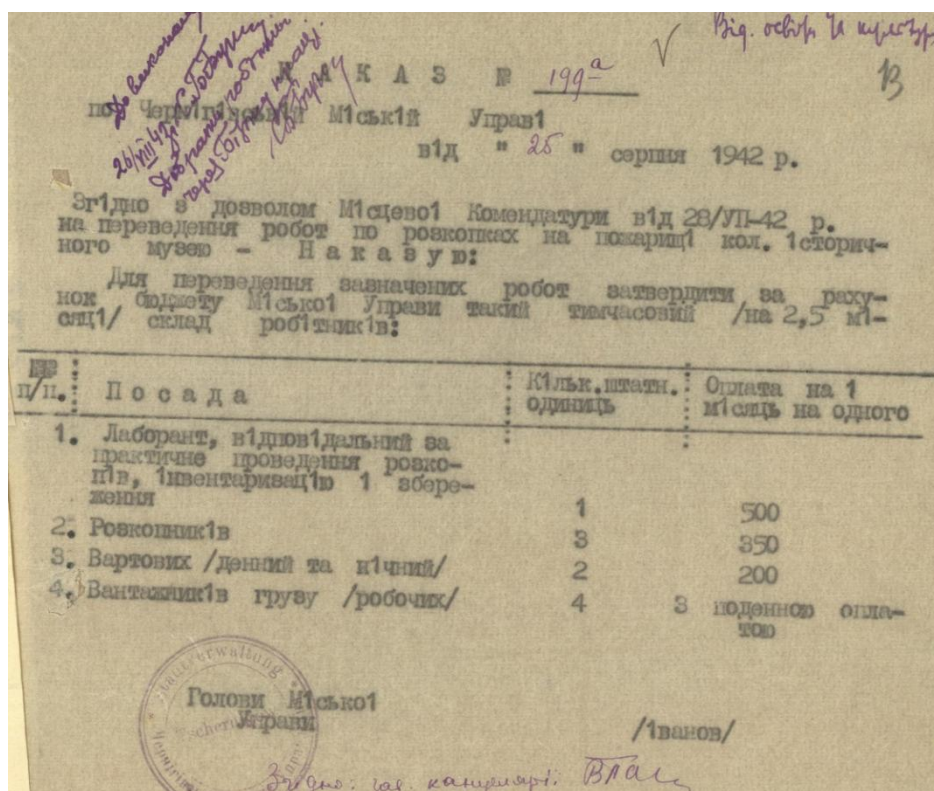
У 1950–1960-ті роки в будівлі колишньої класичної чоловічої гімназії розташовувався зооветеринарний технікум (у 1951–1964 рр.), а з 1964 року – Чернігівська філія Київського політехнічного інституту.

Після реставрації споруди у 1975–1977 рр. будівлю колишньої класичної чоловічої гімназії займає Чернігівський обласний історичний музей ім. В. Тарновського. Музей повернувся до будинку колишньої чоловічої гімназії, у своє довоєнне приміщення, де перебуває і до нині... (Лл. 3–12).

ДОДАТКИ

Лл. 1. Наказ про оголошення подяки С. Г. Баран-Бутовичу. Держархів Чернігівської області. Ф. Р.3001. Спр. 19. Арк. 7.

Лл. 2. Наказ про штат працівників на розкопки. Держархів Чернігівської області. Ф. Р.3001. Спр. 19. Арк. 13.

Іл. 3. Схема зони руйнувань Чернігова внаслідок авіабомбардувань 23–25 серпня 1941 р. (з мережі Інтернет)

Іл. 4. Зруйнована споруда Борисоглібського собору. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. №. КН-764

Іл. 5. Будівля колишньої чоловічої гімназії. 1943 рік. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. №. КН-764

Іл. 6. Пансіон колишньої чоловічої гімназії на Валу. 1941–43 роки. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. №. КН-527

*Іл. 7. Зоотехнікум на Валу. Будівля колишньої чоловічої гімназії. 1954 рік.
(з мережі Інтернет)*

Іл. 8. Чернігів. Колишній будинок чоловічої гімназії на Валу. 1956 р. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. №. КН-527

Іл. 9. Чернігів. Сучасна будівля колишньої чоловічої гімназії. (Нині історичний музей). 2020 рік. (з мережі Інтернет)

Гл. 10. Чернігів. Листопад 2022 р. Залишки фундаменту колишнього пансіону чоловічої гімназії. (з мережі Інтернет)

Гл. 11. Чернігів. Листопад 2022 р. Залишки цегли фундаменту колишнього пансіону чоловічої гімназії. (з мережі Інтернет)

Іл. 12. Чернігів. Колишня жіноча гімназія на Валі. 1941–43 роки. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. №. КН-527

Джерела та література

1. Арендар Г., Лихачова С. Чернігівський історичний музей у 20–90-ті роки. *Родовід*. 1996. № 2. С. 51-53.
2. Баран-Бутович С. Рік відбудовної роботи в галузі освіти та культури у м. Чернігові. *Українське Полісся*. № 101. 9 вересня 1942 р. С. 2.
3. Голод Ф. Зберегти рештки експонатів. *Українське Полісся*. 1942. 11 січня. Ч. 5.
4. Держархів Чернігівської обл. (Державний архів Чернігівської області). Ф. Р-2124. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1.
5. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-2124. Оп. 1. Спр. 110. Арк. 1.
6. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3001. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 3-4.
7. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3004. Оп. 1. Спр. 49. Арк. 8-53.
8. Дацків І. Втрата Україною історико-культурних цінностей під час Другої світової війни: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Тернопільська академія нар. господарства. Тернопіль, 2001. 167 с.
9. Кот С. Українські культурні втрати під час Другої Світової війни. *Розбудова держави*. 1996. № 4. С. 37.
10. Леп'явко С. Чернігів. Історія міста. Київ: Темпора. 2012. С. 376-377.
11. Леп'явко С. Чернігів у роки війни (1941–1943). Чернігів: Видавець Лозовий В. 2011. С. 14-15.
12. Леп'явко С. Чернігівські храми під час війни (за німецькими світлинами). Хрещення Київської Русі: визначна подія в історії українського народу. Матеріали науково-практичної конференції. Чернігів 2013. С. 35. URL: http://www.cult.gov.ua/_ld/1/154_ZBIRNIK_HRECHEN.pdf (дата звернення: 05.08.2022).
13. Лихачева С. Повоєнна історія Чернігівського історичного музею у спогадах О. Повод. *Скарбниця української культури*: зб. наук. пр. Чернігів. 2006. Вип. 7. С. 173-190.
14. Лихачева С. Повоєнна історія Чернігівського історичного музею у спогадах О. Повод. *Скарбниця української культури*: зб. наук. пр. Чернігів. 2006. Вип. 7. С. 173-174.
15. Линюк Л. XIV Археологічний з'їзд і музей Чернігівської губернської вченої архівної комісії. *Скарбниця української культури*: зб. наук пр. Вип. 11. Чернігів. 2009. С. 141-147.

16. Максакова Л. Спасение культурных ценностей в годы Великой Отечественной войны. Москва, 1990. С. 49.
17. Омельченко Ю. Музейне будівництво на Україні в 1921–1945 рр. *Український історичний журнал*. 1975. № 3. С. 122-128.
18. Рига Д. До історії створення та діяльності навчального закладу – Чернігівської класичної чоловічої гімназії у 1805–1919 роках та історії будівель колишньої гімназії у ХХ столітті. *Сіверянський літопис*. 2014. № 4. С. 243.
19. Рига Д. Руйнування споруди колишнього благородного пансіону Чернігівської класичної чоловічої гімназії в роки Другої світової війни. *Сіверянський літопис*. 2018. №4. С. 56-57.
20. Рига Д. Чернігівський Борисоглібський собор у 20–30-ті роки ХХ століття. *Сіверянський літопис*. 2016. № 5. С. 60-67.
21. Черненко О. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В. Тарновського (1896–1948 рр.). *Скарбниця української культури: зб. наук. пр. Вип. 9 (Спецвипуск 1)*. Чернігів, 2007. 136 с.
22. Сто років Чернігівському історичному музею. *Краєзнавство та шкільний туризм*. 1997. № 2. С. 3.
23. Історія. URL: <http://www.choim.org/about-us/history/> (дата звернення: 05.08.2022).
24. ЦДАВО України. (Центральний державний архів вищих органів влади України). Ф. 3538. Оп. 1. Спр. 54. Переписка з Чернігівською обласною комісією про збитки, заподіяні окупантами у Чернігівській області. Арк.119.
25. ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 321. Зведені відомості та акти НДК (Надзвичайна державна комісія – далі) про збитки, нанесені німецько-фашистськими загарбниками культурним установам Чернігівської області. Арк.178-183.
26. For Germany and Themselves: The Motivation behind the Nazi Leaders Plundering and Collection of the Art. by Jonathan Petropoulos. *Spoils of War*. № 6. February. 1999. P. 33.
27. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / [За ред. А. В. Кудрицького]. Київ, 1990. С. 921.

Yuliia HUCHOK
Danylo RYHA
(Chernihiv)

Treasures under fire
(regarding the destruction of the buildings of the former women's and men's gymnasium)

The article is about the destruction of the buildings of the former building of the Chernihiv Women's Gymnasium and the Classical Men's Gymnasium during the Second World War, the loss of the museum collection that was kept there before the war. This important issue is fully and comprehensively analyzed. Among the researchers who considered this issue in one way or another, we should mention the intelligence officers: Arendar G., Lepyavka S., Rudenko V., and other scientists and local historians of Chernihiv Oblast. However, until now there has been no such targeted research.

*Among the **methods** that were used for the conducted research, it is possible to single out analytical and critical methods, which were actually based on the processing of the obtained information. The **scientific novelty** is represented primarily by the study of the main question, regarding the disclosure of the question of the destruction of the buildings of the former Chernihiv Classical Men's Gymnasium during the Second World War. **Conclusions.** This study, in accordance with the given topic, fully revealed all the main issues in this article*

Keywords: Chernihiv boarding house, World War II, destruction of the city.

ДОСЛІДЖЕННЯ «МИХАЙЛІВСЬКОЇ БОЖНИЦІ» МІСТА ОСТРА В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Стаття присвячена опису робіт по обстеженню стану пам'ятки архітектури національного значення – Михайлівської церкви міста Остра. Обстеження проводилося у вересні 2022 р. під час російсько-української війни. Обстеження встановило, що підземні частини пам'ятки були пошкоджені при ритті фортифікаційних укріплень. В ході огляду були зібрані артефакти. Також на двох ділянках було проведене зачищення залишків стін і фундаментів церкви. В ході дослідження встановлені конструктивні особливості влаштування підмурків споруди. Також виявлено, що при зведенні стін використовувався різновид цегли, характерний для киево-переяславської архітектури XII ст., який досі не фіксували у цій пам'ятці. Дані дослідження дають можливість по-новому поглянути на час будівництва згаданої церкви.

Ключові слова: охорона культурної спадщини, архітектура Давньої Русі, Чернігів, Київ, Переяслав, плінфа.

14 вересня 2022 р. група чернігівських археологів обстежила пошкоджені пам'ятки старовини м. Остра. Виїзд був зумовлений сигналом від остерських активістів-пам'яткоохоронців В. І. Остапця та І. І. Майко, котрі повідомили про руйнування пам'ятника археології – давнього городища на території села Старогородка. Однак постраждав не тільки культурний шар цього городища, а й давньоруський мурований храм, що стоїть на ньому.

По приїзді до Остра ми зустрілися з працівниками тамтешньої міської ради, які повідомили, що в перші дні війни військові ЗСУ провели земляні роботи (вирили окопи) без будь-яких погоджень чи дозволів з боку Остерської ради. Ці фортифікації пошкодили пам'ятку національного значення «Юрієву божницю XI ст. охоронний номер 849», яка включає як вівтар давньої церкви, що зберігся у наземних частинах, так і рештки стін й підмурки споруди, які знаходяться під землею. У червні 2022 року стан пам'ятки обстежила комісія, спеціально створена на виконання листа від управління містобудування і архітектури Чернігівської ОДА «про обстеження пам'яток архітектури місцевого та національного значення у зв'язку із воєнною агресією російської федерації на території України».

Цегляний храм м. Остра згаданий у літописній статті 1152 року під назвою «божници святого Михаила» [1, с. 446]. У XVII – першій пол. XVIII ст. в ньому продовжували проводити церковне служіння. У 1753 р. сталася пожежа, після якої в 1755 р. постраждалий храм закрили. Наприкінці XVIII ст. західна вітха частина церкви була розібрана, а вилучені будівельні матеріали використані для спорудження винокурного заводу [2, с. 134-137]. До нашого часу в наземних частинах збереглася лише східна стіна храму з абсидою (не повністю), в інтер'єрі якої знаходиться давній фресковий розпис.

Про підземні залишки споруди відомо небагато. У кінці XIX ст. їх розкопував М. Костянтинович [2], а у 1923 р. [3, с. 2] (чи в 1924 р. [4, с. 307]) археологічні

дослідження продовжив директор остерського краєзнавчого музею А. Розанов. Натомість вивченням архітектури і живопису «божниці» займався чимало архітекторів і мистецтвознавців, зокрема, П. Покришкін, А. Половцев, Е. Половцев, М. Макаренко, В. Зуммер, В. Бабюк, О. Комеч, Л. Ліфшиц, В. Сараб'янов, Ю. Коренюк, та інші.

Цегляна «божниця» в Острі відноситься до невеликої групи одноабсидних, одноглавих давньоруських храмів. Його баня, що за літописом була дерев'яною, мала спиратися на східну стіну при з'єднанні її з абсидою, та два Г-подібних стовпи. Фасади церкви були оздоблені плоскими лопатками, в інтер'єрі ж лопаток не було простежено.

Різні дослідники вказують неоднакові розміри споруди в плані. Ширина храму по зовнішньому контуру складає 10,5 м, оцінка ж загальної довжини храму коливається в межах від 16,5 м за О. Черненко [5, с. 75] до 15,5 м – за розрахунком автора цієї розвідки.

Характер мурування добре видно на збереженій вівтарній частині церкви. Стіни будівлі складені з каменів та цегли на вапняному розчині у техніці «opus mixtum» зі схованим рядом. Спершу науковці звернули увагу на близькість жовтої цегли «божниці» до плінфи чернігівських пам'яток [6, с. 37-38]. Пізніше була визначена київська приналежність червоної плінфи остерської церкви [7, с. 157]. Влаштування ж фундаментів храму до останнього часу було невідоме.

Хоча ситуація видавалася контрольованою, було б помилкою не побачити проблемну пам'ятку на власні очі, отож група археологів у супроводі І. І. Майко та директора Остерського краєзнавчого музею А. П. Мисливця приїхала на городище, що на південно-східній околиці м. Остра. Археологи оглянули людські кістки, викинуті із землі при викопуванні шанців, які місцеві активісти позбирали і поклали в церкві.

Поруч із вівтарем «Юрієвої божниці», на захід від неї, знаходилася велика яма, викопана екскаватором (Іл. 1), за словами остерських активістів – капонір для Zenitki. Розмір ями складав біля 3,5x8 м при глибині до 1,4 м (Іл. 2, 3). На момент огляду яма мала нерівні контури й дно, сильніше заглиблене в центрі. Були помітні підземні частини західної стіни та підкупольних стовпів, пошкоджені екскаватором та

Іл. 1. Котлован на території пам'ятки національного значення «Юрієва божниця», вид із заходу

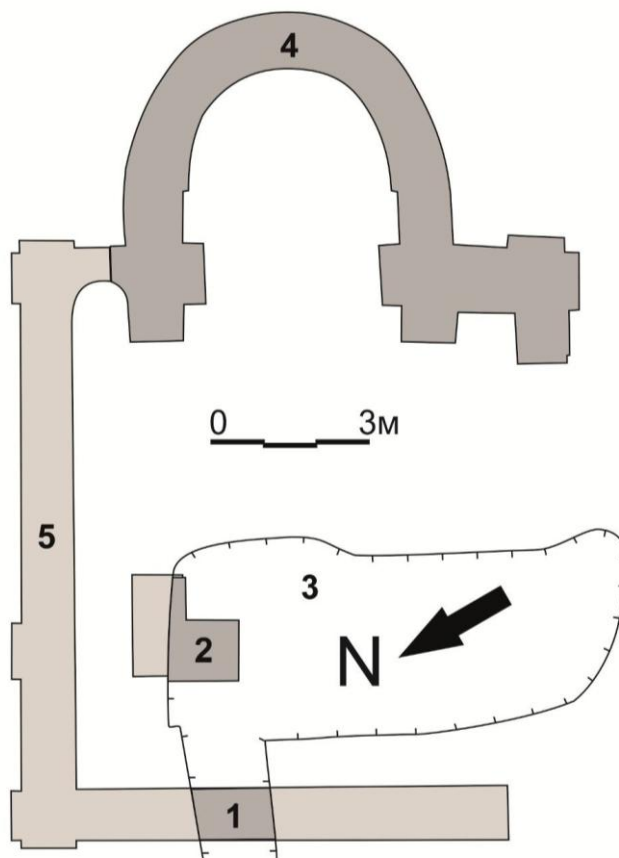
частково засипані землею, уламками плінфи і камінням. Зі сходу та півночі від капоніру височіли відвали ґрунту. Краї ями заросли бур'яном, котрий звішувався донизу й заважав огляду. Від капоніру в західному напрямку йшла траншея шириною по низу біля 1 м, що розширювалася вгорі до 1,3–1,5 м, та глибиною біля 1,4 м. Вона перетинала західну стіну «божниці».

На відвалах ям археологи зібрали «підйомний матеріал», який окрім каміння, уламків плінф, жолобчастої цегли і вапна, включав шматки фрескової штукатурки періоду Київської Русі. Останні були одно-тонними з суцільним фарбуванням синім, смарагдовим, чорним кольорами та з поліхромним розписом. Серед знахідок траплялися й уламки керамічних посудин – глекоподібних голосників, імпортованих амфор та кухонного посуду різних епох.

Після спілкування із представниками адміністрації нашої групи лишалося кілька годин на дослідження, щоб встигнути повернутися у Чернігів до настання комендантської години. Отож було прийняте рішення звільнити від високої рослинності прилеглу до котловану ділянку, зачистити деякі елементи залишків храму (південну частину північного стовпа та стіни траншеї в місці, де вона перерізала західну стіну храму), зробити фотофіксацію та окремі обміри.

Після «викорчовування» бур'янів у стінках котловану стали помітні нашарування ґрунту, що відклалися за минулі століття. На східній стінці ями, яка проходила дещо східніше північного підкупольного стовпа, до самого низу простежувалося залягання темних супісків. Водночас профіль західної стінки котловану демонстрував іншу картину: тут під шаром сірого супіску товщиною 0,3–0,4 м знаходився завал вапняного розчину, перемішаного із будівельним сміттям, потужність якого місцями сягала 0,7 м. Ймовірно, цей завал утворився на місці розташування розкопу XIX ст., або ями, викопаної під час розбирання стін церкви в кінці XVIII ст. Нижче, до самого материка, лежав шар чорного супіску, при прокопуванні якого були знайдені фрагменти круглих віконниць діаметром біля 12 см, виготовлених із зеленуватого скла, які ймовірно, відносяться до козацької доби. Описані шари мали продовження й у стінках траншеї, що брала початок від капоніру й прямувала від нього на захід повз пам'ятника Костянтиновичу.

Рештки західної стіни церкви були виявлені в північній стінці траншеї (Іл. 2, 1) на

Іл. 2. План-схема пам'ятки «Юрієва божниця»:

- 1 - місце дослідження ділянки західної стіни;
- 2 - місце дослідження північного стовпа;
- 3 - яма і траншея, що пошкодили пам'ятку;
- 4 - вітярна частина «Юрієвої божниці», збережена у наземних формах;
- 5 - підземні рештки стін храму за Костянтиновичем і Зуммером.

глибині 0,15 м від денної поверхні, під шаром сірого супіску. У цьому місці стіна збереглася на висоту 0,75–0,80 м, причому зверху в муруванні лежали брили пісковика й лише зрідка плінфи, нижче ж залягали чотири шари плінф на коричневому вапняному розчині. Цей колір (після висихання уламки ставали рожево-сіримі) надавало саме вапно, оскільки цем'янка, зроблена із подрібненої плінфи рожевого кольору, траплялася в розчині не так часто.

Стіна «божниць» у верхній частині має товщину 1,05 м, в нижній – 1,0 м, вона лежить на підмурку, влаштованому у фундаментному рові, викопаному в природному чорноземі та світлому супіщаному материкау. На глибині 1,65–1,68 м від денної поверхні рів має ширину 1,0 м. Ширина підмурку у верхній частині складає 0,95 м, фундамент поступово звужується до низу й на рівні дна траншеї має усього 0,55–0,60 м ширини. Простір між підмурком і стінками фундаментного рову заповнено природним чорноземом. Імовірно, влаштування фундаментів відбулося значно пізніше викопування ровів, котрі за цей час встигли обсіпатися. Глибина підмурку достеменно невідома, оскільки він не прокопувався до самого низу.

У верхній частині (на глибині 0,6 м від подошви стіни) підмурок, складений із брил сірого пісковика кутастої форми, розміром, в основному, біля 15x20x10 см. На камінні подекуди помітні сліди світло-сірого (білого) розчину. Нижче фундамент заповнений камінням меншого розміру (біля 10x10x5–7 см) та іншої породи. Це злегка обкатані валуни чорного кольору з великою удільною вагою (можливо ільменіт?). Каміння складене шарами без розчину. Звертає на себе увагу, що кам'яна забутівка зміщена в бік східного краю фундаментного рову та стіни, розташованої точно над ним. Західна сторона фундаментного рову засипана землею, однак саме тут був помічений залізний костиль, вертикально увіткнутий в землю. Його вершина лежить на глибині -315 від R⁰ (відповідно 1,6 м від денної поверхні). Костиль прямокутний в перетині, з розплесканою верхівкою. На нашу думку, це деталь, якою були скріплені дерев'яні лежні, що знаходилися в основі фундаменту. Отже, можна припустити, що низ підмурку західної стіни лежить близько від дна траншеї.

Історики давньоруської архітектури помічали сліди дерев'яних лежнів на дні фундаментних ровів будівель різних архітектурних шкіл південної Русі – київської, переяславської і чернігівської. Під фундаментами Десятинної церкви і храму Кловського монастиря, церкви у садибі Художнього інституту, Спасі на Берестові в Києві, Вишгородському соборі, великому храмі Зарубського монастиря лежні з'єднувалися залізними костиллями. У Переяславському зодчестві залізні костилі для поєднання дерев'яних елементів субструкцій фундаментів, знайдені в Михайлівському соборі та церкві Андрія [8, с. 62-65]. У Чернігові рештки лежнів були зафіксовані при розкопках підмурків так званої «церкви-усипальниці», «кампаніли» – «однокамерного терему» [9, с. 10], Успенської церкви Єлецького монастиря та Борисоглібського собору. В перших двох випадках на місцях з'єднань лежнів знаходили металеві костилі, в чернігівській «церкві-усипальниці» залізні костилі довжиною 20–22 см були квадратними в перетині зі сторонами 0,8–1,0 см [10, с. 148].

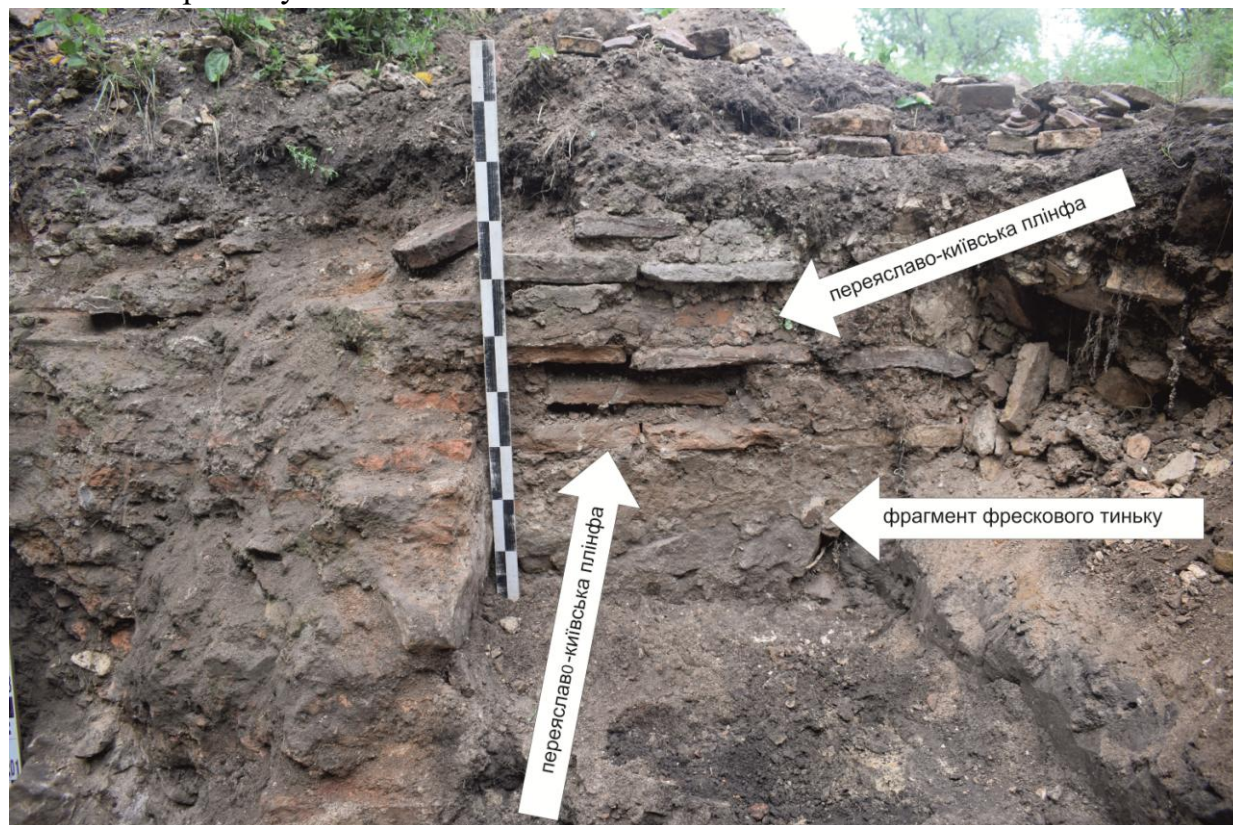
У південній стінці траншеї залишків мурування західної стіни храму не було виявлено, замість нього там знаходився завал розкришеного вапняного розчину, перемішаного з уламками плінф.

Також була розчищена південна сторона решток північного підкупольного стовпа (Іл. 2, 2). Мурування розпочиналося на глибині 0,12–0,15 м від денної поверхні, його висота над рівнем підмурку складала майже 0,9 м. Мурування здійснювалося на

дванадцять верств плінфи, на східній лопатці стовпа замість кількох рядів плінфи були вкладені брили сірого пісковіку.

Цегла і камені були складені на коричневому вапняному розчині в техніці змішаного мурування зі схованим рядом, причому «сховані» шари були утоплені на 2–3 см від лицьової поверхні стіни. До південної площини східної лопатки стовпа, на глибині 0,63 м від рівня сучасної денної поверхні (-216 від R⁰), прикипів маленький фрагмент фрескової штукатурки, забарвленої червоною вохрою (Іл. 3). Це свідчить про те, що цей рівень ґрунту на час будівництва храму був значно нижчий за сучасний. Таким чином, давня підлога церкви знаходилася навіть глибше, ніж це припускав С. Подлевський на основі аналізу розташування давніх графіті. На його думку, первісна підлога мала лежати на глибині близько 0,50–0,55 м від рівня сучасної підлоги абсиди «божниці» [11, с. 77].

Під цегляним муруванням знаходиться фундамент, складений з уламків чорного важкого каміння без застосування розчину. Кам'яна забутовка простежена до глибини - 292 м від R⁰. Як і у випадку із західною стіною храму, фундамент вужчий ніж стовп, який на нього спирається, а між краєм фундаментного рову і камінням підмурку був засипаний чорний супісок.

Іл. 3. Мурування північного стовпа, вид із півдня

Довжина східної лопатки стовпа складала біля 1,0 м, на схід від неї лежав завал будівельного сміття. Південна лопатка мала ширину 1,25 м, однак її край зрубаний ковшем екскаватора, отож лопатку не можна простежити на повну довжину. Мурування південної лопатки подекуди збереглося на 0,75 м. Пляма фундаментного рову під нею простежена до краю розчищеної ділянки – на 1,05 м. Наразі невідомо, чи це був фундаментний ровик власне стовпа, чи стрічки дерев'яних лежнів, що з'єднували між собою підмурки стовпів.

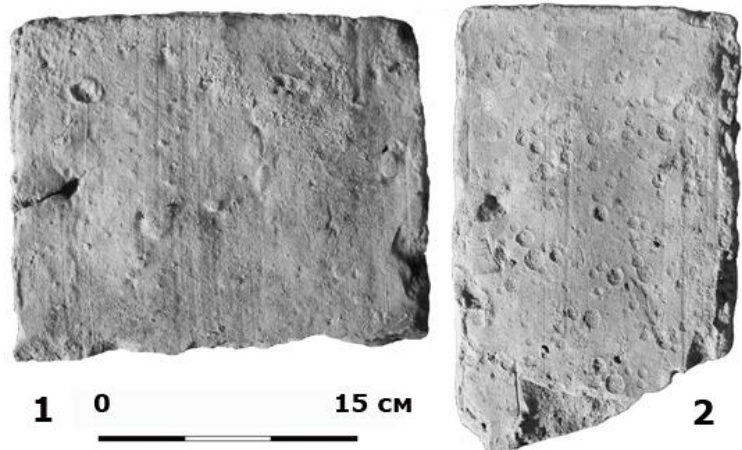
Серед цікавих спостережень, зроблених в ході розвідки, була знахідка ще одного типу плінфи, застосованого у первісному муруванні споруди. Як вже відзначалося раніше, на фасади «божниці» виведені торці плінф жовтого кольору (чернігівські) та червоного (київські). Вони мали відносно невелику товщину: 2,5–4,5 см. Під час розвідки виявлено, що у сховані верстви мурування давні майстри вкладали значно товстішу плінфу, виготовлену з іншої глини та в іншій техніці, ніж відомі зразки цегли остерського храму. Така плінфа характерна для переяславо-київської традиції. Її використання ставить додаткові питання перед науковцями щодо визначення часу побудови Михайлівської церкви в Острі. З подрібнених плінф цього типу була виготовлена і цем'янка, додана до вапняного розчину первісного мурування храму.

Справа в тому, що «Юрієва божниця» не має твердого підґрунтя у датуванні, котре б спиралося на літописні дати часу закладання або завершення будівництва. З цієї причини історики архітектури розділилися на два великих табори щодо визначення віку пам'ятки.

Так, М. Макаренко на підставі історичних розрахунків та стилю фрескових розписів «божниці», спершу відніс її до часу між 1098 і 1152 рр. [12, с. 403], а пізніше скоротив цей термін до 1120–1152 рр. [13, с. 206]. Натомість архітектор П. Покришкін датував храм XI ст. – «по кирпичам, кладке и устройству арки» [14, с. 19]. Ця дата припала до душі й науковцям другої половини XX ст. (М. Каргеру [15, с. 19], Ю. Асєєву [16, с. 559], В. Богусевичу [16, с. 37]). Основним аргументом такого датування, приуроченого до літописної дати заснування Остерського городця (1098 р.), було використання в храмі архаїчної техніки мурування та застосування тонкої плінфи, характерної для найдавніших пам'яток зодчества Русі. Згодом російські археологи П. Раппопорт та Д. Йолшин, переглянувши датування пам'яток давньоруської архітектури, на основі визначення формату цегли, прийняли компромісні дати: 1109–1113 рр. [7, с. 157; 17, с. 256-257, 262]. У своїй попередній праці автор цієї розвідки запропонував найбільш «пізнє» датування «Юрієвої божниці»: кінець 1130-х – початок 1140-х років [18, с. 191].

Таблиця 1. Датування часу будівництва «Юрієвої божниці» різними авторами.

<i>Ім'я автора</i>	<i>Дата</i>
П. Покришкін	XI ст.
М. Макаренко	1098–1152 рр.
М. Макаренко	1120–1152 рр.
В. Богусевич	1098 р.
М. Каргер	1098 р.
Ю. Асєєв	1098 р.
П. Раппопорт	1109–1113 рр.
Д. Йолшин	До 1110 р.
І. Ігнатенко	Кінець 1130-х – початок 1140-х

Іл. 4. Переяславо-київська плінфа з «Юрієвої божниці»

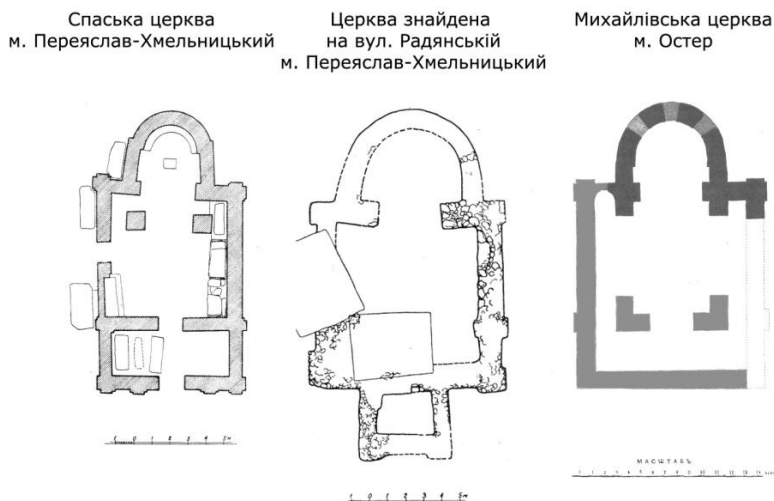
Зазвичай, великий формат плінф вважається ознакою старовини. Якщо глянути на цеглу «божниць», то побачимо, що застосовані в її зведенні плінфи мають узагальнений розміром 35–33x28–27x3,5–3,0 см [7, с. 38; 16, с. 38]. Плінфи, аналогічні зразкам одного з різновидів будівельної кераміки Остра (Тип III-A), вживалися в Чернігові при будівництві споруд у техніці мурування «з прихованим рядом» (церква-усипальниця на Валу), так і в «рівношаровій» техніці («кампаніла» – «однокамерний терем» та Успенська церква Єлецького монастиря) [18, с. 182-185; 19, с. 39]. Ці чернігівські пам'ятки датовані дослідниками по-різному, від першої половини XI ст. [20, с. 98] по третю чверть XII ст. [15, с. 573-574], хоча очевидно складають більш-менш компактну за хронологією групу.

Червоні плінфи Остерської «божниць» київського виробництва Д. Йолшин відніс до Типу III-2, вказавши дещо інші розміри, ніж попередники (34–33x29–27x4,5–4 см) [21, с. 121]. За даними цього дослідника, з такої ж цегли побудовані Успенський собор Києво-Печерського монастиря, Спас на Берестові, Церква

Бориса і Гліба у Вишгороді, Михайлівська Золотоверха церква, подібні плінфи траплялися і в інших спорудах Києва. Отож, час побутування подібної будівельної кераміки в основному припадає на XI ст. А от нововиявлена переяславсько-київська плінфа (Тип III-4 за Д. Йолшиним) [21, с. 112] сюди аж ніяк не вписується. Цегла цього типу зазвичай використовувалася при будівництві Київських і Переяславських храмів середини – другої половини XII ст. (Кирилівська церква, Храм Різдва Богородиці на Подолі, церква на вул. Юрківській Києва, у Воскресенській і Успенській церквах Переяслава) та навіть храмів кінця XII ст. – церкви Апостолів у Білгороді (1197 р.), церкви Василя в Овручі, Київської ротонди, храму на Вознесенському спуску в Києві та ін. [21, с. 117-123].

Згадана переяславо-київська плінфа, виявлена у Острі, більша за розміром за аналогічні зразки з інших центрів. Так, на фасад муру північного стовпа виходив «ложок» плінфи, що мав довжину 35 см (це максимальне зафіксоване значення). Відібрані у відвалах фрагменти цеглин цього типу були шириною 23–23,5 см й товщиною 4,7–6,2 см (Іл. 4, 1). Серед уламків траплялися й вужчі цеглини, зроблені в такій же техніці, вони мали сталу ширину – 16 см при товщині 4,5-7,2 см (Іл. 4, 2). Такий же «додатковий» формат цегли був присутній і в мурах Кирилівської церкви в Києві [7, с. 21].

Отож у будівельній техніці Остерського храму спостерігаємо спільну участь чернігівських, київських і переяславських будівельників. Архітектурні прийоми, застосовані в «Юрієвій божниці», зокрема влаштування фундаментів з валунів, вкладених насухо, збігаються з аналогічними прийомами, зафіксованими у Переяславських будівлях – Спаській церкві та храмі, розкопаному на колишній вул. Радянській [22, с. 282]. Плани і розміри цих будівель мають велику подібність

Іл. 5. Порівняльна таблиця одноабсидних храмів Переяславської архітектурної школи

до Остерської «божниці» (Іл. 5). Однак в підмурках цих храмів не було виявлено субструкцій із залізними костілями.

Таким чином, з огляду на те, що більшість чернігівських споруд не має опертя в літописі, а переяславські пам'ятки зовсім не мають абсолютних дат будівництва, подальше вивчення Остерської церкви може допомогти зрозуміти шляхи розвитку давньоруської архітектури, оскільки дасть можливість корелювати прийоми діяльності артілей трьох земель-княжінь.

Джерела та література

1. ПСРЛ. Санкт-Петербург: Тип. М. А. Александрова. 1908. Т. 2. Ипатьевская летопись. XVI с. + 938 стб. + 87 с.
2. Константинович М. Развалины Юрьевой божницы в с. Старогородке. *Киевская старина*. Киев, 1896. № 11. С. 129-136.
3. Зуммер В. Юрієва божниця. Записки історико-філологічного відділу. 1927. Кн. V. С. 1-7.
4. Ясновська Л. В. До історії археологічного вивчення давньоруських старожитностей округи літописного Городця Остерського у XIX – на початку XX ст. *Сіверщина в історії України*: зб. наук. пр. 2012. Вип. 5. С. 304-309.
5. Пам'ятки монументальної архітектури Північного Лівобережжя XI–XIII ст. Каталог / Черненко О., Ярошенко О. Чернігів: SCRIPTORIUM, 2019. 226 с.
6. Богусевич В. А. Остёрский городок. *Краткие сообщения института археологии*. Киев, 1962. Вып. 12. С. 37-42.
7. Ёлшин Д. Д. Зодчество Переяславля Южного: школа или артель? *Актуальные проблемы теории и истории искусства*: Сборник научных статей. Санкт-Петербург, 2012. С. 156-161; 523, 553.
8. Раппопорт П. А. Строительное производство древней Руси X–XIII вв. Санкт-Петербург: «Наука», 1994. 160 с.
9. Холостенко Н. В. Черниговские каменные княжеские терема XI в. *Архитектурное наследство*. 1963. № 15. С. 3-17.
10. Коваленко В. П., Раппопорт П. А. Новый памятник византийского зодчества на черниговском детинце. *Южная Русь и Византия*: сб. научных трудов к XVIII конгрессу византинистов. Київ: Наукова думка. 1991. С. 142-157.
11. Подлевський С. Епіграфічні знахідки в Михайлівській церкві Остра. *Сіверянський літопис*. 2017. № 1-2. С. 72-78.
12. Макаренко Н. Древнейший памятник искусства Переяславского княжества. Сборник статей в честь графини Прасковьи Сергеевны Уваровой, 1885–1915. Москва: Тип-я «Сириус», 1916. С. 373-404.
13. Макаренко М. Старогородська «божниця» та її малювання взагалі. Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали. Київ: Держвидав України, 1928. С. 205-223.
14. Покрышкин П. П. Черниговской губ., Остерского у., с. Старогородка. «Божница» XI–XII в. *Известия императорской археологической комиссии*. Санкт-Петербург, 1908. Вып. 26. С. 18-20.
15. Каргер М. К. Летская божница Владимира Мономаха. *Краткие сообщения института истории материальной культуры*. 1953, Вып. XLIX. С. 13-20.
16. Всеобщая история архитектуры в 12 томах. Том 3: Архитектура Восточной Европы. Средние века. (Под редакцией Ю. С. Ярлова (ответственный редактор), Н. Н. Воронина, П. Н. Максимова, Ю. А. Нельговского. Ленинград: Стройиздат, Ленинградское отделение, 1966. 687 с.
17. Раппопорт П. А. Древнерусская архитектура. Санкт-Петербург: Стройиздат, Санкт-Петербургское отделение, 1993. 286 с.

18. Ігнатенко І. Періодизація кам'яного зодчества Чернігова XII ст. за історичними джерелами та будівельними матеріалами. *Чернігівські старожитності*: зб. наук. пр. / Нац. архітектур.-іст. заповідник «Чернігів стародавній», Центр пам'яткознавства Нац. акад. наук України і Укр.т-ва охорони пам'яток історії та культури. Чернігів: Десна Поліграф. 2020. Вип. 6(9). С. 175-193.

19. Ігнатенко И. Плинфоделие Чернигова. Из истории строительной керамики средневековой Восточной Европы. Санкт-Петербург, 2003. С. 34-50.

20. Холостенко Н. В. Ильинская церковь в Чернигове по исследованиям 1964–1965 гг. Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси. Москва, 1972. С. 98-99.

21. Ёлшин Д. Д. Киевская плинфа X–XIII веков: опыт типологии. Культурный шар. Статті на пошану Гліба Юрійовича Івакіна. Київ: Лаурис, 2017. С. 98-128.

22. Каргер М. К. Памятники древнерусского зодчества в Переяслав-Хмельницком. Зодчество Украины. Киев: Издат. Академии архитектуры УССР. 1954. С. 271-296.

Ihor IHNATENKO
(Chernihiv)

Research of the "Mikhailivska Bozhnytsia" in the town of Oster in the conditions of the Russian-Ukrainian war

The article is devoted to the description of the work on the survey of the state of the architectural monument of national importance - St. Michael's Church in the town of Oster. The inspection was carried out in September 2022 during the Russian-Ukrainian war. The survey found that the underground parts of the monument were damaged during the construction of fortifications. Artifacts were collected during the inspection. Also, in two areas, the remnants of the walls and foundations of the church were cleaned. In the course of the research, the structural features of the arrangement of the foundations of the building were established. It was also discovered that a type of brick, characteristic of Kyiv-Pereiaslav architecture of the 12th century, was used in the construction of the walls, which has not yet been recorded in this monument. These studies make it possible to look at the time of construction of this church in a new way.

Key words: protection of cultural heritage; architecture of Ancient Rus; Chernihiv; Kyiv; Pereiaslav; plinfa.

ФОТОФІКСАЦІЯ ПАМ'ЯТОК ЄЛЕЦЬКОГО МОНАСТИРЯ У ЧЕРНІГОВІ СТАНОМ НА 1953 р.

У статті йдеться про обстеження та фотофіксацію фахівцями Центральної проектно-реставраційної майстерні Академії архітектури СРСР келійних корпусів Єлецького монастиря у 1953 р. У студії проаналізовані світлини, через які можна простежити стан як історичних будівель, так і території святині в зазначений час. Наголошено на вагомому значенні фотодокументів як історичного джерела у дослідженні минувшини.

Ключові слова: Єлецький монастир, обстеження, охорона пам'яток архітектури, технічний стан, фотодокумент, фотофіксація.

Свою історію чернігівський Єлецький монастир розпочав ще у другій половині XI ст., за часів князя Святослава Ярославича. Монастирська обитель була потужним носієм ідей християнства, культури та духовності. Не можна оминати і значний вплив цієї святині на господарсько-економічне життя регіону.

Про минуле Єлецького монастиря, а саме: його заснування, історію, пам'ятки, видатних постатей, можна довідатися з деяких письмових та усних джерел. Однак, здебільшого вони дають лише уявлення про те, як виглядала сама монастирська садиба та її древні будівлі [1; 2; 3]. Більш наочно демонструють певний об'єкт, його стан візуальні джерела. До перших зображень цієї святині та головної її споруди – Успенського собору (XII–XVII ст.), відносять ікону Єлецької Божої Матері (остання чверть XVII ст.) та рукописний план Чернігова «Абрис Чернігівський» (1706 р.). Щодо ікони, то вона представлена як безпосередньо живописним зображенням, так і вміщеною до стародруків гравюрою. [2, с. 11-12, 164-179; 4, с. 15-17, 22]. Однак, у цих випадках треба враховувати певну схематичність зображуваних архітектурних пам'яток та творчий підхід виконавців цих робіт.

Більш неупередженими у відтворенні об'єктів та подій є аудіовізуальні історичні джерела. До таких відносять і фотографії. Хоча вони дещо обмежені в часовому вимірі, оскільки виникають лише в середині XIX ст. Фотодокументи дають змогу зорозово перенестися у минуле, нібито стати його учасником. Для історичної науки фотографії є візуальними пам'ятками історії. У ряді історичних джерел вони посідають важливе місце та є незаперечними документальними свідченнями явищ та подій різних сфер суспільного життя. Звісно, потрібно ще враховувати ідеологізований погляд автора. Тож дослідник має ставити питання про походження світлини [5, с. 150, 155; 6, с. 42-44].

Важливими є знімки вулиць та пам'яток історії, які з часом змінюються чи взагалі зникають. Збережені фотодокументи зробили свій внесок у справу відбудови унікальних архітектурних пам'яток, котрі свого часу були пошкоджені або повністю зруйновані [6, с. 44-46].

Будучи одними з найбільш масових зображувальних документів, фотографії зберігаються в архівних установах, музеях, бібліотеках, приватних колекціях. Маючи значний інформаційний потенціал, їх використовують як ілюстративний матеріал в

історичних розвідках, науково-популярних виданнях, газетах, журналах тощо. Світлини допомагають реконструювати картину минулого та мають особливе значення для формування картини певного періоду [5, с. 154-155; 7, с. 172-173].

Автор цієї статті у своїх працях вже звертався до вивчення фотознімків Чернігова, що зберігаються в Центральному державному кінофотофоноархіві України ім. Г. С. Пшеничного. Були проаналізовані чернігівські фото зі збірки цієї архівної установи, які датовані як кінцем ХІХ – початком ХХ ст., так і 1930–1940-ми рр. На них переважно зображено архітектурне надбання міста, серед якого і кілька світлин з пам'ятками Єлецького монастиря, зокрема Успенського собору [8; 9]. Про маловідомі негативи із зображенням Успенського собору (екстер'єру та інтер'єру) Єлецької святині розповідають у своїй студії Н. Світлична та Ю. Коренюк. Ці фотоматеріали зберігаються у фондах Національного заповідника «Софія Київська», датовані 1923–1924 рр. та є частиною колекції І. Моргілевського, котрий в ті роки, серед іншого, займався дослідженням Успенського храму Чернігова [10].

Друга світова війна спричинила значні руйнування архітектурних пам'яток чернігівського Єлецького монастиря. Серед інших будівель зазнав пожежі і Успенський собор. У повоєнний час поступово відбувалося формування системи організацій та установ, які займалися питаннями охорони та відбудови історичних пам'яток. Таким чином, починаючи з середини 1940-х рр. проводилися обстеження та реставраційно-відновлювальні роботи стародавніх архітектурних об'єктів і Єлецької святині зокрема [11, с. 107; 12, с. 72-81].

Відзначимо, що в 1940–1980-х рр. монастир не був діючим, а його будівлі займали різноманітні установи. Так, на середину 1950-х рр. нартекс Успенського собору, а також прибудовану до нього на початку ХVІІІ ст. усипальницю Якова Лизогуба займали працівники Чернігівської науково-реставраційної майстерні. У центральній частині храму – наосі – був розміщений склад Чернігівського облздраввідділу. З такою ж метою Міністерство оборони СРСР орендувало приміщення монастирських келій. У цей же час влада декларувала наміри використовувати стародавні споруди колишньої обителі під музейні потреби [13, арк. 4-5, 7-8, 20-25].

У 1953 р. перед проведенням чергових реставраційно-ремонтних робіт пам'яток архітектури чернігівського Єлецького монастиря фахівцями Центральної проектно-реставраційної майстерні Академії архітектури СРСР було здійснено обстеження та фотофіксацію цих об'єктів. У документальному фонді Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» зберігається фотоальбом, який містить світлини, що показують архітектурні споруди Єлецької святині загалом та технічний стан окремих конструктивних елементів саме келійних корпусів зокрема. Також вказані знімки демонструють стан деяких ділянок монастирської території [14]. У фотоальбомі зазначені імена знаних фахівців у галузі архітектури Центральної проектно-реставраційної майстерні Академії архітектури СРСР, котрі в той час були так чи інакше причетними до роботи в Чернігові. Так, керівником цієї установи був Л. Петров, а головним архітектором – А. Алтухов. Безпосередньо головним архітектором проєкту обстеження та фотофіксації пам'яток чернігівського Єлецького монастиря виступав Є. Михайловський, фотознімки робила В. Хаславська, а керівницею проєктної групи була визначена І. Ілленко. Подальші ж відновлювальні роботи архітектурних пам'яток проводилися спеціалістами Чернігівської міжобласної спеціальної науково-реставраційної виробничої майстерні № 3 [14; 15, с. 71].

Фотозбірка налічує 69 світлин, які розміщені в альбомі на 47 аркушах. Фотографії можна розділити на групи, в яких представлені певні архітектурні пам'ятки. Основна

увага приділена келійним корпусам Єлецького монастиря, а саме: східним келіям (XVI–XVII ст.), південно-західним келіям (XVI–XVII ст.) та північним келіям (XVI–XVII ст.) [14].

Окремо слід виділити світлини, де зображено головний храм святині, пам'ятку давньоруської архітектури – Успенський собор. Одна з них демонструє його південно-західний фасад (Іл. 1), на декількох фото собор простежується лише частково, оскільки ці знімки перш за все відтворюють інші монастирські архітектурні об'єкти (східні та північні келії, Петропавлівську церкву (XVIII ст.)).

Станом на 1953 р. ця архітектурна пам'ятка зовні загалом вже мала гарний вид, хоча ще тривали ремонтно-реставраційні роботи. На фото помітні проблемні ділянки покрівлі даху собору. Не були завершені роботи і з покрівлею трьох апсид. Зі східного боку храму (біля південної апсиди) та його північно-східного кута були розміщені будівельні риштування для продовження відновлювальних робіт [14, арк. 1, 6, 32, 34-35, 46-47].

Сім знімків присвячено пам'ятці козацької доби – східному корпусу келій Єлецького монастиря. Сама споруда є класичним зразком монастирських житлових будівель в українській архітектурі. Пам'ятка лінійно-камерного типу має секційне розпланування. Декоративне оформлення виконане в стилі бароко [16, с. 61]. Під час Другої світової війни будівля зазнала пожежі, опісля проведення деяких відновлювальних робіт вона почала використовуватися в якості складського приміщення [17, арк. 19-23 зв.].

На деяких фотографіях зображено ліву та праву частини західного фасаду східного келійного корпусу монастиря (Іл. 2). Помітно, що стіни будівлі мають поганий стан тинькування, деякі вікна забиті дерев'яними дошками. Інша світлина фрагментарно демонструє східний фасад цієї споруди, який має схожий технічний стан (Іл. 3). Майданчик з північного боку будівлі було виділено під місце для куріння. На світлині північного фасаду помітно по центру стіни вертикальну тріщину (Іл. 4). Також окремі знімки демонструють бароковий декор цієї пам'ятки. Територія поблизу будівлі була захаращеною та недоглянутою. Так, біля східного фасаду знаходився легковий автомобіль, який, судячи з вигляду, був не на ходу [14, арк. 2-7].

Доволі велику увагу фахівці присвятили фотофіксації технічного стану південно-західного корпусу келій Єлецького монастиря. У літературі ця історична споруда згадується як келії скарбника та комори. У XIX ст. будівля добудовувалася та перебудовувалася, тож в результаті нині є Г-подібною в плані. Східна частина корпусу має ризаліт, де є сходи, які ведуть до підвалу. Інші сходи в товщі поперечної стіни ведуть на горище (Іл. 5). Фасади декоровані пілястрами, профільованим карнизом, а також гранчастими півколонками, які об'єднують три віконні отвори [16, с. 61].

Одна група фотографій розкриває загальний вид на південний, західний та східний фасади південно-західних келій (Іл. 6, 7). На цих світлинах помітно не тільки погане збереження тиньку на стінах, а ще і пошкоджену в деяких місцях цегляну кладку та покрівлю. Територія поблизу стін пам'ятки була зарослою кущами [14, арк. 8-9, 12-15]. На одному фото показано кругле вікно над порталом північного фасаду цієї споруди. Звертає на себе увагу табличка, прикріплена до цього вікна. На ній зазначено інформацію про графік відпуску товарів [14, арк. 21]. Відповідно, можна зробити висновок, що цю споруду також, як і попередню, певний час використовували в якості складського приміщення. На іншому фото зображено прибудову з північного боку південно-західного корпусу келій, яка використо-

увалась у цей час в якості гаражних приміщень. Світлина показує два вантажні автомобілі в самих гаражах-боксах і один поблизу них [14, арк. 24].

Інша група знімків, що присвячена південно-західним келіям, більш деталізовано розкриває окремі фрагменти пам'ятки, переважно вікна та їхнє оформлення, а також архітектурні елементи фасаду цієї стародавньої будівлі (Іл. 8). Так, показані деякі вікна південного та північного фасадів, закладені цеглою, примикання монастирської стіни до келій, сліди збитого карнизу над колишніми коморами, вікна до підвальних приміщень, кутову лопатку будівлі, хід на горище, вікна колишніх келій казначея і т. п. [14, арк. 8-24].

Значна частина світлин пов'язана з найбільш ранньою зі збережених цегляною житловою спорудою Лівобережної України XVI–XVII ст. – північними келіями чернігівського Єлецького монастиря. Будівля Н-подібна в плані. Центральна її частина має по центру сіни та дві камери обабіч. Схоже планування мають західний та східний ризаліти [15, с. 70; 16, с. 61-62]. У час Другої світової війни цю пам'ятку було спалено. Близько двадцяти років споруда стояла без даху. У післявоєнний час лише над західним ризалітом була зроблена тимчасова покрівля, оскільки ця частина будівлі використовувалася під складське приміщення для палива (Іл. 9). В інших приміщеннях північних келій зберігали автомобільні шини, порожні паливні бочки та різні металеві деталі [15, с. 70] (Іл. 10).

Окрема група світлин демонструє екстер'єр цієї споруди. Показано південний та північний фасади будівлі, її ризаліти. На деяких фото зображено східну частину північних келій [14, арк. 25-29, 32, 34-35] (Іл. 11, 12). Інші знімки знайомлять з окремими елементами архітектурних конструкцій цієї пам'ятки. Так, можна простежити закладені цеглою вікна, вікна підвалу та дверний отвір східного фасаду. Світлини також показують закладені цеглою вікна і північного фасаду келій [14, арк. 30-31, 33-34] (Іл. 13, 14). Низка фотографій частково відтворюють інтер'єр будівлі. Так, продемонстровано закладки цеглою стін центральної частини споруди та приміщень східного ризаліту, їхні дверні та віконні отвори [14, арк. 36-45] (Іл. 15). На жаль, світлин інтер'єру західного ризаліту немає, певно, через те, що там був склад, то ж фахівці не мали до нього вільного доступу. Оскільки тут зберігали горючі речовини, то на фото можна побачити вогнегасники при одному з входів до цього приміщення, які повинні були забезпечувати протипожежний захист [14, арк. 25-26] (Іл. 16).

Слід відмітити, що, окрім західного ризаліту, інші частини пам'ятки не мали ні покрівлі, ні дверей, ні вікон. На знімках показано лише конструкцію цегляних стін, які були в поганому технічному стані. Територія навколо північних келій також була в неналежному стані, переважно захаращена металевими та дерев'яними бочками [14, арк. 25-45].

На деяких знімках, які присвячені північним келіям, можна помітити ще одну видатну пам'ятку архітектури козацького часу – дзвіницю Єлецького монастиря (XVII ст.). Це мурована двох'ярусна монастирська надбрамна дзвіниця оборонного типу «восьмерик на восьмерику». Споруда належить до архітектурного стилю бароко [16, с. 60-61]. На світлинах можна побачити лише центральну частину пам'ятки, а саме фрагмент першого та другого ярусів. Двох'ярусний верх дзвіниці та брама на фотографіях не проглядаються. Однак, навіть за таких обставин можна зробити висновок про те, що ця будівля станом на 1953 р. була в поганому технічному стані. Так, над карнизом, який увінчує перший ярус, можна помітити порослу траву, пошкоджений був тиньк другого ярусу, а його побілка практично відсутня [14, арк. 25-26] (Іл. 11).

Завершується фотоальбом двома світлинами, на яких представлено зображення південного та південно-західного фасаду Петропавлівської церкви. Сама споруда була в досить непоганому технічному стані, хоча подекуди на стінах відсутній тиньк. На південному фасаді вікна у тій частині будівлі, яка в наш час використовується як церковне приміщення, були закладені цеглою. Відомо, що в цей час у споруді розміщувалась одна з культурних установ міста. На фото простежуються і залишки будинку ігумена (XVIII ст.), які розташовані південніше від Петропавлівської церкви [14, арк. 46-47] (Іл. 17).

Тож, збірка світлин, яка зберігається у документальному фонді Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» та розповідає про стан архітектурних пам'яток чернігівського Єлецького монастиря, є унікальним історичним джерелом для дослідників. Відмітимо, що ці фотографії були зроблені відомими фахівцями, які у 1953 р. напередодні реставраційно-відновлювальних робіт проводили обстеження древніх споруд обителі. Знімки показують як фасади будівель загалом, так і окремі їхні фрагменти, частково демонструючи технічний стан тієї чи іншої споруди.

Деякі фото з цього зібрання наразі вже були використані в наукових та науково-популярних працях. Будучи до цього не опублікованими, вони доповнили ці студії винятковим наочним матеріалом [15, с. 71; 18, с. 112-113] (Іл. 11, 12). Тож, і у подальшому ці фотографії у повній мірі можуть послугувати науковцям додатковою ілюстрацією для їхніх робіт.

ДОДАТКИ

Іл. 1. Успенський собор XII ст. Вид з південного заходу

Іл. 2. Східний корпус келій. Правий бік західного фасаду

Іл. 3. Східний корпус келій. Права частина східного фасаду

Іл. 4. Східний корпус. Північний фасад

Іл. 5. Південно-західний корпус. Північний фасад. Хід на горище

Іл. 6. Південно-західний корпус келій. Південний фасад

Іл. 7. Південно-західний корпус келій. Вид із заходу

Гл. 8. Південно-західний корпус. Фрагмент північного фасаду

Гл. 9. Північний корпус. Правий ризаліт північного фасаду

*Іл. 10. Північний корпус. Інтер'єр центральної кімнати середньої частини будівлі.
Дверний отвір на східній стіні*

Іл. 11. Північний корпус. Вид з південного сходу

Гл. 12. Північний корпус. Північний фасад

Гл. 13. Північний корпус. Дверний отвір східного фасаду

Лл. 14. Північний корпус. Лівий ризаліт північного фасаду

Лл. 15. Північний корпус. Інтер'єр середньої кімнати східного ризаліту. Дверний отвір на північній стіні

Іл. 16. Північний корпус. Лівий ризаліт південного фасаду

Іл. 17. Настоятельський корпус. Вид з півдня

Джерела та література

1. Филарет (Гумилевский). Кафедральные черниговские монастыри. Ильинский, Елецкий, Борисоглебский. Общий обзор епархии Черниговской. Чернигов, 1861. 178 с.
2. Ефимов А. Черниговский Елецкий монастырь Успения Пресвятой Богородицы со времени основания до наших дней (1060–1903 год), святыни и достопримечательности с рисунками. Чернигов, 1903. 236 с.
3. Галятовський І. Ключ розуміння / [Підг. до вид. І. Чепіга]. Київ: Наукова думка, 1985. 448 с.
4. Адруг А. Пам'ятки архітектури Чернігова у графіці другої половини XVII – початку XVIII століть. *Сіверянський літопис*. Чернігів, 2014. № 5. С. 15-23.
5. Макарчук С. Історичні неписемні джерела: Курс лекцій. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. 182 с.
6. Маркітан Л. Інформаційний потенціал кінофотовідеодокументів як історичного джерела. *Український історичний журнал*. Київ, 2002. № 5. С. 34-49.
7. Ковальська Л. Зображувальні документально-інформаційні ресурси в документознавчому й джерелознавчому дискурсі. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2021. Том 32 (71), № 1. С. 169-174.
8. Литовченко О. Фото Чернігова кінця XIX – початку XX ст. з фондів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного. *Карнабідівські читання: зб. наук. пр. / Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», Центр пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури*. Чернігів, 2017. Вип. 1-3. С. 174-183.
9. Литовченко О. Фотографії пам'яток Чернігова 1930–1940-х рр. з фондів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного. *Чернігівські старожитності: зб. наук. пр. / Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», Центр пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури*. Чернігів, 2018. Вип. 5 (8). С. 102-112.
10. Світлична Н., Коренюк Ю. Маловідомі негативи із зображенням Успенського собору Єлецького монастиря в м. Чернігові з фотоколекції І. В. Моргілевського. *Чернігівські старожитності: зб. наук. пр. / Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»*. Чернігів, 2010. Вип. 3. С. 138-146.
11. Кот С. Відбудова пам'яток архітектури на Україні в 1943–1945 рр. *Український історичний журнал*. Київ, 1990. № 4. С. 100-107.
12. Литовченко О. До питання про збереженість окремих пам'яток чернігівського Єлецького монастиря у 1947 р. *Чернігівські старожитності: зб. наук. пр. / Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»*. Чернігів, 2022. Вип. 7 (10). С. 72-81.
13. Держархів Чернігівської обл. (Державний архів Чернігівської області). Ф. Р-1046, Оп. 1, Спр. 151, 54 арк.
14. Кельи Елецкого монастыря в Чернигове. Фотофиксация. Москва, 1953 // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-456/64. Дф-155. 47 арк.
15. Ванжула О. Реставрація північного корпусу келій Єлецького монастиря в Чернігові – пам'ятки барокової архітектури XVII ст. *Чернігівські старожитності: зб. наук. пр. / Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», Центр пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури*. Чернігів, 2016. Вип. 3 (6). С. 70-79.
16. Історико-культурні заповідники / за ред. В. Вечерського. Київ, 2011. 292 с., іл.

17. Елецкий монастырь в г. Чернигове. Обследование памятника архитектуры. 1947 г. Чернигов, 1947 // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-456/40. Дф-131. 59 арк.

18. Непотенко І., Руденок В., Михеєнко Н. Збереження історико-культурного спадку / Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». 50 років діяльності. Чернігів: Десна Поліграф, 2017. С. 88-143.

Oleksandr LYTOVCHENKO
(Chernihiv)

Photofixation of the monuments of the Yeletskiy monastery in Chernihiv as of 1953

The article deals with the survey and photofixation by specialists of the Central Design and Restoration Workshop of the Academy of Architecture of the USSR of the cell buildings of the Yeletskiy Monastery in 1953. The studio analyzed photos through which it is possible to trace the state of both historical buildings and the territory of the shrine at the specified time. The importance of photodocuments as a historical source in the study of the past is emphasized.

Key words: *Yeletskiy monastery, survey, protection of architectural monuments, technical condition, photodocument, photofixation.*

МОНІТОРИНГ ТЕМПЕРАТУРНО-ВОЛОГІСНОГО РЕЖИМУ ДЗВІНИЦІ ЄЛЕЦЬКОГО МОНАСТИРЯ У ЧЕРНІГОВІ

Стаття присвячена моніторингу температурно-вологісного режиму дзвіниці Єлецького монастиря у м. Чернігові як одного з засобів, необхідних для збереження пам'ятки. Охарактеризовано комплекс заходів, що сприяють нормалізації мікроклімату у споруді.

Ключові слова: дзвіниця Єлецького монастиря, температура і відносна вологість повітря, регулювання і нормалізація мікроклімату, моніторинг.

На території Єлецького монастиря, на північ від Успенського собору, розташована двоярусна дзвіниця. Вона побудована над брамою в північно-східному пряслі монастирських мурів в середині XVII ст. Первісно ця брама мала назву «святої», тому що акцентувала головний вхід до монастиря зі сторони древнього центру м. Чернігова – Дитинця. До революції брама була оздоблена розписом: у верхній частині зображенням ікони Єлецької Божої Матері, а нижче святих Феодосія Углицького та Дмитра Туптала (Ростовського), які свого часу були настоятелями Єлецького монастиря [1, с. 176-178]. Дзвіниця має висоту 36 метрів і є найбільш ранньою висотною спорудою Чернігова. Її пропорції цілком підпорядковані виявленню головного композиційного призначення як вертикальної домінанти в ансамблі монастиря, а також підкреслення головної її функції – надбрамної оборонної вежі. У зв'язку з цим вона має відповідне влаштування воріт і бійниць. Стіни першого ярусу дзвіниці прорізано бійницями, на другому – великі аркові отвори. Нижній глухий восьмигранний масив ділиться на три поверхи: на першому – брама з кордегардією і сходами на верхні поверхи, а також в одному з невеличких темних тісних приміщень була монастирська в'язниця для перетримання колодників, на другому та третьому – зберігався архів Чернігівської духовної консисторії [2, с. 111-114].

Споруда цегляна, потинькована та пофарбована. У плані восьмирік з лопатками-пілястрами по кутах. Кутові пілястри підкреслюють конструктивну і зорову цільність об'єму, їхні площини у верхній частині розчленовані поперечними джгутами. Міжповерхові склепіння дзвіниці муровані з цегли. Дзвіниця завершується однією банею з главкою, вкритою позолотою. Загальна площа приміщень споруди становить 231,6 м², територія забудови 151,4 м², будівельний об'єм 5450 м³ [3, с. 1-8].

Протягом століть дзвіниця змінювала свій вигляд та призначення, зазнавала пошкоджень та ремонтувалася. У 1815 році її пошкодила буря. Під час ремонту замість дерев'яних конструкцій бані встановили металеві кружала. Вдруге пошкодження бані сталося під час Другої світової війни. Наприкінці 60-х – початку 70-х років XX ст. за проектом відомого архітектора М. М. Говденко, на основі детальних архітектурно-археологічних досліджень, дзвіниця була відреставрована, набула сучасного вигляду та почала використовуватися за призначенням [4, с. 1-33]. Останні зовнішні ремонтно-реставраційні роботи фасадів дзвіниці проводились за

проектом архітектора В. І. Косьяненко у 90-х роках ХХ ст. Роботи виконували фахівці Чернігівських науково-реставраційних виробничих майстерень [5, с. 1-11].

Враховуючи унікальність пам'ятки, яка входить до цілісного майнового комплексу заповідника, здійснення моніторингу температурно-вологісного режиму набуло особливої актуальності. На державному рівні питаннями утримання стабільного мікроклімату в пам'ятках архітектури на науково обґрунтованій основі почали займатися тільки наприкінці ХХ ст. Це було обумовлено необхідністю збереження автентичності пам'яток під час проведення ремонтно-реставраційних робіт. Вивчалися питання нормалізації вологісного стану архітектурно-конструктивних елементів пам'яток, було розроблено методику оцінки температурно-вологісного стану конструкцій. Дослідження проводились у двох напрямках: з одного боку, вивчалися зміни температури та вологості, з іншого – методи та засоби їхньої стабілізації. Перші нормативи температурно-вологісного режиму були опубліковані у 1931 р. у Санкт-Петербурзі. Цим питанням присвячені також роботи М. В. Фармаковського, Ю. А. Алмазова, Є. В. Кудрявцева та А. Н. Лужецької [6, с. 1-25].

Упродовж 40–60-х років ХХ ст. були зроблені перші спроби наукового обґрунтування температурно-вологісного режиму. Було з'ясовано, що важливо не лише намагатися підтримувати відповідну вологість та температуру, але необхідно також не допускати великих коливань цих значень, оскільки останні значно прискорюють руйнівні процеси [7, с. 1-51]. У подальшому (80–90-ті роки ХХ ст.) дослідження були спрямовані на утримання стабільного мікроклімату в пам'ятках архітектури, а не класичних музеях. Розроблено нову інструкцію з обліку та зберігання музейних цінностей, в якій особливу увагу було звернено на дотримання температурно-вологісного режиму в приміщеннях музеїв та пам'ятках архітектури [8, с. 1-151].

У 1987 році вийшли друком методичні рекомендації «Средства создания оптимального микроклимата в музейных зданиях и зданиях-памятниках архитектуры». Ці рекомендації і до сьогодні є найкращим методичним виданням з питань нормалізації мікроклімату в пам'ятках архітектури [9, с. 1-356]. На сучасному етапі питаннями моніторингу температурно-вологісного режиму пам'яток архітектури займаються досвідчені фахівці І. Я. Марченко, О. І. Комаренко, І. Г. Лушпійко, В. Б. Довгалюк, П. С. Лисак [10, с. 148-154].

Потреби музейної практики підштовхнули до створення в 2001 р. у Національному науково-дослідному реставраційному центрі України спеціального підрозділу – єдиного існуючого на сьогодні наукового відділу кліматології, який займається питаннями комплексного вивчення умов зберігання й експонування художніх цінностей. Відділ співпрацює з Київським університетом будівництва та архітектури та науково-виробничим комплексом «Клімат».

Оскільки дзвіниця Єлецького монастиря – пам'ятка архітектури національного значення, відповідно, вона знаходиться під охороною держави та занесена до державного реєстру нерухомих пам'яток України, її охоронний № 250043/2-Н. Задля охорони та збереження споруди систематично здійснюється моніторинг температурно-вологісного режиму приміщень за допомогою портативного цифрового термогігрометра Testo 605-H1. Кліматологічні обстеження проводяться у приміщеннях першого та другого ярусів. Фіксується температура й відносна вологість, а показники реєструються у спеціальному журналі. Наприкінці кожного місяця складаються графіки стану температурно-вологісного режиму приміщень пам'ятки. Раз на місяць на основі щоденних даних визначається середньомісячна температура й вологість, а також складається річний графік. На підставі цих показників

визначаються заходи з нормалізації температурно-вологісного режиму пам'ятки. Також здійснюється щоденна фіксація погодних умов, аби мати можливість проаналізувати вплив як зовнішніх, так і внутрішніх факторів стану температурно-вологісного режиму пам'ятки [11, с. 207-216]. На сьогодні дзвіниця використовується за призначенням та як господарське приміщення для потреб монастиря.

Щодо мікроклімату дзвіниці, то споруда не опалюється. Вона має природну вентиляцію крізь великі аркові отвори та отвори бійниць, яка здійснюється за рахунок різниці гравітаційних сил внутрішнього та зовнішнього повітря. Перший поверх облаштовано електричними мережами задля використання його виключно для господарських потреб, як зазначалося вище.

Як показали спостереження температурно-вологісного режиму останніх років (2020–2022 рр.), мікроклімат дзвіниці Єлецького монастиря має свої характерні особливості, які пов'язані, насамперед, з відсутністю мереж теплопостачання, архітектурно-конструктивним рішенням споруди, її технічним станом та аеродинамічними властивостями. Споруда має розвинутий внутрішній простір, який розкриває вертикальність композиції. Другий ярус (частково і перший) не захищено від повітряних потоків вітру. Наявні отвори на фасадах дестабілізують повітрообмін всередині об'ємно-просторової композиції споруди [12, с. 59-115]. Таким чином, усі ці чинники впливають на мікроклімат пам'ятки архітектури національного значення загалом.

На сьогодні стан зовнішніх та особливо внутрішніх архітектурно-конструктивних елементів пам'ятки незадовільний. На локальних ділянках фасадів спостерігається відшарування тиньку, мають місце поверхневі тріщини. Мощення навколо пам'ятки відсутнє. В нижній частині стін візуально спостерігається підвищена вологість цегляної кладки та біоураження. В середині приміщень пам'ятки на локальних ділянках спостерігається деструкція цегляної кладки, значне відшарування тиньку та тріщини. Частково відсутні міжповерхові перекриття.

Як відомо, важливою умовою для збереження та довговічної експлуатації пам'ятки є вологісний стан кладки стін, а саме кладки стін «огороджувальних» конструкцій. За умови незадовільного вологісного стану кладки неможливо уникнути прогресуючого процесу розповсюдження таких негативних чинників, як висоли, мікологічного ураження штукатурного оздоблення та глибинної деструкції будівельних матеріалів [7, с. 35-41]. Оптимізація температурно-вологісного стану внутрішніх приміщень пам'ятки має пряму залежність від стану «огороджувальних» конструкцій будівлі – вологісного стану кладки стін.

На сьогодні нижня частина стін будівлі по всьому периметру знаходиться у зволоженому стані. Аналізуючи характер розподілу вологи по висоті кладки, можна дійти висновку, що основне джерело замокання – підсмоктування вологи з ґрунту по капілярному механізму [7, с. 9-12]. Така ситуація склалася внаслідок незадовільного водовідведення від стін споруди та затікання дощових та талих вод під фундамент дзвіниці, які після сезонного промерзання ґрунту (під час значних морозів) руйнують несучі конструктивні елементи та штукатурний шар нижньої частини стін пам'ятки, а також внаслідок відсутності мощення та гідроізоляції фундаментів споруди. Таким чином, усі ці чинники призводять до зниження теплозахисних та морозостійких властивостей огороджувальних конструкцій та впливають на мікроклімат споруди загалом.

Враховуючи всі вищезазначені чинники, моніторинг температурно-вологісного режиму дзвіниці Єлецького монастиря показав наступні результати. Природні явища

(сніг, дощ, вітрове навантаження) в значній мірі впливають на мікроклімат споруди загалом. У зимовий період «негативна» температура тримається протягом листопада – березня і в середньому становить $-1-8$ °С. Протягом зими відбувається «остигання» захисних конструкцій споруди. З кінця лютого – початку березня в приміщеннях стає прохолодніше ніж ззовні, тому негативна температура тримається до кінця березня – початку квітня (у 2020 р.). Як показали спостереження, в середньому період утримання негативних температур внутрішнього повітря в приміщеннях дзвіниці складає 40–45% протягом року з незначними відхиленнями.

Щодо відносної вологості повітря у споруді, то вона теж має пряму залежність від стану зовнішнього повітря. Чим вища вологість зовні, тим вища вона всередині споруди. В морозну погоду вологість знижується до 45%, у період потепління підіймається до 80%, тому всередині пам'ятки створюються умови для випадання конденсату. Разом з промерзанням захисних конструкцій це явище негативно впливає на загальний технічний стан пам'ятки. У весняний перехідний період, коли починається прогрівання споруди, вологісний режим стає також несприятливим, переважає вологість 80–85% та знову складаються умови для випадання конденсату. Частково нормалізувати мікроклімат в цей період можливо за допомогою провітрювання, але враховуючи функціональне використання приміщень дзвіниці як складських, провітрювання здійснюється переважно стихійно через відчинені входні двері.

Теплий період року більш сприятливий для мікроклімату пам'ятки. Повільно підвищуються температурні показники внутрішнього повітря, до липня–серпня спостерігається загальна тенденція зниження відносної вологості всередині приміщень. За результатами досліджень найбільш сприятливий температурно-вологісний режим у приміщеннях пам'ятки у липні–вересні. Середні показники температури тримаються в межах $+18+20$ °С, а відносної вологості повітря 55–60%. З кінця вересня зниження температури внутрішнього повітря супроводжується поступовим підвищенням відносної вологості [11, с. 207-216].

Отже, проведений моніторинг дозволяє зробити висновки, що дзвіниця Єлецького монастиря постійно знаходиться у природному повітряно-тепловому режимі. Її температурно-вологісний стан має пряму залежність від температури та відносної вологості зовнішнього повітря в будь-яку пору року. Мікроклімат споруди нестабільний. Ця ситуація ускладнюється підвищеною вологістю цегляної кладки стін споруди, а саме її огорожувальних конструкцій. Як результат, незадовільний технічний стан споруди зовні та всередині. Слід зазначити, що з метою нормалізації температурно-вологісного стану пам'ятки архітектури національного значення дзвіниці Єлецького монастиря необхідно в першу чергу виконати гідроізоляцію фундаментів та облаштувати мощення навколо будівлі. Другий етап включає проведення робіт з інженерного захисту прилеглої території, а саме влаштування системи водовідведення з даху та від стін споруди. Проведення цих заходів надасть можливість нормалізувати вологісний стан «огорожувальних» конструкцій пам'ятки та створити умови для оптимізації мікроклімату споруди загалом.

Джерела та література

1. Тарасенко А. Ф. Черниговский Елецкий Свято-Успенский монастырь. Исторический очерк с приложением «Скарбницы потребной» Иоанникия Галятовского в русском переводе. Чернигов, 2013. С. 176-178.
2. Віроцький В. Д. Храми Чернігова. Київ. Техніка, 1998. С. 111-114.
3. Єлецький монастир. Чернігів, 2013 // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», відділ охорони, експлуатації та реставрації пам'яток. Інв. № 19877. Арк. 1-8.
4. Колокольна Елецкого монастыря в г. Чернигове. Памятник архитектуры XVII ст. Ремонтно-реставрационные работы. Смета. Т.1. м. Київ, 1971 // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-456/29, Дф 120, Арк. 1-33.
5. Смета на ремонтно-реставрационные работы по отделке фасадов и кровли Колокольной Елецкого монастыря в г. Чернигове. м. Київ, 1971 // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-2137/3, Арк. 1-11.
6. Арнольд-Алябьев В. И. Краткое руководство по наблюдению за физическим состоянием воздуха в музеях и библиотеках. *Материалы по археологической технологии*. Москва, 1931. Вып. 13. С. 1-25.
7. Кроллау Е. К. Температурно-влажностный режим музейных зданий. Москва, [ГБЛ]. 1977. 51 с.
8. Инструкция по учету и хранению музейных ценностей, находящихся в государственных музеях СССР. Москва, 1984. 151 с.
9. Богословский В. Н. Принципы выбора параметров температурно-влажностного режима древних зданий, обеспечивающих их сохранность. Научные исследования в области охраны памятников. Варшава, 1988. 356 с.
10. Комаренко О. І. Моніторинг температурно-вологісного режиму приміщень деяких музеїв м. Києва. Наукові доповіді ІХ міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 27–31 травня 2013 р.): ННДРЦУ. Київ, 2013. С. 148-154.
11. Жданова Д. А. Моніторинг температурно-вологісного режиму в експозиційних об'єктах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. *Могилянські читання. 2004*: зб. наук. пр. / Музейне збереження пам'яток сакрального мистецтва. Історія, сучасна практика і майбутнє. Київ, 2005. С. 207-216.
12. Игнаткин И. А. Охрана памятников истории и культуры: [справ. пособие] Киев: Вища шк., 1990. 223 с.

Natalia MYKHEIENKO
(Chernihiv)

The Monitoring of Temperature and Humidity Conditions in Belltower of the Yeletskyi Monastery in Chernigiv

This article deals with the monitoring of temperature and humidity conditions in Belltower of the Yeletskyi Monastery in Chernihiv, which is performed in order to preserve the monument. The article also describes a set of measures designed to control the microclimate of the building.

Keywords: *Belltower, air temperature, air humidity and monitoring.*

РЕСТАВРАЦІЯ ЯК ОСНОВНИЙ МЕТОД ЗБЕРЕЖЕННЯ АРХІТЕКТУРНИХ ТА АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК НІМЗ «ПОЛЕ БЕРЕСТЕЦЬКОЇ БИТВИ»

У статті подаються дані про історію створення архітектурно-меморіального комплексу «Козацькі могили». Розглядаються проблеми збереження козацьких речей із колекції НІМЗ «Поле Берестецької битви» і акцентується увага на заходах реставрації архітектурних та археологічних пам'яток заповідника.

Ключові слова: музейні колекції, НІМЗ «Поле Берестецької битви», козацькі артефакти, архітектурні пам'ятки, реставрація.

Розвиток та збереження національної культури залишається на сьогоднішній день одним з найвизначніших чинників самоідентифікації кожного народу. Через культурно-мистецькі надбання кожна нація має змогу заявити про себе світові, виокремлюючись при цьому серед великої кількості представників інших етносів. Тому пошанування та збереження культурно-мистецької спадщини, глибоке усвідомлення її цінності та шанобливе ставлення до неї суспільства – чинники, які функціонально зобов'язують не тільки державу, але й церкву. Загальновідомо, що рівень цивілізованості держави, духовний потенціал суспільства визначаються ставленням до пам'яток її минулого.

Україна має досить значну кількість визначних історико-культурних пам'яток. Наша держава є однією з провідних країн Європи за кількістю об'єктів історико-культурної спадщини. Значна кількість цих пам'яток (більше ніж 12 млн.) зберігається у фондах українських музеїв. Саме музеї на сьогодні є одним із головних соціальних інститутів, які виконують функцію формування історичної пам'яті українського народу, донесення до всіх українців, і особливо молоді, знань про минуле.

На жаль, слід відмітити, що потужний історико-культурний потенціал України не використовується повною мірою в зв'язку з наявністю ряду значних проблем у даній галузі. І однією з найбільших проблем для музеїв є збереження та реставрація пам'яток минулого. Через брак коштів реставрація та ремонт музейних пам'яток проводиться в недостатній кількості, тому нині до 70% об'єктів історико-культурної спадщини України перебуває у незадовільному технічному стані, до 10% – аварійні. Близько 300 пам'яток національного значення потребують ремонтно-реставраційних або консерваційних робіт. З 20-ти тисяч пам'яток архітектури та містобудування кожна десята потребує негайного втручання реставраторів, як і мільйон інших музейних цінностей.

Серед незліченної кількості культурно-мистецьких надбань українського народу чільне місце займає християнське сакральне мистецтво, пошанування і збереження якого потребує серйозного і виваженого ставлення. Охороняючи предмети сакрального мистецтва, розвиваючи музейництво, ми зберігаємо нашу історію та культурну спадщину. У цьому контексті варто згадати і про значимість сакрального мистецтва для кожного християнина.

Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви» у с. Пляшева поєднує у собі сакральні пам'ятки різних історичних періодів: пам'ятка дерев'яної архітектури XVII ст. Михайлівська церква та Георгіївська церква (поч. XX ст.).

Іл. 1. Загальний вигляд пам'яток НІМЗ «Поле Берестецької битви»

Поєднані спільною тематикою, на початку ХХ століття вони створили цілісний меморіально-архітектурний комплекс, знаний у народі як «Козацькі могили».

Центральною спорудою цього комплексу стала Свято-Георгіївська церква, побудована у 1910–1914 роках як храм-пам'ятник на честь загиблих у битві під Берестечком. Аналогів їй немає ніде у світі, адже церква поєднує у собі три престоли-храми, розташовані один над одним. Але найбільшою окрасою церкви, що ідентифікує її унікальність, є зовнішній іконостас на фасаді храму, автором якого є відомий художник Іван Їжакевич. Більше ніде у світовій архітектурі немає іконостасу, винесеного за межі церкви. Фасад храму виконує функцію іконостасу для багатолюдних богослужінь по вшануванню загиблих у Берестецькій битві, які щорічно відбуваються у Дев'яту п'ятницю після Великодня. Окраса надвірного іконостасу – картина «Голгофа» була намальована художником І. С. Їжакевичем на металевих листах, термін зберігання яких 10–15 років. Після цього її планувалось викласти кам'яною мозаїкою, яка на сонці не вигорас і не боїться вологи. Загальна площа картини більше 50 метрів квадратних, тобто вона була намальована на окремих металевих листах і скріплена уже на фасаді храму. Листи 150x70 см вирізали і набивали на дерев'яні дощечки.

Але, як кажуть у народі: те, що робиться на тимчасово, простоює віки. Так історично склалось, що Георгіївська церква перетнула уже столітній ювілей, і ікона «Голгофа» вистояла більше сотні років на фасаді храму і достояла до наших днів. Щоправда, час та природні явища наклали свій відбиток на її красу: ікона потьмяніла, втратила фарби, потріскалась і нині поступово втрачає свою привабливість та потребує негайної реставрації.

Зберегти «Голгофу» надзвичайно важливо і вже не перший рік піднімається питання її реставрації. Вперше вона реставрувалась у 1958–1959 рр. художниками О. Корецьким та

П. Трохимлюком уже перед самим закриттям Свято-Георгіївського монастиря на «Козацьких могилах» радянською владою. Вдруге картину І. Їжакевича реставровано 1972 року київськими реставраторами Г. Марампольським та А. Чеснейшим, для чого було виділено 5 тисяч карбованців. Востаннє реставрація проводилась Львівською регіональною реставраційною майстернею у 2001 році.

Але за 20 років іконостас знову перебуває у поганому стані. Для оцінювання стану живопису у заповідник приїжджали реставратори з Києва. Ситуація складна, адже під дією дощу, снігу та сонця металеві листи, на яких намальована ікона, деформувались, а фарба полушилась і поступово зображення втрачається. На даний час найкраще збережено Христове розп'яття у верхній частині розпису, а у інших місцях явно проявляється іржа та цвіль.

У 2018 році Міністерством культури на реставрацію картини було передбачено трохи більше 8 мільйонів гривень. Тоді ж було підготовлено документацію на збереження живопису. Але, за браком коштів, справа не зрушила з місця. І зараз вона на опрацюванні у реставраційному інституті у Києві. Картину досліджують фахівці-реставратори, які оцінять стан цинку, що на ньому створений живопис, і нададуть необхідне заключення.

Іл. 2. Картина «Голгофа» І. С. Їжакевича

Виходом із проблемної ситуації могло б стати будівництво музею, проект якого вже був презентований на початку 2010 року. Саме туди, у закрите приміщення, можна було б перенести створений Їжакевичем оригінал «Голгофи», а на її місці намалювати або викласти мозаїкою копію. Натомість музей на Полі Берестецької битви і досі ділить келії з ченцями й не має можливості розмістити всі експонати, а реліквії храму руйнуються [3]. На даний час передбачалося перенесення картини із церкви в приміщення Дубенського замку. А на фасаді Свято-Георгіївського храму планується викласти мозаїку за сюжетом

Їжакевича, або ж замінити її іншою копією. Головною проблемою, як завжди, залишається знайти кошти на реставрацію.

Нарешті у 2021 році відому картину «Голгофа» включили до першого етапу програми «Велика реставрація». Вона увійшла у 109 проєктів по Україні, які потребують відновлення.

2022 рік мав стати вирішальним для її порятунку. Але з початком повномасштабної війни Росії проти України, цілком зрозуміло, що справа не на часі. Коли розпочнеться реставрація і яким саме чином будуть відновлювати ікону «Голгофа», тепер сказати важко, але відновити ікону вкрай необхідно, адже унікальний живопис може бути втрачений.

Окрім надвірного іконостасу Георгіївського храму, потребує реставрації й частина іконостасу Михайлівської церкви XVII століття та ряд інших предметів із фондової колекції заповідника.

На початку 2022 року у Львівську філію Національного науково-дослідного реставраційного центру України із фондового зібрання НІМЗ «Поле Берестецької битви» було передано для консерваційно-реставраційних заходів 8 музейних предметів. Співпраця з цією установою є надзвичайно важливою для заповідника, оскільки реставраційні роботи буде проведено безкоштовно і завдячуючи цьому буде врятовано 8 пам'яток сакрального мистецтва.

Сакральні пам'ятки архітектури НІМЗ «Поле Берестецької битви» є окрасою заповідника. Але славиться музей також колекцією унікальних козацьких речей XVII століття, які були знайдені під час археологічних розкопок на полі Берестецької битви під керівництвом І. К. Свешнікова у 1970–1990 рр.

Артефакти із археологічних досліджень поля Берестецької битви є унікальними, подібних матеріалів не має ні в одному музеї світу. Після детального аналізу І. К. Свешніков поділив їх на окремі групи: побутові сільські речі, козацькі речі, деталі одягу, особисті речі козаків, гроші і коштовності, речі козаків, ремісників, речі селянських повстанців, загальновійськові речі, козацька холодна зброя, метална козацька зброя, вогнепальна козацька зброя, обладнання козацького бойового коня, речі польської шляхти, донських козаків і московських стрільців.

І. К. Свешніков так охарактеризував здобуті під час розкопок матеріали: «Усі знахідки є унікальними, першими достовірними козацькими речами, а їх наукове значення збільшує й те, що всі вони мають точну дату їх останнього використання – 10 липня 1651 року, через що можуть також служити порівняльним матеріалом для музейних збірок...» [1, с. 52].

Унікальна колекція козацьких артефактів, що експонується у музеї НІМЗ «Поле Берестецької битви», є єдиною у своєму роді. Завдяки консервуючим властивостям торф'яного ґрунту ці речі збереглись у дуже хорошому стані до часу віднайдення їх археологами, хоча зазвичай термін їх зберігання у ґрунті невеликий. Після первинної реставрації вони поповнили експозицію музею «Козацькі могили» та ряду інших музейних закладів України. Цього року музей відзначив 55-ту річницю з дня відкриття. Відповідно, з часу останньої консервації та реставрації музейних експонатів теж минає до пів століття. Тому окрему групу речей, що в першу чергу потребують реставрації та консервації, складають речі зі шкіри та дерева XVII століття. Під впливом зміни температурних режимів і різноманітних природних чинників, ці предмети пересихають, і без своєчасних заходів для їх порятунку, з часом можуть втратитись унікальні пам'ятки. Не сприяє їх збереженню і демонтаж експозиції, який був вимушено здійснений після початку

повномасштабного вторгнення Російської Федерації, адже речі дуже крихкі і потребують особливого пакування та спеціальних умов зберігання.

Ще одним аспектом проблеми збереження музейних колекцій є непристосованість музейних приміщень. Адже надзвичайно мало у нас музеїв, котрі мали би для цього умови, що повністю відповідають міжнародним стандартам. Дуже часто музеї знаходяться не у спеціально побудованих приміщеннях, а у пристосованих до музейних потреб колишніх приватних чи громадських будівлях минулих століть.

Музей НІМЗ «Поле Берестецької битви» теж було відкрито у 1967 році у колишньому приміщенні келій Свято-Георгіївського чоловічого монастиря. Двоповерхова будівля була побудована на поч. ХХ століття. За сто років її існування використовувалась під монастирські приміщення та готель; після закриття у 1958 році монастиря радянською владою тут діяла лікарня. Коли у 1965 році з'явилась пропозиція заснувати на «Козацьких могилах» музей, приміщення було відремонтовано і переобладнано під музейні зали та фондосховище.

З початком війни Росії проти України припинено як планові археологічні експедиції, за рахунок яких фонди музеїв поповнювались новими цінними експонатами, так і ремонтно-реставраційні роботи, які сприяли збереженню культурної спадщини України. На даний момент реалії нашого часу такі, що в умовах воєнного часу основне завдання, яке стоїть перед музеєм та державою – зберегти для наступних поколінь артефакти минулого, що належать до музейного фонду України.

Джерела та література

1. Свешніков І. До питання про розташування козацького війська на полі Берестецької битви. Берестецька битва в історії України: матеріали і тези шостої наук.-теорет. конф., присвяч. 400-річчю з дня народж. Богдана Хмельницького, 24–25 черв. 1995 р. Рівне, 1995. С. 52-56.

2. Свешніков І. К. Битва під Берестечком. Львів : Слово, 1992. 304 с.

3. Одарченко В. Як врятувати волинську «Голгофу»? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25072619.html> .

4. Мовчан Я. Український Нотр-Дам: на Рівненщині століття козацька «Голгофа» потребує реставрації. URL: <https://www.5.ua/regiony/ukrainskyi-notr-dam-na-rivnenshchyni-stolitnia-kozatska-holhofa-potrebuie-restavratsii-208467.html> .

5. На козацьких могилах гине іконостас Їжакевича. URL: <https://ridna.ua/2013/08/na-kozatskyh-mohylah-hyne-ikonostas-jzhakevycha>.

Larisa PYLYPIV
(village Pliasheva, Rivne region)

Restoration as the main method of preserving architectural and archaeological monuments of the National Museum of the Battle of Berestets

The article presents data on the history of the creation of the architectural-memorial complex "Cossack Graves". The problems of preservation of Cossack items from the collection of the National Museum of the Battle of Berestets are considered, and attention is focused on the restoration of architectural and archaeological monuments of the reserve.

Key words: museum collections, NIMZ "Battlefield of Berestetska", Cossack artifacts, architectural monuments, restoration.

СПОГАДИ ПРО ПЕРШІ РОКИ ЗАПОВІДНИКА

У статті наведені особисті спогади автора про перші роки діяльності Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника, його співробітників, які стояли біля витоків створення музейної установи.

Ключові слова: Чернігів, заповідник, дослідження, охорона пам'яток, наукові співробітники.

Моє перше знайомство з Чернігівським державним архітектурно-історичним заповідником (далі – ЧДАІЗ) – установою, в якій я згодом пропрацював майже три з половиною десятиліття, відбулося восени 1967 року невдовзі після його створення в якості філії Державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей»¹.

Правду кажучи, тоді мені ці подробиці були невідомі і нецікаві, бо я був тринадцятилітнім підлітком, який дуже цікавився історією, особливо минулим Черніговою, і мріяв стати професійним археологом. В той час я відвідував краєзнавчий гурток та був постійним гостем Чернігівського історичного музею, а передусім його музейної бібліотеки, де мене чомусь доброзичливо сприймали і, що дивно, навіть дозволяли брати деякі книги додому.

З особливою зацікавленістю я спілкувався з Мотроною Автономівною Попудренко², яка була професійним археологом і дуже тактовно ставилася до моїх дитячих запитань. До речі, дружні відносини з цією привітною та розумною жінкою у мене збереглися до самої її смерті.

Невдовзі доля звела мене з відомим чернігівським краєзнавцем Йосипом Іллічем Давидовим³, який очолював тоді тільки-но створений у Чернігові осередок Українського товариства охорони пам'яток історії і культури. Ця зустріч у значній мірі визначила весь мій подальший життєвий шлях, адже саме з неї почалося моє знайомство з людьми, які на довгі роки стали моїми близькими друзями та однодумцями, а одного з них – Герарда Олексійовича Кузнецова⁴ – я завжди вважав і буду вважати своїм «хресним батьком» у житті краєзнавця та археолога, яке обрав, про що ніколи не шкодував і не пошкодую.

На початку 1960-х рр. минулого століття наша родина мешкала у будинку № 6 по

¹ Чернігівський державний архітектурно-історичний заповідник створено відповідно до Постанови РМ УРСР від 20 лютого 1967 році як філію Державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей»

² Мотрона Автономівна Попудренко (1923–2011) – історик, археолог. Працювала в Чернігівському історичному музеї з 1948 до 1986 року. Пройшла шлях від старшого наукового співробітника до заступника директора з наукової роботи (з 1975 до 1983 року).

³ Йосип Ілліч Давидов (1925–?) – музейник, пам'яткоохоронець, відповідальний секретар Чернігівської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (1966–1970).

⁴ Герард Олексійович Кузнецов (1925–2020) – краєзнавець, археолог. У 1967 році разом із однодумцями створив спелео-археологічну секцію при Українському товаристві охорони пам'яток історії та культури. Секція заклала основу майбутнього музейного гуртка «Юний археолог», з лав якого вийшло багато майбутніх істориків та археологів.

вул. Горького (сучасна вулиця Гонча), тобто поблизу Валу. Навчався я в чернігівській середній школі № 2, яка розмішувалася тоді у старовинному просторому будинку колишньої Чернігівської жіночої гімназії. Згодом цю споруду передали створеному у Чернігові художньому музею⁵. Цілком зрозуміло, що майже увесь мій вільний від навчання час проходив у цій історичній місцевості, поруч зі Спаським собором та іншими пам'ятками міста, яке стало для мене рідним, хоча народився я далеко від славетної і чарівної чернігівської землі.

Не дивно, що коли співробітники заповідника тільки розпочали наводити порядок у щойно переданих їм храмах, я познайомився з ними і став їхнім добровільним помічником. На моє щастя, дорослі науковці не відмовилися від моєї допомоги, як я зараз розумію, не завжди потрібної, а з розумінням поставилися до ініціативи дотепного школяра і невдовзі навіть прийняли мене у свій колектив на правах «сина полку».

Працівників у заповіднику було тоді не багато – не більше десятка осіб. Директор Іван Степанович Шевченко – літня вже тоді людина, учасник Другої світової війни, партизан та колишній партійний функціонер. Він завжди носив на піджаку два знаки – про закінчення педагогічного інституту, та університету марксизму-ленінізму, чим дуже пишався. Людиною він був порядною і не дуже суворою, але одного разу мені все ж таки дісталось від нього «на горіхи».

Якось випадково я зламав у заповіднику стілець. Дізнавшись про цей «тяжкий злочин», Іван Степанович був страшенно обурений і наказав мені викликати до нього батьків. Я розповів вдома про те, що трапилося, і на сімейній раді вирішили відправити «на килим» до директора мого старшого брата Сашка – студента Харківського юридичного інституту, який саме приїхав додому на канікули. Як я потім дізнався, під час розмови з братом Іван Степанович наполягав на тому, що я скоїв злочин проти держави, бо пошкодив державне майно, а брат намагався довести, що складу злочину у моїх діях немає, бо стілець я зламав ненавмисно. Вони довго дискутували і нарешті розійшлися. Мабуть, студент-юрист переконав керівника з партійною освітою, бо невдовзі все забулося і мені не заборонили приходити до заповідника, у якому я вже остаточно прижився.

Як вже було зазначено, співробітників у заповіднику на той час було не багато. Наукових співробітників налічувалося не більше п'яти. Найстаршою за віком була Світлана Трофімчук. На жаль, через деякий час вона померла від раку. Віра Іванівна Дедухова виглядала набагато молодшою і спілкуватися з нею було простіше. Віра Василівна Шуляк, якщо подивитися на неї з висоти моїх нинішніх шести десятків, була тоді зовсім молодою дівчиною, хоча вже мала маленького сина. Саме з нею у мене налагодилися найбільш дружні відносини, які тривали багато років. Вона ставилася до мене дуже уважно, як до рівного за віком, але дала прізвисько «ребьёнок» і продовжувала так називати навіть тоді, коли я повернувся до Чернігова після завершення військової строкової служби.

Єдиним чоловіком серед науковців був Андрій Антонович Карнабід, на той час теж ще відносно молода людина, якій щойно виповнилося сорок років. Але тоді він мені здавався дуже дорослим та поважним, мабуть тому, що поставив себе в колективі як головного спеціаліста за всіма напрямками діяльності заповідника. Він мав посаду завідувача науково-дослідним сектором, а пізніше сектором комплектування фондів та експозицій, але керував і реставрацією, і архітектурно-археологічними дослідженнями.

⁵ Чернігівський художній музей, нині – Чернігівський художній музей ім. Григорія Галагана.

Без нього не вирішувалося жодне питання фондової та експозиційної роботи. Андрій Антонович мав фахову архітектурну освіту, свого часу брав участь у реставрації П'ятницької церкви під керівництвом відомого архітектора-реставратора Петра Дмитровича Барановського, чим дуже пишався і багато розповідав про те, як вона відбувалася. Саме від нього я дізнався про те, за яких обставин була зруйнована розташована поруч із храмом церковна дзвіниця, на той час вже майже відреставрована, де зберігалися знайдені під час реставраційних робіт стародавні архітектурні деталі, інші археологічні знахідки та документація.

Що стосується інших працівників заповідника, з числа тих, хто не був безпосередньо пов'язаний з науково-дослідною роботою, з ними я спілкувався менше і тому пам'ятаю їх значно гірше. У пам'яті залишилися згадки про бухгалтера Ганну Степанівну, вже літню жінку та завгоспа Бориса Івановича – людину ще більш похилого віку.

Не можу не відзначити, що атмосфера у колективі тоді була дружньою. Всі свята, у тому числі і дні народження співробітників, відзначалися гуртом, інколи у Колегіумі, у будівлі якого розміщувалися службові приміщення, а інколи по домівках. Мені теж доводилося бути присутнім на багатьох із них. Розмовляли головним чином про роботу, співали під гітару, яку я завжди брав із собою на такі «збіговиська». Одного разу після однієї з таких вечірок, не пам'ятаю з якого приводу, ми пішли до Борисоглібського собору, піднялися на хори і влаштували там концерт. Співали народні, туристичні пісні і репертуар вкрай популярного тоді Володимира Висоцького. З цього приводу наступного ранку у школі я чув багато розмов серед учнів, які, гуляючи ввечері на Валу, біля соборів, чули якісь співи. До речі, вони чомусь були впевнені, що це співали ченці чи попи.

А зараз буде доречним згадати про те, у якому стані були тоді пам'ятки архітектури, що увійшли до складу заповідника. Всі без винятку церкви та собори були зачинені, тобто богослужіння в них не проводилося. В окремих із них зберігалися різноманітні речі, що належали Чернігівському парку культури та відпочинку ім. М. Коцюбинського, який був розташований на Валу, чи іншим установам, що підпорядковувалися управлінню культури. Часто-густо це був просто мотлох. Так, у Спасо-Преображенському соборі зберігалися мітла, граблі, лопати та багато всякого непотребу. А Катерининська церква була повністю завалена старими, вже давно нікому непотрібними, театральними декораціями. Все це поступово виносилося з храмів та вивозилося. Слід зазначити, що відношення влади до цього мотлоху в ті часи було набагато кращим, ніж до предметів церковного вжитку, у тому числі і тих, які мали музейну та художню цінність. Добре пам'ятаю вкриті снігом великі багатофігурні, писані олійними фарбами на полотні, ікони у рамах із масивного багету, які просто неба були притулені до апсид вже відреставрованого зовні Борисоглібського собору. Їх ніхто не вкрав, а ось порізати совісті та розуму у когось вистачило. Ми перенесли їх у приміщення Спаського собору, де вони і зберігалися деякий час у вівтарі. Куди їх поділи потім, я не знаю.

Археологічні дослідження на території та в пам'ятках заповідника розпочалися одразу після його створення, восени 1967 р. На першому етапі вони були пов'язані, насамперед, із ремонтно-реставраційними роботами, які проводилися в пам'ятках архітектури, що входили до складу заповідника та на прилеглий до них території, в зв'язку з прокладанням до музеїв різноманітних підземних комунікацій. Керував цими дослідженнями знову ж таки Андрій Антонович Карнабід.

Треба зазначити, що дослідження ці мали спочатку переважно наглядний

характер. Андрій Антонович та його постійна помічниця Віра Василівна Шуляк обстежували викопані екскаватором траншеї, збирали кераміку, залишки будівельного матеріалу різних часів та інші речі, які можна було побачити у стінках траншей та у відвалах, фотографували, робили малюнки та креслення. Здійснювати повноцінні археологічні розкопки в той час співробітники заповідника не мали можливості та, правду кажучи, ще й не вміли. Але навіть за такого становища часто-густо мали місце цікаві археологічні знахідки. Перша з них випадково трапилася 24 листопада 1967 р. під час копання траншеї зі східного боку Спаського собору в 5-ти метрах від його центральної апсиди. Це була давньоруська князівська гробниця, складена з добре оброблених шиферних плит рожевого кольору. Знайшла її робітниця будівельної організації, яка здійснювала ці роботи. На глибині близько 2-х метрів вона натрапила на уламки кам'яної плити, які виявилися залишками кришки поховального саркофагу. Про знахідку доповіли директору заповідника та розпочались розкопки, якими керував І. І. Єдомаха⁶ – один із небагатьох, на той час, професійних чернігівських археологів. Головним представником заповідника був Андрій Антонович Карнабід. Мені пощастило брати участь в цих розкопках. Добре пам'ятаю, як проходили роботи, адже вони стали моїм «археологічним хрещенням».

Гробниця була розташована поперек траншеї за віссю схід-захід. Як вже було сказано, кришка саркофагу знаходилася на глибині 190 см від поверхні. Те, що це було князівське поховання, сумніву не викликало, тому всі з нетерпінням очікували цікавих знахідок. Але не все було так просто. Довелося трохи почекати, бо розкопки тривали три дні. Коли гробницю повністю розчистили, з'ясувалося, що вона має довжину близько 2 м, висоту та ширину майже 70 см і складається з 6-ти шиферних плит, скріплених металевими скобами. Нижня плита була розколота на дві частини, а верхня збереглася фрагментарно. На 15 см вище кришки була зафіксована залізна труба якоїсь підземної комунікації кінця XIX – поч. XX ст. Стало зрозуміло, що коли її прокладали, ймовірно, натрапили на це поховання. Найімовірніше, саме тоді кришка гробниці і була розколота. Мабуть ті, хто натрапив тоді на гробницю, в надії знайти в похованні щось коштовне, і обшукали її. Про це свідчило те, що кістки небіжчика були потривожені. А те, що вони тоді знайшли, так і залишиться назавжди невідомим. Що стосується нас, то під час дослідження поховання крім кісток та черепа в гробниці знайшли срібні позолочені накладки поясу, що підтверджувало висновок про князівське походження померлого.

Саме під час цих розкопок я познайомився із членами Чернігівської спелео-археологічної секції Товариства охорони пам'яток історії та культури та її головою Г. О. Кузнецовим. Справа в тому, що ця громадська організація була створена майже одночасно із заповідником, теж восени 1967 р. і її члени активно допомагали його співробітникам у дослідницькій та пам'яткоохоронній роботі, а деякі науковці навіть самі стали членами спелео-археологічної секції. Тому не дивно, що саме ентузіасти спелео-археологи розкопували, а потім розбирали, піднімали важкі деталі саркофагу з траншеї та переносили їх до Спаського собору, де його потім зібрали та встановили на музейний подіум. Так археологічна знахідка на довгі роки стала одним із головних експонатів новоствореної у цьому храмі музейної експозиції.

⁶ Іван Іванович Єдомаха (1919–1988) – чернігівський історик, археолог, музейний працівник. Працював заступником директора Чернігівського історичного музею, очолював відділ феодалізму. Зробив значний внесок у розвиток археологічних та краєзнавчих розвідок Придесення. Започаткував археологічні дослідження Новгород-Сіверського.

Добре пам'ятаю момент: коли виникла потреба підняти гробницю з траншеї на поверхню, з'ясувалося, що у заповіднику немає необхідних для цього мотузок, і я збігав до свого двору, зрізав зі стовпів ті, на яких моя мати сушила білизну, і приніс їх до розкопу. Саме за допомогою цих мотузок для білизни ми піднімали і переносили цю гробницю. В той час я дуже цим пишався, а сьогодні про це просто приємно згадувати.

Згодом, коли собор було передано релігійній громаді, мені знову довелося брати участь в перенесенні цього саркофагу, проте цього разу вже до Борисоглібського собору, в якому вона зберігається і сьогодні. В ньому, до речі, експонується ще одна князівська гробниця з плінфи, з якою пов'язана кумедна і певною мірою детективна історія. Знайшли цей саркофаг випадково 26 травня 1969 р. під час копання траншеї під тепловою комунікації з північно-східного боку собору. У дослідженні цього поховання я особисто не брав участі, а ось до подальшої його долі маю безпосереднє відношення. Справа в тому, що знайдена гробниця була зроблена з плінфи і після завершення дослідження, яке тривало два дні, її розібрали, а пронумеровані цеглини, у відповідному порядку, розклали просто неба біля північної стіни Борисоглібського собору. Через деякий час тодішній директор наказав підлеглим кістяк перепоховати, а плінфу роздати по школах. Ніякі аргументи співробітників, що робити цього не можна, на нього не вплинули. Тоді ми вирішили сховати складові цієї цінної історичної пам'ятки. Зробити це, безумовно, було можливо тільки вночі. Але де можливо непомітно розмістити таку велику кількість плінфи? Єдиним місцем, придатним для цього, був тоді Борисоглібський собор, що перебував на той час у стадії реставрації. До того ж у ньому зберігалася чимала кількість різноманітних будівельних матеріалів, у тому числі і деревини. Проблема була лише в одному: як взяти ключі від пам'ятки? Вирішила її співробітниця заповідника Віра Шуляк, яка мала доволі авантюрний характер. Вона таємно просто «поцупила» їх із сейфу наприкінці робочого дня. Коли стемніло, «загін спеціального призначення», що складався з двох наукових співробітників заповідника – Віри Василівни та Ольги Лантух, яка щойно поступила на роботу в заповідник, і двох юних волонтерів: Юрія Шевченка та мене, зібрався біля будівлі Колегіуму. Ми відкрили собор і під покровом темряви, при світлі ліхтарів почали переносити плінфу до південної апсиди храму, викладаючи її у відповідному порядку та вкриваючи кожен шар паперовими листами. Потім ми закидали перенесену цеглу дошками, зачинили собор і розійшлися по домівках. Зранку В. Шуляк тихесенько повернула ключі на місце і ми заспокоїлися. Але, як з'ясувалося, зарано. Прошло декілька днів і директор звернув увагу на те, що плінфа зникла.

Спочатку він, як це водиться, трохи «пошумів», потім дав команду викликати міліцію. Щоб запобігти цьому, довелося зізнаватися у скоєному. Іван Степанович трохи «потопав ногами» і заспокоївся. Більше про роздавання плінфи школам мови не було, а згодом гробниця посіла своє постійне місце у музейній експозиції Борисоглібського собору. Ані В. Шуляк, ані О. Лантух жодних доган тоді не отримали, але й «орденів» теж, а їх юним «подільникам» навіть не заборонили з'являтися у заповіднику. Таким чином, цього разу «благі справи» покарані не були.

Наприкінці 1960-х рр. у пам'ятках архітектури, які входили до складу заповідника, активно розпочалися ремонтно-реставраційні роботи і пов'язані з ними дослідження. В деяких із них мені пощастило брати участь, наприклад, у реставрації фасадів Спаського собору. Цю роботу виконувала велика група реставраторів, серед яких були київські фахівці – люди переважно молоді, дуже веселі та привітні. Вони розчищали декоративне мурування фасадів пам'ятки XI ст., яке добре збереглося під потужним багатовіковим нашаруванням тиньку. Робота була кропітка, але дуже цікава. Я

напросився до них у помічника і мені не відмовили. Так я і просидів на будівельних риштуваннях зі скальпелем та каменярським молотком у руках майже півроку, безбожно прогулюючи шкільні заняття. До речі, мені довелося розчищати так званий сонячний годинник на північній вежі Спасо-Преображенського собору⁷ та бути присутнім під час розчистки ділянки південної стіни храму, де був знайдений давньоруський напис-графіті⁸. Я навіть зробив з неї зліпок, який довго зберігав.

Ще мені добре запам'яталась співпраця заповідника із відомим архітектором-реставратором М. В. Холостенком⁹. На той час основні реставраційні роботи у храмі були вже закінчені і архітектор займався виявленням голосників – керамічних посудів-резонаторів, які замурували під час будівництва в стіни собору з внутрішнього боку для поліпшення акустики. Виявити їх можна було тільки шляхом простукування стін, а оскільки вони знаходилися достатньо високо і як правило у кутах, дістатися до місця їхнього вірогідного знаходження було можливо тільки за допомогою великої (7-8 м заввишки) драбини. М. Холостенко на той час був вже літньою людиною, якій було важко і до того ж небезпечно самій підніматися на таку висоту. Тому молодий і спритний помічник був поважному досліднику не на заваді.

Пошукові роботи відбувалися таким чином: М. Холостенко сидів на стільці в центрі собору і показував мені, де саме встановлювати драбину і на яку висоту підніматися. Я піднімався до вказаного місця і починав вистукувати стіну. Зафіксувавши пустоту, великим гвіздком пробивав штукатурку і, якщо пустота виявлялась глибокою, починав помалу розширяти пробитий отвір, доки повністю не розчищав вінце голосника. Розібравшись з одним голосником, я переносив драбину на нове місце і так повторювалося багато разів. Скільки було знайдено голосників, вже забулося, але я добре пам'ятаю, що кожна знахідка викликала велике задоволення.

Влітку 1969 р. у зв'язку з облаштуванням парового опалення на окремих ділянках Борисоглібського собору була пошкоджена підлога. Внаслідок цього в центральній та північній апсидах храму утворилися отвори, через які можна було потрапити у стародавні муровані склепи. Цілком зрозуміло, що ми скористалися цією нагодою. Але, на жаль, під час їхнього огляду з'ясувалося, що всі поховання були пограбовані, але коли це сталося, залишилося таємницею.

Наприкінці літа чи на початку вересня 1969 р. під час археологічних досліджень у Спаському соборі, які теж були пов'язані з облаштуванням теплових мереж у храмі, дослідникам поталанило. В центральній апсиді вівтаря знайшли срібну мощеницю, яку заклали під первісний престол собору під час його освячення. На цей раз знахідка була не випадковою. М. В. Холостенко приїхав до Чернігова спеціально, щоб, користуючись проведенням земляних робіт у пам'ятці, дослідити вівтар Спаського собору з метою виявлення залишків первісного престолу¹⁰. Дізнавшись про це, я безумовно вирішив використати свій шанс взяти участь у цих розкопках. Таким чином, мені поталанило

⁷ Декоративне мурування північної схової вежі Спасо-Преображенського собору було досліджено та відкрито на початку 1969 р. під час архітектурно-археологічних досліджень пам'ятки. За версією історика, краєзнавця Г. Петраша декоративне оздоблення вежі відіграло роль так званого сонячного годинника.

⁸ Графіті на південному фасаді Спасо-Преображенського собору в Чернігові. Виявлені під час досліджень М. Холостенка в 1967 р.

⁹ Микола В'ячеславович Холостенко (1902–1978) – відомий український архітектор, автор проєкту наукової реставрації Спасо-Преображенського та Борисоглібського соборів в Чернігові.

¹⁰ Холостенко Н. В. Мощеница Спаса Черниговского. *Культура средневековой Руси*. Ленинград, 1974. С. 99-202.

увійти до групи, яка здійснювала дослідження. Її склад був, можна сказати, традиційним: М. Холостенко, А. Карнабід, В. Шуляк та я. Здається, був ще хтось, але хто саме, на жаль, не пам'ятаю.

Прибувши до собору, ми почали зачищати стіни та підлогу траншеї, яка перетинала по центру весь простір вівтаря зі сходу на захід. На глибині близько одного метра була знайдена первісна основа престолу у вигляді товстої плити, виготовленої з каменю сірого кольору, вірогідно пісковика. Коли плиту зачистили, в її центральній частині зафіксували прямокутне заглиблення, закрите кришкою з такого ж каменю, розміром приблизно 15x10 см. Запанувала напружена тиша. Всі присутні замовкли та напружилися в очікуванні чогось незвичайного. Коли Микола Холостенко обережно підняв кришку схованки, виявилось, що у ній знаходилась коробочка прямокутної форми з білого металу (як потім з'ясувалося, срібної), на поверхні якої проглядався трирядний напис. Ми з нетерпінням спостерігали за тим, як дослідник відкривав скриньку. Зараз мені зрозуміло, що він безумовно знав про її призначення і не здивувався, коли побачив у ній три фаланги пальців. А ось я, чесно кажучи, був цим тоді дуже розчарований, бо сподівався на щось більш цікаве, з точки зору підлітка. Це зараз я розумію усю цінність даної доволі рідкісної знахідки. Невеличка скринька із мощами святих Пантелеймона, Акакія та Маковія, яку за християнською традицією заклали під престол, коли освячували новозбудовану церкву. Я не стану описувати мощеницю, адже це було зроблене автором розкопок та іншими фахівцями, а сама скринька зберігається у фондах Національного архітектурно історичного заповідника «Чернігів стародавній»¹¹.

Цілком природно, що майже одразу після організації заповідника постало питання про створення відділу фондів для зберігання знахідок та подальшого формування музейних експозицій. Відносно першого питання проблем не виникало, бо в Колегіумі, де розмістилися службові та господарські приміщення, місця вистачало. Відтак для зберігання археологічних знахідок були пристосовані просторі підвальні приміщення, де встановили стелажі. На них спочатку «у шаховому порядку» розміщувалися окремі поодинокі одиниці зберігання – кераміка, будівельний матеріал та інші артефакти, які знаходили під час обстеження траншей або виявляли в ході знесення старих дерев'яних будинків в районах нової міської забудови.

Що стосується формування перших музейних експозицій, то вирішити це питання було значно складніше. Поступово у будівлі Колегіуму звільнялися від колишніх орендарів вільні приміщення, проте експонатів, необхідних для створення музею, м'яко кажучи не вистачало. Ось і прийняли рішення на першому етапі зробити хоч щось. Задля облаштування музейної експозиції віддали кімнати, в яких зараз розміщені канцелярія, бухгалтерія та експозиція «Чернігів сто років тому». В той час вони були з'єднані між собою в єдину анфіладу і вхід до них здійснювався через ганок із західного боку будівлі Колегіуму. Через брак експонатів спочатку на стінах приміщень демонстрували різноманітні картини із зображеннями пам'яток архітектури. Згадую, що серед них були навіть чеканки сумнівної художньої якості. На одній з них був викарбуваний київський Софійський собор, а на другій – чернігівський Спаський. Остання чеканка і досі зберігається у заповіднику. Крім того, в цьому імпровізованому музеї на підставках та підвіконнях стояли якісь гіпсові макети та скульптури. Справжні музейні експозиції будуть створені пізніше.

¹¹ Указом Президента України №1392/98 від 29 грудня 1998 року ЧДАІЗ було надано статус національного.

Першою пам'яткою архітектури, яку почали використовувати як музей, став Спаський собор. Рішення про його створення було прийняте в жовтні 1967 р. Пристосовувати для відвідування туристами цю стародавню архітектурну пам'ятку почали одразу після того, як звільнили її від сміття та різноманітного мотлоху. Робилося це паралельно із ремонтно-реставраційними роботами та архітектурно-археологічними дослідженнями. Виходячи з того, що головним експонатом музейної експозиції, створеної в храмі, повинен був стати сам собор, реставрація та дослідження у ньому мали дуже важливе значення, адже виявлені розписи, архітектурні деталі та археологічні знахідки ставали частиною його експозиції.

Одним із таких експонатів став фрагмент різьбленої шиферної плити первісної підлоги собору. Цю плиту знайшли під час шурфування з північного боку центрального нефу біля першого стовпа від іконостасу. Плита розміром десь 1×0,5 м була виявлена на глибині близько метра і розташована довгим боком із півночі на південь, та виготовлена з рожевого овруцького пірофілітового сланцю. Верхня її площина була орнаментована різьбленими концентричними колами, переплетеними між собою. Заглиблені ділянки у давнину заповнювала мозаїка, виконана з різнокольорової смальти, від якої, на жаль, залишилися лише відбитки. Вірогідно, дана плита являла собою частину соборного омфалія. Розчищати її було не дуже зручно. Доводилося весь час лежати на підлозі, опустивши голову в розкоп. Коли плиту розчистили, її могли роздивитися всі відвідувачі Спаського собору. Після передачі храму релігійній громаді розкоп закрили і тому зараз побачити цю цікаву деталь оформлення первісного декору храму неможливо.

Улітку 1970 р. розпочалися роботи з реставрації іконостасу Спаського собору. Для виконання цієї роботи з Києва прибула бригада реставраторів, які зняли ікони з основи, очистили їх від забруднень, укріпили та встановили на місце. При цьому проводилися дослідження його живопису. Одного разу мені теж довелося бути присутнім при просвічуванні ікон з метою виявлення на дошках первісних зображень. У зв'язку з тим, що для цієї процедури була потрібна темрява, до собору ми прийшли після заходу сонця. Крім кийських реставраторів від заповідника, знову таки, були присутні А. Карнабід та В. Шуляк. Було дуже цікаво на власні очі побачити, як під пізніми шарами фарби проявлялися первісні зображення.

Важливе місце в дослідницькій діяльності заповідника з перших днів його існування посідало вивчення штучних підземних споруд. Перш за все це було пов'язано з тим, що до його складу увійшли Антонієві печери. Для їхнього подальшого наукового дослідження важливе значення мала тісна співпраця ЧДАІЗ зі спелео-археологічною секцією Товариства охорони пам'яток історії та культури, ентузіасти якої не тільки стимулювали дослідження чернігівських підземель, а являли собою добре організовану і до того ж безкоштовну робочу силу, необхідну для проведення подібних робіт.

Цілком зрозуміло, що першою підземною спорудою, до якої виник інтерес адміністрації та науковців заповідника, стали печери Антонія, які планувалося в майбутньому музеєфікувати. Цей розташований біля Іллінської церкви стародавній підземний комплекс перебував у той час у занедбаному стані. Майданчик біля входу до них являв собою справжні хащі, бо за роки, що минули відтоді, коли закрили Іллінську церкву, біля неї встигли повиростати дерева¹². До входу у печери був прибудований

¹² Іллінська церква в Чернігові – пам'ятка архітектури XII ст. була вилучена з користування релігійної громади на початку 1960-х рр.

невеличкий дерев'яний тамбур у вигляді каплички з куполом. Подібна прибудова існувала і біля входу до церкви пророка Іллі. Вона була збудована ще на початку ХХ століття і тому на час, про який йде мова, мала вже жалюгідний вигляд. Тому її невдовзі розібрали. Вхід до печер був замуrowаний після того, як богослужіння у Іллінській церкві скасували, але це мурування було вже частково зруйноване, однак існував отвір, у який можна було потрапити до підземних споруд. Самі Антонієві печери на той час теж перебували у вкрай занедбаному стані. Електричного освітлення не було, забруднений та закопчений тиньк на стінах у багатьох місцях обсипався, підлогу нижнього ярусу «прикрашали» купи сміття та людські кістки, які повикидали з гробниць. Сміття не поменшало навіть тоді, коли в печерах вже почали працювати реставратори, облаштували тимчасове освітлення, розібрали печі у підземних церквах та цегляну стіну, яка закривала вхід до них, встановили вхідні двері. Таким чином, перед тим, як приступити до досліджень, потрібно було розібрати цегляну стінку, якою перекрили вхід, та навести у печерах порядок.

Влітку 1968 р. був організований перший суботник. Головною робочою силою під час його проведення знову таки були члени спелео-археологічної секції, в основному, робітники капронового комбінату, хоча брали участь і деякі співробітники заповідника: А. Карнабід, В. Шуляк та сам Іван Степанович Шевченко, який, наслідуючи комуністичні традиції, не міг залишатися осторонь. Сміття виносили з печер носилками до яру. За підрахунками Г. Кузнецова, який був ініціатором цих робіт, за день таких носилок виносили більше сотні.

Майже через два місяці, а точніше 12 жовтня 1968 р., Антонієві печери прийняли перших відвідувачів. Електричного освітлення у печерах спочатку не було і тому певний час екскурсії проводили, використовуючи звичайні свічки, які видавали окремим екскурсантам. Бажаючих оглянути печери було багато, а екскурсіводів – обмаль, тому на допомогу приходили добровольці, серед яких був і автор цих спогадів.

У 1972 р. у співпраці з Чернігівською міською спелео-археологічною секцією Українського товариства охорони пам'яток історії та культури розпочинаються наукові дослідження печерного комплексу. Здійснювалися вони одночасно з ремонтно-реставраційними, протиаварійними роботами у пам'ятці та її музеєфікацією, що детально висвітлювалося в наукових та науково-популярних публікаціях. Влітку цього ж року я поїхав до археологічної експедиції Інституту археології Академії наук України у Миколаївську область, а потім розпочалася строкова армійська служба.

Volodymyr RUDENOK
(Chernihiv)

Memories of the first years of the reserve

The article contains the author's personal memories of the first years of activity of the Chernihiv State Architectural and Historical Reserve, its employees, who stood at the origins of the creation of the museum institution.

Keywords: *Chernihiv, reserve, research, protection of monuments, scientific staff.*

ЧЕРНІГІВ Х–ХІІІ ст. В УЯВЛЕННІ А. КАРНАБІДА

Основною метою статті є опис зображеного на маловідомому малюнку А. Карнабіда «Чернігів в ІХ–ХІІІ ст.». Саме в цьому графічному ескізі дослідник відобразив своє бачення центру князівства у період Русі. Уявлення А. Карнабіда про топографічну структуру Чернігова сформувалося здебільшого на основі численних археологічних досліджень, керівником яких він був протягом 1970–1980-тих рр. Подальшою еволюцією створеної реконструкції стало панно В. Михайлюка, на якому вже в кольорі було відображено князівське місто періоду свого піднесення. На сьогодні ця робота, разом із відомим панно Г. Петраша, є яскравою ілюстрацією, яка допомагає туристам побачити, яким Чернігів був понад 800 років назад.

Ключові слова: А. Карнабід, давньоруський Чернігів, топографія, реконструкція, панно.

А. Карнабід був для Чернігова та Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника непересічною особистістю. Архітектор за фахом та дослідник за покликанням, він присвятив збереженню старого міста більшу частину свого життя. Працюючи в заповіднику від самого його заснування і до початку 2000-х рр., він опікувався поповненням та збереженням фондів колекцій. Одним зі шляхів цієї роботи стали численні археологічні дослідження під керівництвом А. Карнабіда, проведені в різних частинах міста та за його межами. Регулярно такі роботи проводилися під егідою заповідника з 1967 до 1992 рр. Варто відзначити, що ще до початку проведення власних стаціонарних робіт дослідник брав участь у розкопках інших науковців, які відбувалися в 1960-х рр. В 1974 р. А. Карнабід захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата архітектурних наук за темою «Планировка и застройка Чернигова: развитие и проблемы преемственности архитектурно-планировочной структуры исторического города». Під час написання розділу, який стосувався топографії Чернігова часів Русі, автор здебільшого користувався напрацюваннями Б. Рибаківа і В. Богусевича, та описами міста, складеними в ХІХ ст. Зі збільшенням обсягів археологічних досліджень, як власних, так і проведених іншими структурами, А. Карнабід створює друге видання своєї книжки про місто: «Чернігів: історико-архітектурний нарис» [8, с. 1-128]. До цієї праці він включає результати новітніх досліджень і дещо змінює своє бачення топографії Чернігова.

В другій половині 80-х років, після ще одного етапу активізації досліджень на території міста, значно збільшується інформація про структуру давньоруського Чернігова та його забудову. На основі цих робіт єдина графічна реконструкція зовнішнього вигляду Чернігова, виконана Г. Петрашем на початку 1970-х рр., вже частково втратила свою наукову актуальність [15]. Враховуючи це, А. Карнабід починає роботу над власною реконструкцією Чернігова, де прагне в графіці відобразити своє бачення центру князівства. Оригінальне зображення, виконане на

калькованому папері, знаходиться в персональному фонді А. Карнабіда в зібранні Державного архіву Чернігівської області. У фондовій колекції заповідника «Чернігів стародавній» міститься його копійна версія [13] [Іл. 1].

На відміну від Г. Петраша, котрий зобразив Чернігів кінця XII ст., А. Карнабід назвав свою роботу «Чернігів IX–XIII ст.». Таке розширене датування створило проблемну ситуацію, коли споруди, які існували в різні століття, знаходяться на малюнку поруч, хоча на момент спорудження однієї попередня вже була зруйнована. Це ж саме можна сказати і про територіальні межі міста, яке за століття існування збільшувало свою площу та вуличну мережу. За тими територіями та літописних районах міста, які А. Карнабід оточив фортифікаційними спорудами, можна стверджувати, що представлений Чернігів в межах другої половини XII ст. Схожою є ситуація з околицями міста, які також зобразив А. Карнабід. В його роботі позначено 4 поселення (Ялівщина, Городок, Микулине, Жолвинка). На їх території здебільшого не проводилися археологічні дослідження широкими площами, однак загальне датування вказує на те, що лише у XII ст. усі вони одночасно існували [6]. Тому і в загальній композиції графічної реконструкції доречніше було б використовувати більш вузьке датування, обмежене другою половиною XII ст.

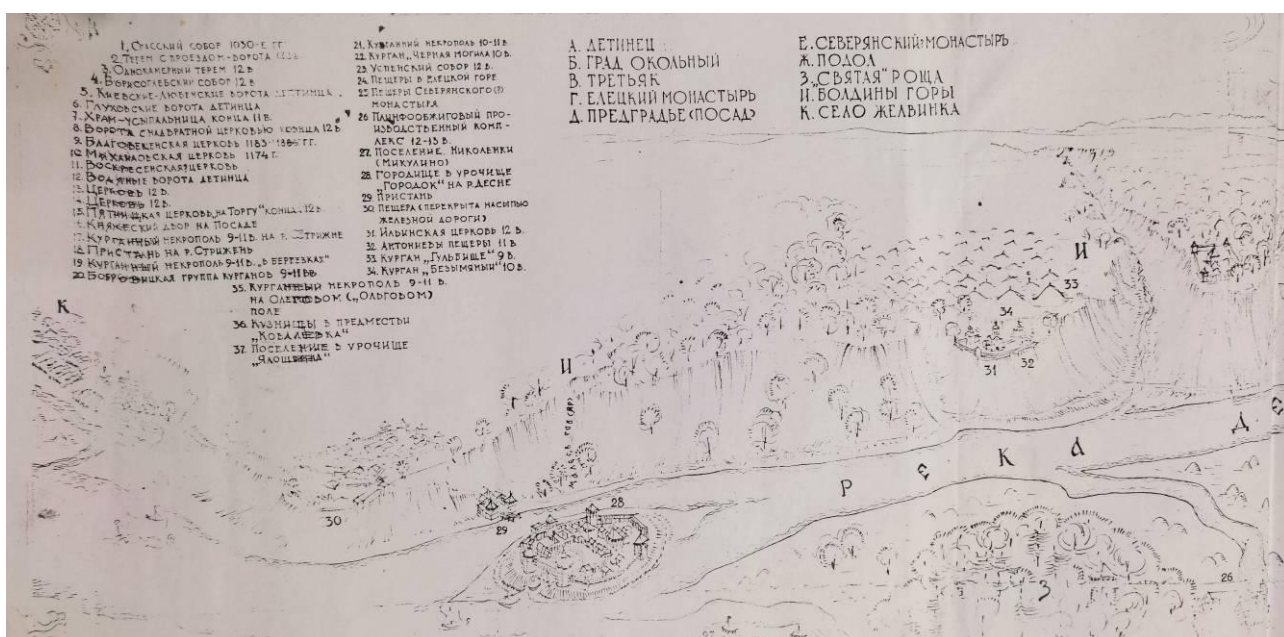
Для початку детального розбору варіанта реконструкції Чернігова, виконаної А. Карнабідом, варто в загальних рисах зупинитися на характері розміщення міста та інших об'єктів на ландшафті.

Серед гідронімів на панно вбачаються три річки, які протікали через місто, або неподалік від нього. Це, звісно, Стрижень, який ділив місто XII ст. на меншу лівобережну частину та правобережну, і Кордиківка, яка є лівою притокою Стрижня. Саме цю водну перепону А. Карнабід позначив як південну межу лівобережної забудови Чернігова. Локалізація цих двох гідронімів не викликає жодних питань. Однак річка Десна зображена у художника доволі незвично. На малюнку Десна протікає попід самим Дитинцем і далі, оминаючи Поділ, підходить до Болдиних гір. Таким чином урочище Святе, Микулине та плінфовипалювальні комплекси XII ст. опинилися на правому березі Десни. Звісно, при такій локалізації доступ до них від міста буде доволі обмеженим, враховуючи відсутність стаціонарних мостів. В реальності ж, враховуючи історичні описи, річка знаходилася на відстані декількох кілометрів від міста поступово наближаючись до нього. За розрахунками, ще в XVI ст. відстань від Дитинця до правого берега Десни становила щонайменше 1,5 км [10, с. 177-178]. Найімовірніше, згадані вище урочища та комплекси розміщувалися на надзаплавних терасах правого берега річки Стрижень, і поєднувалися з містом шляхами, які могли затоплюватися лише під час паводків. Зображення ж русла Десни А. Карнабідом знаходить аналогії із описами території міста XVIII ст., коли саме Стрижень протікав попід фортецею та Болдиними горами.

Цікавим також є і локалізація топоніму «Болдини Гори». Для місцевих жителів вони асоціюються з невеликою за розміром частиною правобережної тераси річки Десна від Троїцького монастиря до курганів Безіменний та Гульбище. А. Карнабід на малюнку зображує Болдині гори від сучасної вулиці Сіверянської і далі в південно-східному напрямку, до території, яку нині формує насип залізничного мосту через р. Десна. Варто також додати, що в більш пізній публікації 1995 р. А. Карнабід продовжує топонім Болдині гори до мису, де нині розташовується Катерининська церква [7, с. 33-34]. На даний час в історіографії прийнято ототожнювати Болдині

гори із усім масивом тераси від Троїцького монастиря і до яруги на схід від Єлецького монастиря [1, с. 69-86]. Щодо територій східніше від монастиря, то тут немає однозначного бачення.

Зображує автор і курганний могильник, який розташовувався на Болдино-гірському плато та далі навколо міської забудови. Самі по собі кургани в околицях та на території міської забудови Чернігова позначені у вигляді декількох груп. Причому враховані лише частина насипів Троїцької групи, могильник між Чорною могилою та знівельованим курганом княжни Чорної, кургани на кладовищі у Берізках, на перехресті сучасних вулиць Т. Шевченка та О. Молодчого. Враховуючи те, що більшість підкурганних поховань в межах міста часів Русі були досліджені протягом 1989–2000-х рр., А. Карнабід не володів інформацією про їх існування на момент створення роботи. На малюнку відображене здебільшого бачення курганного могильника Чернігова на основі археологічних досліджень Д. Бліфельда та Д. Самоквасова.

Іл. 1. «Чернігів ІХ-ХІІІ ст.» Варіант реконструкції А. Карнабіда

Окремої уваги заслуговують фортифікаційні споруди, котрі оточували місто, та його структурні частини. За топографічною традицією, більшість міст та городищ Русі мала двочленну будову: Дитинець та Посад. Враховуючи значні розміри столиць князівств та інших великих міст, в них спостерігається поділ Посаду на декілька районів, котрі могли мати своє окреме функціональне призначення та власні оборонні споруди. В Чернігові до таких районів відноситься літописні Окольний град, (частина дослідників виокремлює з його західної частини Третяк), Передгороддя, Поділ та Острог. Усі ці частини міста були відображені А. Карнабідом, окрім Острогу, локалізація якого є дискусійним питанням і на час створення малюнку він ототожнювався із Передгороддям [16, с. 13-14].

Фортифікаційні споруди Дитинця представлені зрубними конструкціями типу городень та клітей із бойовим майданчиком, накритим двоскатним дахом. В уявленні А. Карнабіда Дитинець мав чотири проїзди, хоча підписані літописними назвами лише три з них. Два проїзні комплекси фланкуються чотирикутними глухими баштами, а два проїзні комплекси виконані у вигляді веж із проїздом. Варто також

відзначити, що в систему укріплень включена і церква, виявлена під час археологічних досліджень у 1989 р. на території Цитаделі [4, арк. 17-19], однак не відображені самі радіальні укріплення цієї частини Дитинця. Таким чином, дата створення малюнку може бути в період з 1989 до 1991 р. В системі укріплень фортеці автор також зображає не тільки башти, включені у в'їзні комплекси, а й ті, які знаходилися в лінійних стінових укріпленнях. Таких споруд по одному лише периметру Дитинця (який має довжину 1500–1600 м) А. Карнабід відображає 14, хоча наявність жодної із них не була підтверджена археологічно. Навіть саме використання цих конструкцій в лінійних укріпленнях часів Русі не було поширеним, і відомі лише поодинокі факти виявлення таких споруд [11, с. 137-138]. Це ж саме стосується і інших 38-и глухих башт, які А. Карнабід розмістив по периметру укріплень посадських районів Чернігова. На території Дитинця митець зобразив ще і два локальні комплекси укріплень навколо Борисоглібського собору та князівського двору в північно-східній частині Дитинця. Виконані вони також у вигляді стіни із

баштами, причому на малюнку обидві стіни мають контрфорси. З огляду на це, ймовірно А. Карнабід вважав, що складені вони були із каменю та цегли. Археологічно наявність таких монументальних укріплень у XII–XIII ст. не підтверджується, а фіксуються лише сліди потужної огорожі із частого колу навколо князівського двору [9, с. 19-22].

Що ж до інших цегляних споруд Дитинця, то тут відображені відомі науковцям Спасо-Преображенський та Борисоглібський собори, Благовіщенська і Михайлівська церкви та церква-усипальниця кінця XI ст., а також два цегляних проїзди із надбрамними дзвіницями. Усі ці споруди досліджувалися археологічно та їх локалізація загалом не викликає сумнівів. Однак А. Карнабід зобразив ще одну муровану культову споруду, яку підписав як Воскресенська церква. Відомо, що цей храм існував на території фортеці в XVII ст., однак жодних свідчень про його більш ранній час спорудження немає. В цій ситуації скоріше за все автор припускав, що за традицією храм був зведений на місці більш ранньої споруди. Аналогічна ситуація і з кам'яною огорожею навколо Борисоглібського собору: відомо, що вона існувала у XVIII ст. і її фундаменти досліджувалися

А. Карнабідом, однак цегляні мурування часів Русі не були виявлені.

Серед іншого на території Дитинця варто відмітити доволі розгалужену вуличну мережу, яка була представлена щонайменше чотирма вулицями, прокладеними у напрямку до виїздів з фортеці. Усі вони зображені по аналогії із більш пізньою забудовою фортеці XVIII ст., однак існування однієї з вулиць фіксується в забудові Дитинця XII–XIII ст. і напрям її співпадає із відомою з планів. Тому, можна припустити, що хоча б напрямки основних шляхів на території фортеці є незмінними, починаючи із середньовіччя і до кінця XVIII ст.

Літописний Окольний град, житлова та господарська забудова на території якого фіксується з середини X ст., А. Карнабід поділяє на власне сам Окольний град і його західну частину, виділену в Третяк. Справа в тому, що такий поділ відомий ще по першому з відомих планів міста, а саме «Абрисі Чернігівському» 1706 року. І надалі, до ліквідації фортеці, західна частина старого міста, яка отримала назву Третяк, зображувалася із власними укріпленнями та відділеною поперечним ровом від іншої частини Окольного граду. За найбільш поширеною версією, назва була отримана через відділення третьої частини посаду та формування тут нового району. На основі цього деякі з дослідників вважають, що такий поділ відбувся ще за часів Русі, а сама назва просто не була зафіксована у збережених літописних зводах [20, с. 194-197]. Рів, котрий розділяв Третяк та Другий замок Черкаський, проходив вздовж сучасної вулиці Проспект Миру та паркової зони. Детально ця ділянка не досліджувалася археологічно, тому наразі немає можливості казати про те, що цей рів існував ще в XII ст. Однак необхідно відзначити, що А. Карнабід в 1974–1975 рр. проводив розкопки під проїзною частиною Проспекту Миру (вул. Авіаторів на той момент) та зафіксував там котловани житлових і господарських споруд XI–XII ст., які за планом мали б розташовуватися або на краю рову, або взагалі в його западині, що є малоімовірним [2, арк. 4-8].

Оборонні споруди Окольного граду та Третяка А. Карнабід зобразив тотожними, у вигляді зрубних стін зі східного та західного боків, а також чотирикутних глухих та проїзних башт із шатровим верхом. Північна частина стіни, яка виходить на Передгороддя, чомусь зображена у вигляді огорожі із частоколу, можливо задля спрощення роботи, адже сам автор в публікаціях неодноразово наголошував, що укріплення склалися із потужних валів та стін. До речі, самі вали, на яких за історіографічною традицією встановлювалися зрубні конструкції, на графічному малюнку не відображені. Однак це, ймовірно, виконано саме через складність відтворення детальних конструкцій в обраній А. Карнабідом графічній техніці. Одна із брам, а саме та, яку пов'язують із Любецьким шляхом, ймовірно зображена автором цегляною. Її фундаменти не були археологічно досліджені, однак про наявність в районі сучасної Красної площі монументальної споруди із можливою надбрамною дзвіницею стверджував ще П. Смолічев у першій третині XX ст. [17, с. 144-145]. А. А. Карнабід під час своїх досліджень також виявляв значну кількість плінфи, що, на його думку, свідчило про наявність поблизу зруйнованої споруди.

Монументальна архітектура Окольного граду представлена трьома культовими спорудами, причому одна з них є дерев'яною. Інші два храми розташовувалися на місці сучасної Катерининської церкви та зруйнованої Воздвиженської. Археологічно локалізація на їх місці більш ранніх цегляних споруд достовірно не підтверджена. На мису поблизу Катерининської церкви під час досліджень В. Коваленка та

А. Карнабіда [19, с. 409-418] фіксувалися розвали плінфи другої половини XII – початку XIII ст., однак на даний час самі мурування фундаментів так і не були виявлені. Поблизу Воздвиженської церкви були досліджені численні поховання, в тому числі і автором реконструкції, що може свідчити про наявність тут кладовища та, скоріше за все, культової споруди, однак однозначно стверджувати, що вона була цегляною, наразі буде передчасно. Додати треба і те, що поблизу цього храму автор зобразив невеликий курганий могильник. В цьому проглядається вплив більш пізньої топографії Чернігова, де неподалік місця розташування храму існувало урочище «Могилки». На основі цієї назви, а також після повідомлення про виявлення неподалік Спасо-Преображенського собору поховальної урни із попелом людини, з'явилася теорія щодо існування тут дохристиянського курганного могильника. На сьогодні вона не підтверджується, і найбільш ранні поховання, виявлені на території із промовистою назвою, виконані за християнською обрядовістю та датуються не раніше першої половини XI ст.

Ще одним цікавим елементом, який А. Карнабід зобразив на території Окольного граду, є міст, який вів від літописної «Східної від Стрижня» брами до лівобережної забудови Передгороддя. На малюнку конструкція мосту скоріше за все є підйомною і була захищеною проїзними чотирикутними баштами з обох берегів. Ймовірно, мостова конструкція повинна була бути в цьому місці, оскільки саме тут, починаючи із XVII ст., існував стаціонарний міст через річку Стрижень, однак конструктивні особливості давньоруської споруди досі є невідомими науковцям. В іншому ж забудова цієї частини міста представлена у вигляді садиб та окремих жител, котрі розміщені по принципу квартальної забудови.

Третяк, який вважався науковцями місцем проживання боярського стану та доволі заможних чернігівців, на малюнку А. Карнабіда має три проїзди та аналогічну із Окольним градом систему укріплень. Варто додати, що два в'їзні комплекси обладнані мостовими конструкціями, які влаштовані через урвища ярів. Невідомо, чи існували такі комплекси в реальності, однак скоріше за все вони повинні були б мати легку конструкцію, яка б унеможлиблювала потрапляння ворога під час бойових дій. На території Третяка автор зобразив один храм, ймовірно дерев'яний, на місці існуючої у XVIII ст. Свято-Покровської церкви. Сучасні дослідження, проведені на території її цвинтаря, фіксують поховання як XII–XIII ст., так і козацького часу [18, с. 220-221]. На основі цих свідчень можна дійсно стверджувати про наявність давньоруського храму на перетині сучасних вулиць Княжої та Свято-Миколаївської.

Для Третяка А. Карнабід зобразив доволі цікаву вуличну мережу, в якій культова споруда знаходиться в центрі цієї частини міста, немовби на площі. Існування таких топографічних прийомів простежується в забудові київського Подолу, однак через обмеженість розкопок широкими площами, в Чернігові вони і досі не виявлені. З іншого боку житлова та господарська забудова Третяка представлена суто садибною забудовою, а в частині садиб представлені невеликі вежі, котрі могли виконувати оборонну та господарську функцію. Археологічно в цій частині міста такі конструкції фіксувалися, однак варто зазначити, що загалом в Чернігові вони локалізовані не лише на території Третяка. Один із мостів, зображених автором, веде до краю тераси, на якій був розташований Слезький монастир. На малюнку він обнесений зрубними стінами із вісьмома баштами, і можна сказати, що укріплений чи не краще за Третяк.

Археологічно на території монастиря досліджувалися рови та канали, які могли слугувати для встановлення потужного гостроколу. Споруда, схожа за своєю конструкцією на башту, також була виявлена Т. Новик під час робіт в середині монастирської території, однак через обмеженість робіт наразі немає можливості простежити точну її роль в системі оборонних споруд [5, арк. 10]. Окрім Успенського собору кінця XI – початку XII ст. на території монастиря відсутні цегляні споруди, а вільне від забудови місце зображене як поросле ялиновим лісом. В цьому проглядається формальна данина літописній традиції, за якою храм було споруджено на місці хвойного лісу, в якому князь у 1060 р. виявив чудотворну ікону. Зважаючи на наявність в цьому місці житлової та господарської забудови, яка передувала спорудженню собору, а також оборонного рову, достовірність легенди є малоімовірною.

Передгороддя, яке являє собою найбільшу частину міста як за площею, так і за кількістю населення, на малюнку зображене доволі деталізовано. Оборонні споруди представлені у вигляді потужної огорожі із гостроколу, яка по периметру укріплена чотирикутними баштами із шатровим верхом. В західній частині Передгороддя автор зобразив феодальний замок, який знаходився на одному із відрогів тераси річки Десна. Цей замок мав свою систему укріплень, включену в загальноміську, і представлені вони були зрубними стінами із баштами. Ймовірніше за все, ця територія являє собою заміську резиденцію чернігівського князя, яка, на думку дослідника, знаходилася неподалік міста. Далі на схід тягнеться курганний могильник, який досягає лінії сучасних вулиць Ремісничої та Княжої. В межах курганного могильника позначені насипи, і повністю відсутня господарська та житлова забудова.

Грунтовий могильник, котрий з початку XI ст. почав поширюватися серед насипів, відсутній в реконструкції А. Карнабіда. Його сліди почали досліджуватися починаючи з 1988 р. і можливо ще не були враховані автором. Окремо на території Передгороддя, майже дотично до могильника, А. Карнабід зобразив «Князівський двір на посаді». Таку назву отримала велика садиба заможного чернігівця, досліджена археологічною експедицією 1957–1958 р. На той момент це були перші академічні розкопки на території Передгороддя, і тому виявлення садиби, в якій реконструйовані щонайменше двоповерхова башта та великі житлові споруди, стало сенсаційним. Під час робіт були знайдені і дві частини скарбу, в якому містилися золоті та срібні речі, особливо цінною була декорована срібна чаша XII ст. На основі цього садибу почали ототожнювати із літописним «Красним Двором», на якому Володимир Мономах приймав своїх гостей. На сьогодні, із розширенням дослідженої площі Передгороддя, садибна забудова виявлена в різних його локаціях, причому розміри садибних наділів коливаються від 200 до 1000 м кв. На малюнку в північній частині Передгороддя зображена садибна забудова, представлена у вигляді рівних прямокутних кварталів. А. Карнабід позначив цю територію як «Ковалівка», де розміщувалися міські кузні. У даному випадку також переноситься назва і основний вид діяльності мешканців передмістя XVIII–XIX ст. на часи Русі.

Серед іншого в забудові Передгороддя варто відмітити єдину з відомих цегляних споруд, яка представлена П'ятницькою церквою кінця XII – початку XIII ст. А. Карнабід зобразив її оточеною потужною огорожею, однак археологічні дослідження, які проводилися П. Барановським, О. Шекуном та А. Карнабідом, не

виявили сліди фортифікаційних споруд давньоруського часу навколо храмової території [12; 3]. Така дерев'яна огорожа існувала в більш пізній час, коли П'ятницька церква стала головним храмом монастиря, а в XIX ст. з'явилася цегляна. До речі, її фундаменти саме досліджувалися науковцем в 70-х рр. XX ст. Ще одну культову споруду А. Карнабід розмістив серед забудови правого берегу річки Стрижень. Дерев'яна церква, так само як і на території Третьяка, зображена в центрі майданчика, який скоріше за все бачився автором головною площею цієї частини міста. Споруда розміщена в тому місці, де у другій половині XIX ст. збудували цегляну Вознесенську церкву, навіть за архітектурними формами змальований А. Карнабідом храм схожий на неї.

Останньою із літописних частин міста, яку автор показав на своїй реконструкції, став Поділ. Ця територія є найменш дослідженою археологічно, навіть її межі достовірно не визначені. Те ж саме можна сказати і про оборонні споруди, якими вони були та де вони розміщувалися. Єдине, про що можна достовірно стверджувати, це наявність на території Подолу житлової та господарської забудови починаючи із рубежу X–XI ст. Враховуючи близькість до водних ресурсів та виявлення печей для випалу плинфи, частина науковців вважає, що Поділ був ремісничим районом Чернігова. Інші ж, на основі аналогії із Києвом, бачать його суто торгівельним.

На основі цих даних можна стверджувати, що зображене А. Карнабідом є цілком його власним уявленням, яке і через тридцять років неможливо підтвердити результатами археологічних досліджень. Так єдине, що варто відзначити, то це дуже низька ймовірність оточення Подолу баштами. Загалом же фортифікаційні споруди на зображенні А. Карнабіда не відрізняються від тих, якими він оточив Передгороддя. Район мав два проїзди, західний та східний, котрі виходили на відроги урвищ, які оточували Дитинець та Окольний град. Серед типової садибної забудови представлені одно- та двоповерхові будинки. На весь район зображена одна дерев'яна церква, схожа за конструкцією із тією, що показана у правобережній частині Передгороддя. Локалізована вона приблизно в тому місці, де на «Абрисі Чернігівському» була позначена капличка.

Загалом же можна стверджувати, що А. Карнабід ретельно підійшов до створення композиції із реконструкцією Чернігова доби Русі. Використовуючи напрацювання дослідників XX ст. та результати свої власних робіт, він створив повноцінний продукт, який дає уявлення про князівський центр для людей. Звісно, як і будь-яке творіння, робота має свої недоліки, однак її можна використовувати як цінне наочне джерело з історії міста.

Варто відзначити, що робота над художньою реконструкцією Чернігова не завершилася зі створенням графічного малюнку. Художником В. Михайлюком, в консультаціях із А. Карнабідом, було створене велике панно (розміри 224x228 см), яке експонується в одній із аркасолей Борисоглібського собору [14] [Іл. 2]. Картина намальована олійними фарбами та має таку ж саму назву, як і графічна реконструкція. Змінився дещо кут погляду на місто, хоча й точка, з якої автор бачить Чернігів, не змінилася. На панно В. Михайлюка плато, на якому розкинулася забудова, похилене в бік оглядача, і складається враження, що Передгороддя нависає над Дитинцем, хоча за висотою над рівнем моря край тераси значно вищий. Також варто відмітити, що композиція значно спрощена порівняно з оригіналом: зображена лише укріплена частина міста, без приміських поселень та монастирів. Навіть

забудова, розташована на лівому березі річки Стрижень, не знайшла відображення на панно. З іншого боку курганні могильники, які в переважній більшості знаходилися за межами міста, присутні в роботі (окрім могильника в районі сучасних вулиць Тараса Шевченка та Олександра Молодчого).

Іл. 2. «Чернігів IX–XIII ст.» Варіант реконструкції А. Карнабіда. Художник В. Михайлюк

Майже без змін відображені фортифікаційні споруди, лише стіни Передгороддя стали зрубної конструкції, замість частоколу в А. Карнабіда. Враховуючи відсутність лівобережної забудови, східна межа укріплень Передгороддя проходить по краю правобережної тераси річки Стрижень, через це відсутня північно-східна та східна частина стін Окольного граду. Значно більше змін можна побачити у відображенні внутрішньої забудови Чернігові. В. Михайлюк не змальовував детально дороги та вулиці, просто залишивши незабудовану територію, в якій можна простежити вуличну мережу. Виключенням є Любецький шлях, який прокладений від брами в районі сучасної Красної площі через могильник на території Передгороддя. Відсутній так званий «Красний двір», який А. Карнабід змалював у вигляді феодального замку, замість нього в цьому місці позначена звичайна садибна забудова.

В системі стінових укріплень Дитинця не показана церква на Цитаделі, а сама територія південної частини мису ніяк не виділена на ландшафті. Річки Десна та Стрижень відображені відповідно до малюнку А. Карнабіда. На додачу до цього, гирло яру, в який виходив рів Дитинця, зображене обводненим та об'єднаним із

руслем Десни. В цьому є відмінність від оригінального зображення, та від реальної ситуації, коли водотік з яру виходив на територію подолу. Цікавою особливістю панно В. Михайлюка є зображення цегляних культових споруд. Частина із них представлена звичними для сучасного мешканця — потинькованими в білий колір, в той час як кладка інших має вигляд непокритої розчином плінфи.

Підсумовуючи опис обидвох зображень, варто відзначити прагнення до відтворення цілісного масштабу величного центру князівства. Чернігів був одним з найбільших міст на території Русі, а його укріплена площа за різними версіями досягала 300–450 га. Лише в останні десятиліття ХХ ст., завдяки масштабним археологічним дослідженням, стало зрозуміло, що здебільшого вся його територія була забудована житловими та господарськими спорудами. Таку насиченість будівлями та вуличною мережею і прагнув відобразити А. Карнабід. Звісно, навіть зараз немає можливості реконструювати точну забудову часів Русі на площі, більшій за 1500 м кв., тому характер розташування садиб із прив'язкою до об'єктів є здебільшого саме уявленням автора. Те ж саме можна сказати і про відтворення об'єктів фортифікації. Справа в тому, що рови, які оточували різні частини міста, досліджені доволі детально.

На жаль такого не можна сказати про залишки дерево-земляних стін, які знівельовувалися на поверхні починаючи з кінця ХVІІІ ст. Археологічно їх сліди на момент створення реконструкції були досліджені лише на трьох невеликих ділянках. Саме на основі цих робіт, а також по аналогії із київськими валами, А. Карнабід відображав укріплення Чернігова. Як вже було зазначено вище, у локалізації культових споруд автор користувався описами та планами Чернігова ХVІІІ ст. Через це на малюнку знайшли відображення храми, які існували в цей період, але у вигляді вже церков домонгольського часу. Чи мав рацію А. Карнабід, використовуючи такий прийом, можуть показати лише подальші археологічні дослідження території міста. Саме на їх основі буде базуватися наступна художня реконструкція Чернігова, адже з часу появи попередньої пройшло більше 30-ти років.

Джерела та література

1. Васюта О. О. До питання про час заснування та становлення Богородичного (Слецького) монастиря у Чернігові. *Український історичний журнал*. 2016. № 6. С. 67-86.
2. Звіт про архітектурно-археологічні дослідження 1975 року в місті Чернігові /кер. А. Карнабед. Чернігів, 1976 // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-498/1. ДФ-426. 41 арк.
3. Звіт про охоронні дослідження по вул. Свердлова та Урицького 1985–1986 рр. / кер. Шекун О. В. Чернігів, 1986 р. // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № 734, ДФ-618. 71 арк.
4. Звіт про архітектурно-археологічні дослідження в охоронних зонах ЧДАІЗ у 1989 р. / кер. Карнабед А. А. Чернігів, 1990 р. // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-946. ДФ-630. 92 арк.
5. Звіт про архітектурно-археологічні дослідження на тер. Слецького монастиря у Чернігові 2000 р. / кер. Руденок В. Я., Новик Т. Г. Чернігів, 2001 р. // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № 1607, ДФ-1040. 37 арк.
6. Історико-архітектурний опорний план м. Чернігова з визначенням меж і режимів використання зон охорони пам'яток та історичних ареалів». URL: <https://chernigiv-rada.gov.ua/mistobudivna-documentaciya/id-37821/> (дата звернення: 10.12.2022).

7. Карнабед А. А. Таємниці Болдиних гір (нарис перший). *Сіверянський літопис*. 1995. № 3. С. 33.
8. Карнабіда А. А. Чернігів. Архітектурно-історичний нарис. Київ: Будівельник, 1980. 128 с.
9. Коваленко В. П. К исторической топографии Черниговского детинца. *Проблемы археологии Южной Руси*: материалы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX–XIII вв. Киев, 1990. С. 15-23.
10. Мартин Груневег: Записки о торговой поездке в Москву в 1584–1585 гг. / Составитель А. Л. Хорошкевич. Москва: Памятники исторической мысли, 2013. С. 177-178.
11. Моргунов Ю. Ю. Древо-земляные укрепления Южной Руси X–XIII веков. Москва, 2009. 303 с.
12. Науковий звіт про архітектурно-археологічні дослідження в 1974 році, текстова частина. / кер. А. А. Карнабід. Чернігів, 1975 р. // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № 308/4, ДФ-4. 44 арк.
13. Особистий архів А. А. Карнабеда. «Чернігів IX–XIII ст.». Варіант реконструкції. // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № Дагр-1660/3.
14. Панно «Чернігів IX–XIII ст.». / Реконструкція А. Карнабеда, худ. В. Михайлюк. Чернігів. // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № Дагр-7.
15. Петраш Г. Чернігів в XII ст. Чернігів, 1971. // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № Кн-128 И-2-751.
16. Рыбаков Б. А. Древности Чернигова. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 1949. № 11. С. 7-102.
17. Смолічев П. Чернігів та його околиці за часів великокнязівських. Чернігів і північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали / під ред. М. Грушевського. Київ: Держ. вид-во України, 1928 р. С. 118-146.
18. Сохацький В. В. Археологические исследования на территории Третьяка и Передгородья древнего Чернигова. *Археологічні дослідження в Україні 1999–2000 рр.* 2002. С. 220-221.
19. Сытый Ю. Н. Страница земляной летописи Чернигова (участок возле Екатерининской церкви) *Карнабідівські читання*: зб. наук. пр. Чернігів, 2017. С. 409-420.
20. Сытый Ю. Н. Укрепления древнерусского Чернигова. Русь в IX–XII веках. Общество, государство, культура. Москва, Вологда, 2014, С. 193-201.

Oleksandr SHUHALI
(Chernihiv)

Chernihiv X–XIIIth century in A. Karnabid's view

The main purpose of the article is a description of A. Karnabid's not well-known pattern "Chernihiv in IX–XIII centuries". It was a graphic sketch, where the researcher reflected his vision of the center of the principality in the period of Rus. A. Karnabid's view on the topographic structure of Chernihiv was formed mostly on the basis of numerous archaeological researches, the head of which he was during 1970-1980-th years. The further evolution of the reconstruction was created by V. Mykhailiuk, who reflected prince's city of the period of his rising in colorful panel. Today, this work together with the well-known H. Petrash's panel are bright illustration which help tourists to see how Chernihiv looks like more than 800 years ago

Key words: A. Karnabid, old Rus Chernihiv, topography, reconstruction, panel.

МУЗЕЙНА КОМУНІКАЦІЯ НА ПРИКЛАДІ РОБОТИ НІМЗ «ПОЛЕ БЕРЕСТЕЦЬКОЇ БИТВИ»

У статті розглядаються форми музейної комунікації на прикладі НІМЗ «Поле Берестецької битви». Описано співпрацю із засобами масової інформації, науково-дослідну, просвітницьку, видавничу діяльність, роботу з інтернет-ресурсами. Розглянуто роль музейної експозиції в процесі комунікації з відвідувачами, міжнародне співробітництво.

Ключові слова: музей, комунікація, «Козацькі Могили», музейна діяльність, експозиція.

Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви», народна назва «Козацькі Могили», пройшов довгий і складний шлях становлення і самоствердження як музей. Зароджуючись як філія Рівненського краєзнавчого музею і закінчуючи статусом Національного заповідника.

Зібрання музею нараховує понад 4000 тисячі одиниць основного фонду і складається з археологічної, нумізматичної, етнографічної та інших колекцій. Основна експозиція розміщена у сімох залах музею. Головною тематикою є Берестецька битва 1651 р., де основна увага акцентується на археологічних знахідках з поля битви. Окрім того, до уваги відвідувачів представлені експозиційні вузли, які висвітлюють історію українських земель від часів Київської Русі до Визвольної війни українського народу 1648–1657 рр. Сьомий зал експозиції вміщує матеріали, які розповідають про будівництво та історію «Козацьких Могил» від 1908 року і до сьогодення [7].

Робота у музеї багатоаспектна: видавництво спеціалізованої літератури, збереження історико-культурної спадщини, дослідження музейних пам'яток, проведення науково-просвітницьких заходів, експозиційна робота. Професія музейника передбачає широкі контакти з громадськістю, комунікативна функція набуває особливого значення у взаємозв'язках музею та суспільства.

Беззаперечний і усім відомий факт: головний суб'єкт у музеї – відвідувач. Зосередженість на музейних контактах сприяє підвищенню ролі музею у суспільному житті, посиленню його впливу на духовну сферу країни, враховуючи при цьому і економічний ефект від розгортання музейної комунікації. Проте, щоб пробудити бажання відвідувачів ознайомитися з колекцією музею, необхідно розвивати його комунікативні можливості, залучати різноманітні форми співпраці з музейною аудиторією, що різняться за соціальною, професійною, віковою та іншими ознаками [3].

Керуючись методичними рекомендаціями МОН України про «перегляд підходів з організації діяльності музеїв історичного профілю» наукові працівники НІМЗ «Поле Берестецької битви» працюють над запровадженням європейських підходів в роботі [1]. Насамперед, аби підвищити культуру обслуговування відвідувачів та розширити перелік платних послуг, які задовольняли б вимоги відвідувачів. Також скоригувати план роботи музею, проаналізувати та перевірити історичну достовірність окремих дат, тверджень, посилянь та оцінок подій і фактів, які розміщені в експозиції, або знаходяться у фондах заповідника. Працівники продовжують збір музейних предметів відповідно до змісту музейної тематики.

НІМЗ «Поле Берестецької битви» продовжує багатолітню співпрацю з комунальними та державними музеями з метою сприяння науково-методичному забезпеченню функціонування музеїв навчальних закладів. Науковці музею налагоджують співпрацю з обласними архівами, зокрема, Рівненським, Волинським та Тернопільським, з метою доповнення музейної експозиції архівними матеріалами або копіями архівних документів. Також, активно співпрацюють з представниками ЗМІ. Проводиться трансляція заходів на телебаченні, в інтернеті, на шпальтах періодичних друкованих видань, несучи знання про події Визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі 1648–1657 рр., історії рідного краю та заповідника.

Приголомшливою новиною для НІМЗ «Поле Берестецької битви» став вихід історичного фільму «Берестечко. Битва за Україну». Деякі епізоди були відзняті в експозиції та на території заповідника. У фільмі висвітлено повну протилежність історії, яку ми знаємо. Подано нові факти ходу подій 1651 року, також описана битва під Мізочем, про яку нічого не відомо історії. Дізнатись, на які джерела посилаються автори фільму, нам не вдалося. Щоб розібратись у даній ситуації, музей звернувся за допомогою до відомого історика Юрія Андрійовича Мишика. Його дві статті про цей фільм були гостро розкритиковані авторами фільму. Вражає те, що фільм в соціальних мережах отримує багато позитивних відгуків, а люди, які мало знають історію, вважають цей фільм сенсацією і проривом в українській історії. Автори фільму не погоджуються з відомими архівними даними, які «ніби сфабриковані польськими та московсько-карамзінськими істориками». Натомість, за їхніми новими даними, Б. Хмельницький – зрадник і таємний агент єзуїтського ордену, Іван Богун – справжній гетьман і лідер української армії. А битва під Мізочем – це велика перемога українського війська та другий етап битви під Берестечком. **«Історія – це наука, а не фантастичний роман, потрібні достовірні факти»!!!**

Важливим інструментом музейної комунікації є видавнича діяльність. Музей випускає серії буклетів, брошур, путівників, що популяризує музейне зібрання, публікації наукових досліджень, що базуються на результатах наукових конференцій. Загалом усі музейні видання – це засіб комунікації, адже через них читач віртуально повертається до музею [6].

Поряд з пам'ятко-охоронною діяльністю та науково-дослідною роботою співробітники закладу постійно працюють над удосконаленням форм та методів науково-освітньої роботи, зокрема з учнями. Ми намагаємося донести до дітей думку, що «музей – це цікаво», стараємося налагодити співпрацю, створити відповідні умови для творчої взаємодії між заповідником і школярами, покращити відвідування музею дітьми, показати, що музей може бути захоплюючим, а вони можуть бути нашими цінними помічниками і друзями. Для цього розроблена «дитяча екскурсія». Молодші відвідувачі не готові за рівнем психологічного розвитку сприймати великий обсяг наочної інформації в музеї. Для них це довго й нудно. В загальному дитина акцентує увагу на предметі від 8 до 27 секунд [8]. Тому виклад основного матеріалу зменшений, підлаштований під вікову категорію, увага дітей звертається на найбільш цінні й цікаві експонати. Екскурсія проводиться у формі діалогу із школярами. Ставляться корисні, асоціативні запитання, а повільне споглядання експоната дозволяє максимально запам'ятати матеріал, не перевтомитись і отримати позитивні емоції. На превеликий жаль, музей не може надати тактильного доступу до експонатів. Хоча в планах є виготовлення муляжів та копій для демонстрації і дослідження їх відвідувачами.

Оскільки музей розташований у колишніх монастирських келіях, великою проблемою є брак площі. Тобто, створення творчих майстерень і залучення дітей до

майстер класів є проблематичним. Хоча ми також шукаємо вирішення цих незручностей. У музеї з 2019 р. започаткована акція «Виший серцем рушник на «Козацькі Могили»». Кожен відвідувач за бажанням може власною рукою вишити на полотні декілька хрестиків або й цілий елемент. Акція мала великий успіх серед школярів та молоді. Незважаючи на стать, відвідувачі з радістю і захопленням долучались до творчого процесу й ділились успіхами в соцмережах. Це послугувало популяризації музею.

Працівники музею тісно співпрацюють із Пляшевським ліцеєм, Острівською початковою школою, ПТУ № 27 м. Берестечка та іншими освітніми закладами, де проводяться історичні години та тематичні виставки.

З 1995 року на «Козацьких Могилах» проводиться зліт юних козачат. Стало хорошою традицією в день Покрови Пресвятої Богородиці проводити посвяту школярів у «козачата» [2]. У цей день, 14 жовтня, на «Козацькі Могили» прибувають школярі з найближчих шкіл. Тут вони насамперед йдуть до Свято-Георгіївського храму, щоб помолитись до Матінки Божої і отримати її благословення. Потім майбутні «козачата» відвідують музей, де зібрані козацькі речі і зброя з поля Берестецької битви 1651 року, які дозволяють пізнати живу історію нашого краю і держави. В гробниці-усипальниці учні віддають останню шану полеглим у битві під Берестечком козакам. На завершення проводиться конкурс козацької пісні та дитячі розваги.

Також наш музей приділяє велику увагу культурно-освітній роботі.

Щороку на дев'яту п'ятницю після Великодня на «Козацьких Могилах» проходить вшанування пам'яті полеглих у Берестецькій битві козаків. На острів Журавлиху приїздить багато людей, паломників з різних куточків України, навіть гостей з-за кордону. Протягом трьох днів на території заповідника проводяться святкові богослужіння, фестивалі, концерти, мітинги [4].

НІМЗ «Поле Берестецької битви» є учасником різних туристичних проєктів. Так, у 2011 р. музей став учасником проєкту «Via Regia – Україна – культурний шлях Ради Європи»; 2015 р. – учасником Першого Всеукраїнського музейно-туристичного фестивалю ««Давній Галич» збирає друзів: варто побачити, де живе пам'ять» в місті Галич Івано-Франківської області. Важливим кроком для НІМЗ «Поле Берестецької битви» стала участь 2018 р. у міжнародному музейному форумі «**World Battlefield Museums Forum**», який відбувся в музеї Другої світової війни в місті Гданськ, Польща.

Трагічні події 2014–2017 рр. змусили музей шукати нові напрямки роботи. Необхідність розв'язання проблем реабілітації учасників АТО в той час була одним з найбільш значущих питань. Наш обов'язок перед ветераном – не залишати його наодинці з проблемами, як внутрішніми, так і зовнішніми, які виникли у зв'язку з війною. Для бійців АТО та членів їхніх родин музей організував спеціальні програми відпочинку, які включають безкоштовні відвідини заповідника, туристичний маршрут місцями Берестецької битви.

Окрім того, у музеї були представлені виставки до цієї тематики: «Борітеся – поборете, вам Бог помагає» (2015 р.); «Майдан. Революція духу» (2016 р.); виставка портретів художниці Місюри В. В. «Від минулого до сучасного» (2016 р.), на якій авторкою було презентовано серію графічних портретів: Майдан, Небесна Сотня, АТО. Цікавою та повчальною стала виставка дитячих малюнків до свята Покрови під назвою «Покрова Пресвятої Богородиці – свято Українського козацтва та захисників України». До 3-ї річниці подій Майдану 2013–2014 рр. в Україні в експозиції музею НІМЗ «Поле Берестецької битви» відбулося відкриття тимчасової виставки Берестечківського народного історичного музею «Майдан на дотик» [7]. Директор музею Дергай Олег Анатолійович, учасник Революції Гідності, презентував зібрані ним експонати подій на

Майдані та поділився спогадами про події, пережиті ним на Майдані в грудні 2013 р.

Проводячи статистику кількості відвідувачів музею, з упевненістю можна сказати, що останні події в історії нашої країни сприяли пробудженню свідомості, переоцінці духовних цінностей. У зв'язку з цим з 2015 р. збільшилась кількість відвідувачів музею. Станом на 2017 р. вона складала 13684 відвідувачів. Відповідно збільшилась і кількість екскурсій. В музеї щорічно проводиться близько 600 екскурсій. Частими відвідувачами заповідника є учасники АТО, на обличчях яких під час екскурсії читається задума, а в очах – розуміння місця, в якому вони перебувають. Сподіваємося, що таке святе місце – «Козацькі Могили», допомогло нашим воїнам знайти зцілення, надію та відновлене відчуття цілісності життя після війни. Книга відгуків часто поповнювалась цікавими записами, багато відгуків зі словами подяки, пережитими враженнями від козацького пантеону, а головне – починаючи з 2014 р. майже у кожному записі написані слова «Слава Україні! Героям слава! Смерть ворогам!». Ці записи є доказом того, як населення країни ставиться до свого минулого, чим дорожить і пишається. Це захоплює, пробуджує гордість за свій народ та країну.

Пандемія COVID-19 стала великим випробуванням для усього світу. Через вірус була призупинена і робота НІМЗ «Поле Берестецької битви», як наукова, так і просвітницька, ускладнився і фінансовий стан. Музей шукав альтернативні виходи зі складної ситуації. Працівники заповідника впродовж карантину працювали дистанційно. Тому посилилась музейна онлайн-діяльність. Завдяки інтернет-технологіям вдалось брати участь в онлайн-конференціях, круглих столах, проводити зустрічі з колегами та активно популяризувати музей у соцмережах та на сайті. Були проведені онлайн-виставки, презентації, приурочені шевченківським дням, річниці Революції Гідності, дню вишиванки, відзначення 370-ї річниці Берестецької битви, відвідування музею відомими українцями та ін. До прикладу, у березні 2020 р. відбулась зустріч із відомим українським кобзарем, лірником, народним артистом України Василем Нечепую та скульптором, заслуженим діячем мистецтв України, народним художником України Володимиром Шолудьком. У жовтні цього ж року був проведений II Всеукраїнський фестиваль козацької слави «Пляшевська Січ» та посвята в «Козачата» на території НІМЗ «Поле Берестецької битви». У грудні – вечір пам'яті та відкриття виставки «Євгенія Лещук – берегиня Козацьких могил», приурочені 10-й річниці з дня смерті волинської поетеси Євгенії Лещук [4].

Позитивні відгуки у соцмережах, репости статей та постів наших науковців, а також 100% вакцинація працівників заповідника дали результат – частково відновилося екскурсійне обслуговування, але були великі труднощі з організацією соціальної дистанції. Адже кімнати музею невеликі, тому екскурсії проводились на вулиці, а огляд експозиції проводився відвідувачами самостійно в обмеженій кількості.

Пошук альтернативних варіантів відновлення роботи музею, його популяризації та повернення відвідувачів у музей не припинявся, за статистикою у 2020 р. музей відвідало лише 2412 осіб, було проведено 141 екскурсію.

У 2021 р. музей працював у майже звичному режимі, стабілізувалась звична робота: створення виставок, презентацій, науково-дослідна діяльність, участь в наукових конференціях, кількість відвідувачів суттєво збільшилась. Цього року заповідник відвідало 9000 осіб, було проведено 411 екскурсій.

24 лютого 2022 року розпочалась повномасштабна війна з російським агресором. Вона повністю змінила наш світогляд, наше ставлення до життя, людей і моральних цінностей.

Жахіття війни торкнулись кожного. З початком бойових дій НІМЗ «Поле Берестецької битви» з метою збереження експонатів демонтував свою постійну експозицію. Експонати були евакуйовані в безпечне місце, експозицію закрито. Для огляду доступні всі інші об'єкти заповідника: Михайлівська церква XVII ст., Свято-Георгіївський храм поч. XX ст., козацька гробниця-усипальниця, пам'ятні місця Берестецької битви.

Воїни ЗСУ, внутрішньо переміщені особи обслуговуються безкоштовно. НІМЗ «Поле Берестецької битви» намагається йти в ногу з часом. Музей став як партнером для науковців у їх дослідженнях, так і змістовним співрозмовником для дітей та молоді, а ще – цікавим місцем відпочинку для усіх відвідувачів. На сучасному етапі розвитку музейної справи наш заповідник шукає та впроваджує нові форми роботи з відвідувачами. Музейна педагогіка, інформатизація, маркетинг, підприємництво у роботі музею сприяють появі оригінальних комунікацій та підносять роль музею у житті і просторі сучасного суспільства [6].

Перебуваючи на «Козацьких Могилах», відвідувач може дізнатися про славне минуле українського народу та його героїчні подвиги. Саме це допомагає не втратити відчуття власного коріння та історії, що так важливо в наш час.

Джерела та література

1. Лист МОН № 1/9-255 від 22.05.15 року «Про перегляд підходів з організації діяльності музеїв історичного профілю».
2. Лотоцький Г. Козацькі Могили. Музейний літопис. Рівне: Волинські обереги, 2003. 84 с.
3. Маньковська Р. Сучасні музейні комунікації та перспективи їх розвитку. URL: http://history.org.ua/JournALL/kraj/kraj_2013_3/13.pdf
4. Офіційна сторінка НІМЗ «Поле Берестецької битви» в соціальній мережі facebook. URL: <https://www.facebook.com/zapovidnyk.berestechko>
5. Паспорт НІМЗ «Поле Берестецької битви» за 2016 р.
6. Передерій І. Г., Білан Н. В. Сучасна музейна комунікація в Україні та світі: стан і перспективи розвитку. URL: <http://journals.uran.ua/bdi/article/view/150365>
7. Фонди музею Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви»
8. Як зробити похід у музей цікавим та корисним для дітей. URL: <https://chytomo.com/iak-zrobyty-pokhid-u-muzej-tsikavym-ta-korysnym-dlia-ditej/>

Maryana YUKHUMCHUK
(village Pliasheva, Rivne region)

Museum communication on the example of the work of the National Historical and Memorial Reserve «The Battlefield of Berestetchko»

In the article the forms of museum communication are examined on the example of the national history and memorial reserve «The Battlefield of Berestetchko». Cooperation with mass media, research and publishing activities, work with Internet resources are described. The role of museum display in the process of communication with visitors, international cooperation is considered.

Keywords: museum, communication, «Cossacks Tombs», museum activity, display.

МИСТЕЦТВОЗНАВЧІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК

УДК 75.046.3.025:[726:27-523.41](477.51)

Ірина Бугера
(Чернігів)

НАСТІННІ РОЗПИСИ ПІВДЕННОЇ ЧАСТИНИ ТРАНСЕПТУ ТРОЇЦЬКОГО СОБОРУ м. ЧЕРНІГОВА

Метою публікації стало дослідження стану збереженості композицій на склепіннях та стінах південної частини трансепту чернігівського Троїцького собору. Оскільки стінопис створювався протягом кількох століть – з кінця XVII ст., кілька разів поновлювався та підправлявся майстрами різних часів та різного професійного рівня, виникло питання про можливість вивчення на прикладі даної частини собору первинних, авторських розписів, їх кольорової гами, зображувальних методів та стилістичних рис. Дослідження базується на збереженій у архіві Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» документації бригад художників-реставраторів останньої третини XX ст. Описи стану збереженості живопису на стінах храму, картограми та щоденники реставраторів дозволили зробити висновок, що стінопис даної частини трансепту сильно змінився та значно відрізняється від первинного, що був виконаний у XIX ст.

Ключові слова: Троїцький собор, стінопис, консерваційно-реставраційні роботи, кольоровий шар.

Троїцький собор м. Чернігова – величний храм, зведений наприкінці XVII ст., зберіг на своїх стінах надзвичайно цікавий живописний комплекс, що складався протягом кількох століть. Почалось створення стінопису у кінці XVII ст., значна частина композицій виконувалась після пожежі 1808 р. завдяки старанням єпископа Чернігівського Михайла Десницького, поновлювався живопис у 1876–1878 рр. єпископом Чернігівським Серапіоном [1]. Частково живопис був виправлений та переписаний у 20–30-х рр. XX ст., згідно із більш пізніми дослідженнями, на досить примітивному та непрофесійному технічному та художньому рівні [2, арк. 3, 4]. Поновлювався стінопис і у 1955–1956 рр., переважно у вівтарній частині храму [3, арк. 22].

Таким чином з часом на стінах Троїцького собору склався комплекс розписів, різноманітних за стилістикою, складом сюжетів, цікавий для вивчення в контексті взаємовпливів монументального мистецтва різних країн та стильових епох, з точки зору історії його створення, іконографії за зображувальної програми.

В останній третині XX ст. розпочалися значні дослідницькі та реставраційні роботи у храмі, зокрема, у 1970-ті рр. бригадою художника-реставратора Київських

спеціальних науково-реставраційних виробничих майстерень В. Бабюка було проведено дослідження стану живопису Троїцькому собору, його фотофіксація, креслення та замальовки, мікрохімічні дослідження тиньку та кольорового шару. У 1973–1977 рр. було виконано великий обсяг робіт по консервації та реставрації стінопису [3; 4], завершення реставраційно-консерваційних робіт у соборі відбувалось у 1989–1990 рр.

Комплекс стінопису Троїцького собору досі лишався обділеним увагою дослідників та маловивченим. Лише побіжно згадав «священні зображення», виконані на стінах та склепіннях храму, Чернігівський архієпископ Філарет Гумілевський у «Історико-статистичному описі Чернігівської єпархії», який вийшов друком 1873 р. [5, с. 38], історик В. Модзалевський у V розділі «Очерків мистецтва Старої України» згадує причетних до будівництва собору та його оздоблення релігійних та політичних діячів [6, с. 110, 137]. Докладно описано схему розміщення живописних композицій на стінах собору протоієреєм О. Єфімовим у нарисі «Чернігівський Свято-Троїцький-Іллінський монастир, нині Троїцько-Архієрейський будинок» [1, с. 403-404]. Подальші дослідження різноманітних аспектів існування живописних зображень розпочались наприкінці ХХ ст. Зокрема, систематизацію розписів за часом їх створення провела дослідниця, історик А. Доценко [7]. Особливу увагу приділено розписам, що відносяться до першого періоду оздоблення храму (кінця ХVІІ – початку ХVІІІ ст.) у наукових працях чернігівського історика, мистецтвознавця А. Адруга [8]. Історіографічні аспекти, історія створення і існування стінопису Троїцького собору висвітлювались в публікаціях молодшої наукової співробітниці НАІЗ «Чернігів стародавній» Т. Миколайко [9].

Останнім часом автором даної статті розпочались дослідження мистецтвознавчого аспекту стінопису храму, що покликані визначити художньо-стилістичні особливості настінних композицій різних часів, історико-культурні умови їх творення та ступінь збереження. У впровадженні даної роботи велике значення має докладна фотозйомка, здійснена вперше за останні десятиліття в інтер'єрі Троїцького собору ентузіасткою і знавцем своєї справи Тетяною Сердюк.

Не менш важливими для проведення дослідження було і вивчення звітів бригад реставраторів другої половини ХХ ст., від яких збереглись у документальному фонді Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» проектні пропозиції, акти оглядів та хімічних досліджень, описи стану живопису, а також картограми різних ділянок стінопису, акти виконаних робіт, протоколи засідань реставраційних комісій різних часів і таке інше. Так, висновки реставраційної бригади В. Бабюка, зафіксовані у документації, дозволяють зрозуміти ступінь збереженості настінних розписів та кількість композицій, збережених у первинному варіанті виконання, а також тих, що найменше піддавались виправленням та поновленням. Така інформація необхідна для визначення об'єктів для подальшого дослідження, а саме тих стінописів, що зберегли стилістичні ознаки, колористику, композиційні особливості та іконографію з часу їх створення.

Центральна частина склепіння південного трансепта заповнена композицією «Вознесіння». На ній зображено у верхній частині по центру Христос, що сидить на хмарі, із загорнутою у червону тканину нижньою частиною тіла, розкинувши в сторони руки. Голова Ісуса оточена сяйвом – жовте проміння, що розходитья подібно сонячному, змальоване на яскравому жовто-червоному тлі, що має форму багатокутника і чіткі краї, які гарно виділяються посеред блакитного неба, надають подібності до аплікації. Нижче по центру серед хмар, що ніби спустились до самої

землі, стоять два янголи у вигляді юнаків у білому одязі, з крилами, і вказують людям нагору. Навколо них у досить динамічних та емоційних позах зображені люди; здивовані, захоплені, уклінні, одягнені в яскраві червоні, сині, жовті та блакитні одяжі. Ті, що на першому плані композиції – обернені спиною до глядача, далі – у напівоберті, ті, що найдалі – звернені обличчями. За ними – зображена рослинність, проте не промальовуються її деталі та частини, дерева схожі на кольорові розмиті плями зеленувато-жовтих тонів. Композиція виконана у досить яскравій кольоровій гамі, використовується велика кількість світлих відтінків (Іл. 1).

Іл. 1. Склепіння південної частини трансепту Троїцького собору. В центрі — композиція «Вознесіння». Сучасний стан. Фото Т. Сердюк

Згідно зі звітом бригади реставраторів, композиція, що виконана була у ХІХ ст., в подальшому поновлювалась. На час її огляду фарбовий шар пересох та лущився, спостерігались здуття штукатурки та осипання кольорового шару на тлі, одязі людей, деревах, у центрі композиції, а також чорна пліснява посередині композиції [3, арк. 61].

У східній та західній трикутних рамах склепіння виконані композиції «Різдво Христове» та «В'їзд до Єрусалиму».

«Різдво Христове» у західній частині – багатофігурна композиція, що детально оповідає про події, пов'язані з народженням Спасителя. Центром композиції та найсвітлішою її частиною є ясла зі сповитим новонародженим немовлям. Обійнявши його, над ним схилилась Богоматір, одягнена в рожевий хітон та синій мафорій. Разом з ними щільну групу утворюють уклінні жінка в зеленому мафорії та молодий пастух

і старий, що стоїть ліворуч, спираючись на палицю. Серед людських постатей бачимо і білу овечку, що разом з усіма діючими персонажами дивиться у ясла. Подія зображена на тлі кам'яних будівель, в небі над ними – голівки двох янголів у хмарі.

Реставраторами було встановлено, що композиція написана на початку XIX ст., за час свого існування неодноразово поновлювалась. Видні записи та заправки, виконані не в тон авторського письма (зокрема, на голові та руці старого пастуха) [3, арк. 59]. На час проведення реставраційно-консерваційних робіт на фарбовому шарі, який сильно пересох, пожух та частково втратив зв'язуюче, спостерігались численні осипання: в усіх трьох кутах композиції, навколо зображення Богоматері, на постаті старого пастуха та на архітектурному тлі. Повсюдно відмічались здуття та лущення фарбового шару, а у лівій частині композиції – тріщина у штукатурці [4, арк. 23]. Тож, бригаді художників-реставраторів довелося провести велику роботу з відновлення зображення.

На сьогоднішній день композиція перебуває у поганому стані: фарбовий колір потемнів, повсюдно полущився і зображення проглядається дуже погано.

Так само значних поновлювальних та консерваційно-реставраційних робіт потребувала і композиція «В'їзд до Єрусалиму» у східній частині склепіння південного трансепту. Традиційний за іконографією сюжет – до Єрусалиму на віслику в'їжджає Христос, його оточує натовп людей та зустрічає ще один – змальований на тлі пейзажу зі стінами міста.

Реставраторами під час робіт було встановлено, що в результаті тривалого замокання склепіння у нижній частині композиції з'явилися висоли, особливо сильні у правій частині. Ліворуч від Христа утворилася тріщина у кладці, і штукатурка, якою тріщина свого часу була закладена, осипалась. Загалом, шар тиньку у багатьох місцях збугрився, став рихлим і частково втрачений. На всій поверхні живопису утворилася пліснява [3, арк. 60].

На композиції «В'їзд до Єрусалиму» видні сліди підновлень, які відрізняються від авторського письма своїми більш темними кольорами. На думку реставраторів, олійна фарба була гіршої якості та швидко пожухла. В результаті авторський живопис зберігся на малій ділянці над лівою групою людей – балконні квіти та над колоною. Авторський та поновлений фарбовий шар частково втратив зв'язуюче, сильно пересох і повсюдно лущиться. Множинні осипання відмічені на одязі людей та на фоні [3, арк. 60].

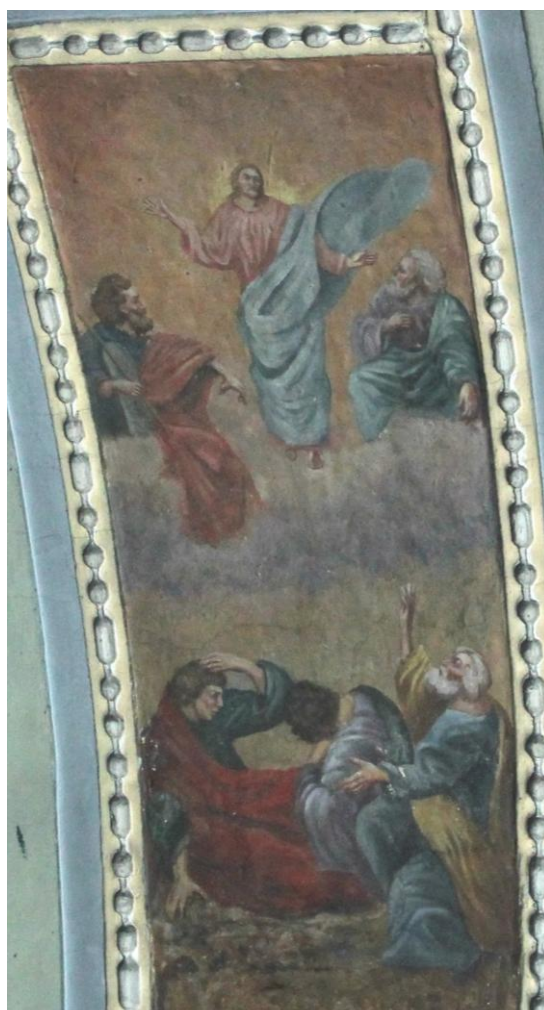
Іл. 2. Композиція «Розп'яття» на південній арці південного трансепту. Сучасний стан. Фото Т. Сердюк

На південній та північній підпружних арках південного склепіння трансепту вміщено по 5 композицій у прямокутних рамах, розділених ліпними орнаментами.

На сьогоднішній день у нижніх східних прямокутниках арок бачимо зображення пейзажів, які створили художники-реставратори у 1970-х роках, оскільки первинний живопис на них не зберігся. Згідно зі звітом реставраторів, нижня східна композиція південної арки втрачена на 70% так, що її сюжет розібрати неможливо. На ній збереглося лише зображення неба з хмарами [3, арк. 62]. Так само на східній композиції північної арки: зображений пейзаж розібрати було неможливо через сильні забруднення та потускніння фарбового шару, лущення та осипання на всій площі [3, арк. 65].

Наступні зі східного боку арок композиції мають сильно витягнуту по вертикалі форму, збереглися дещо краще. «Розп'яття» на південній арці на момент дослідження художниками-реставраторами мало фарбовий шар, що пересох, повсюдно лущився та місцями осипався. Зафіксовано були сліди поновлень композиції, які спотворюють первинний, авторський живопис [3, арк. 62]. Згідно з картограмою, що складена була бригадою реставраторів, особливо сильних, до 90%, втрат зазнала нижня частина композиції, де вміщено постать Богоматері, що стоїть на колінах перед безсило повислим на хресті тілом Ісуса [4, арк. 28]. В описі зображення «Розп'яття» зазначено, що Богоматір одягнена у білу блузу, червоний плащ на синю спідницю. Видно, ще до реставраційних робіт 1970-х років композиція зазнала значних змін, оскільки на створених у XIX ст. за академічними зразками стінописах не зустрінемо Богоматір, одягнену у досить світський та сучасний одяг – блузку та спідницю, а не у традиційну туніку. Після роботи бригади художників-реставраторів В. Бабюка з одягу Марії зникла синя спідниця, і тепер бачимо Богоматір у білій блузі та червоному плащі, що накинутий на праве плече і повністю огортає нижню частину тіла. Загалом, вся композиція виконана у червоній кольоровій гамі: хрест змальований на тлі яскраво-червоного, з темними, майже чорними хмарами, небі; коричнева земля без найменшої рослинності набула червоного відтінку (Іл. 2).

Так само значним виправленням під час реставраційних робіт В. Бабюка було піддано і композицію «Преображення» на східному схилі північної арки (Іл. 3). Фарбовий шар на зображенні сильно пересох, збугрився, повсюдно лущиться та осипається: у верхній частині композиції на фоні, зображенні Христа, фігурах апостолів [3, арк. 65].

*Іл. 3. Композиція «Преображення» на північній арці південного трансепту. Сучасний стан.
Фото Т. Сердюк*

Проте, на картограмі, складеній під час проведення дослідження стану живопису, ця композиція позначена як «Отрок Христос у храмі». За свідченнями реставраторів, композиція була переписана, і її фарбовий шар сильно лущився, осипався на 45%. На схемі зображення видно, що по всій її поверхні відбувались значні втрати кольорового шару [4, арк. 26]. Тож, на час фіксації композиції постаті на зображенні погано промальовувались, і встановити, хто зображений в центрі – Христос чи Богоматір – вже було надто складно. Художниками-реставраторами бригади В. Бабюка було створено у нижній західній прямокутній рамі південної арки композицію «Отрок Христос у храмі».

Значних поновлень зазнала і композиція «Поклоніння волхвів» у тимпані західної стіни південної частини трансепту. Написана по формі склепіння, вона перебувала у поганому стані: фарбовий шар пересох, збугрився та повсюдно лущився, по всій площі зображення спостерігались значні осипання [3, арк. 65]. На картограмі видно, що верхня частина композиції та майже вся її права частина мають втрати фарбового шару близько 90%, по решті площини значні його осипання [4, арк. 24].

У набагато гіршому стані перебувала композиція на східній стіні передвітарної частини нефу. Згідно із документацією, тут зображено було пейзаж. На картограмі він позначений як «морський пейзаж» [4, арк. 25]. У описі, виконаному дослідниками стінопису, зазначається, що тут зображено річку з зеленими берегами та синє небо над нею [3, арк. 66]. Оскільки зображення перебувало у дуже поганому стані: фарбовий шар сильно поблід, збугрився, лущився та повсюдно осипався, вкритий висолами і пошкоджений двома великими діагональними тріщинами у кладці, – на місці пейзажу створено було нову композицію. На сьогодні на східній стіні південного трансепту бачимо сюжет «Ісус у пустелі», створений художниками-реставраторами під час відновлення стінопису Троїцького собору за мотивами картини російського художника Івана Крамського «Христос в пустелі».

Цікавою з точки зору іконографії та компонування є стінопис у тимпані південної стіни передвітарної частини нефу. Адже ця площа має складну форму: у південній стіні розміщена арка, в якій виконане вікно хрещатої форми. Зображення вміщено у

Іл. 5. Південна стіна трансепту Троїцького собору з композицією «Старозавітна Трійця». Сучасний стан. Фото Т. Сердюк

площину, обмежену зверху формою склепіння та знизу арковим прорізом. Тут виконано складну багатофігурну композицію «Трійця старозавітна»: над хрещатим вікном майже по центру зображено трьох янголів, що сидять за столом, накритим білою скатертиною. Жести рук та помах крил вказують на їх жваву розмову. Праворуч від них стоїть сивоволосий старець Авраам (Іл. 5). Згідно зі звітом реставраторів, раніше композиція лише лесировочно переписувалась, але на момент її дослідження фарбовий шар, що сильно пересох, збугрився та луцився, мав значні осипання по всій площі [3, арк. 66]. На картограмі, складеній художниками-реставраторами, видно, що майже на половині площі композиції були значні, до 90%, осипання фарбового шару. Залишалися неушкодженими лише верхня частина зображення: голови двох крайніх янголів, тулуб та голова середнього, тло над ними [4, арк. 28]. Решту композиції на південній стіні було значно поновлено та відреставровано спеціалістами Київських спеціальних науково-реставраційних виробничих майстерень.

Отже, висновки реставраційних бригад, зафіксовані у збереженій документації, та натурні спостереження дають можливість зрозуміти, що ступінь збереженості настінних композицій у південній частині трансепту Троїцького собору м. Чернігова досить поганий, жодна композиція не збереглась у первинному варіанті виконання, а кількість тих, що найменше піддавались виправленням та поновленням, дуже мала. Монументальні розписи південної частини трансепту Троїцького собору сильно змінились за час свого існування, більша їх частина поновлювалась або виправлялась і переписувалась із спотворенням та без збереження авторського живопису, тому вони в цілому не можуть бути використані як об'єкт для подальшого дослідження, як стінопис, що зберіг стилістичні ознаки, колористику, композиційні особливості та іконографію з часу свого створення у ХІХ ст.

Джерела та література

1. Ефимов А. Черниговский Свято-Троицкий-Ильинский монастырь, ныне Троицко-Архиерейский дом. Его прошлое и современное состояние. *Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная*. 1911. № 15. С. 403-404.
2. Дорофиенко И. П., Романченко Н. А., Мамолат О. Е. Проектные предложения по реставрации настенной живописи в северном и южном нефях Троицкого собора в г. Чернигове. Київ, 1989. // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-1762. Дф-1062. 24 арк.
3. Иваненко В., Блажиевский И., Дорофиенко И., Нашиванко Е., Бабюк В., Слипченко Н. Проектные предложения по консервации масляной росписи XVIII – XX в.в. в памятнике архитектуры XVII в. – Троицком соборе в г. Чернигове. Київ, 1972. Т. 1. // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-1408/2, ДФ-670. 251 арк.
4. Иваненко В., Блажиевский И., Дорофиенко И., Нашиванко Е., Бабюк В., Слипченко Н. Проектные предложения по консервации масляной росписи XVIII – XX в.в. в памятнике архитектуры XVII в. – Троицком соборе в г. Чернигове. Київ, 1972. Т. 2. // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-1408/1, ДФ-669. 49 арк.
5. Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Черниговской епархии : в 7 кн. / Филарет, архиепископ Черниг. и Нежин. и др. Чернигов : земская тип., 1873. Кн. 2. 242 с.

6. Модзалевский В., Савицкий П. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов. / Підгот. до друку і передмова О. В. Коваленка. *Чернігівська старовина*: зб. наук. пр., присвяч. 1300-річчю Чернігова. Чернігів, 1992. С. 101-142.

7. Доценко А. До питання про датування стінопису Троїцького собору *Сіверянський літопис*. 1997. № 5. С. 95-97.

8. Адруг А. Живопис Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. Чернігів, 2013. 183 с.; Адруг А. Нововідкриті розписи XVII ст. в Чернігові *Образотворче мистецтво*. 1984. № 3. С. 26-27.; Адруг А. Первісні розписи Троїцького собору в Чернігові: нові атрибуції. *Київська старовина*. 2001. № 2. С. 151-156.

9. Миколайко Т. До питання стану живопису Троїцького собору в XX столітті. *Сіверянський літопис*. 2018. № 3. С. 55-59.; Миколайко Т. Живопис першої половини XIX ст. у Троїцькому соборі. *Сіверянський літопис*. 2017. № 4. С. 123-128.; Миколайко Т. Іван Мазепа – ктитор Троїцького собору в Чернігові. *Сіверянський літопис*. 2017. № 6. С. 84-88.; Миколайко Т. Композиції монументального живопису к. XVIII – п. XIX ст. у Троїцькому соборі Чернігова. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: зб. наук. пр. 2017. Вип. 26. С. 307-311.

Iryna BUHERA
(Chernihiv)

Mural Paintings in the Southern Part of the Transept of the Holy Trinity Cathedral in Chernihiv

This publication is aimed at the investigation of the preservation state of the vault paintings in the southern part of the transept in the Holy Trinity Cathedral in Chernihiv.

Since the wall painting has been being created for several centuries (since the end of the 17th century), and also has been renewed and corrected by masters of different professional levels, the question of possibility of studying the original authors' paintings, their color scale, visual means and stylistic features on the example of this part of the cathedral arose.

The investigation is based on the restoration teams' of the late 20th century documentations, stored in the archive of the National architectural and historical reserve "Old Chernihiv".

The descriptions of the cathedral wall paintings preservation state, cartograms and restorers' diaries make it possible to conclude that the wall painting of this part of the transept has been changed a lot and significantly differs from the original one of the 19th century.

Key words: *Holy Trinity Cathedral, mural painting, conservation and restoration works, color layer.*

ПОРТРЕТ ЄВИ (з настінних розписів ХІХ ст. у Спасо-Преображенському соборі (ХІ ст.) м. Чернігова)

Мета даної публікації – вкотре привернути увагу до настінного розпису, створеного у першій чверті ХІХ ст., як до важливої складової внутрішнього опорядження древнього храму і ознайомити широкий загал із частиною одного з мініциклів даного розпису. *Наукова новизна* полягає в тому, що дану частину композиції важко побачити неозброєним оком і без спеціального обладнання, а за теперішніх часів, через ряд обставин, її важко розгледіти в принципі, вона детально описується і аналізується вперше, фото даної композиції також публікується вперше. *Методи дослідження*. Оскільки йдеться про монументальний живопис, передусім використовувалися такі методи дослідження, як опис, аналіз та інтерпретація. *Висновки*. Даний фрагмент стінопису є ще одним аргументом на користь припущення, зробленого авторкою студії, що попри відсутність документально підтвердженої інформації, розпис Спасо-Преображенського собору здійснювався кількома художниками різного професійного рівня.

Ключові слова: композиція, сюжет, Книга Буття, портрет, фотографія, Спасо-Преображенський собор.

Безсумнівно, важливою частиною будь-якої культової споруди є її внутрішнє опорядження. Відносно всього того, що наповнює і прикрашає храм, у сучасній мистецтвознавчій та історичній літературі вживається декілька термінів – декор інтер'єру, внутрішнє опорядження, храмова декорація. Останній термін почав активно вживатися мистецтвознавцями з початку 2000-х років [1; 2]. У православних храмах внутрішнє опорядження нагадує пазл – багато складових, які в сукупності утворюють цілісну храмову декорацію. В цьому сенсі Спасо-Преображенський собор у м. Чернігові (його ще часто називають Спаським собором або взагалі Спасом Чернігівським) являє дещо особливий випадок. Як відомо, це один з найстаріших храмів Придніпров'я. Основою декору інтер'єру у ньому є внутрішня архітектура, створена ще у ХІ ст., яка відповідає споруді типу «вписаного хреста», тобто внутрішній простір визначають дві вісі – «схід–захід» і «північ–південь». Центральна нава, що тягнеться зі сходу на захід, перетинається основним трансептом (із півночі на південь). Вгорі на місці їх перетину знаходиться великий купол церкви. Обабіч центральної нави розташовуються бічні – північна та південна, які відділені від центральної парою колон з кожного боку. Разом вони складають простір центральної частини храму. У свою чергу центральна частина відділяється на заході стіною з трьома прохідними арками від нартексу, а на сході – іконостасом від вівтаря. Приблизно на середині висоти північної та південної стін розташовується другий ярус собору, який у давні часи називали «полаті», а дещо пізніше – «хори». Загалом другий ярус був П-подібний, його центральна (поперечна) частина знаходилася над нартексом і збереглася до нашого часу. Бічні частини приміщення, що в давнину призначалося для можновладних і родовитих, були знищені пожежею 1750 року і більше не відновлювалися. Від

простору центральної нави приміщення верхнього ярусу відділялися різьбленими кам'яними парапетами і арками трифорію з кожного боку (Іл. 1).

Іншою важливою частиною храмової декорації будь-якої православної церкви є іконостас. Наявний у нинішній час іконостас Спаського собору – це надбання XVIII ст., однак у внутрішню архітектуру споруди він був вбудований органічно, і став важливою складовою храмової декорації.

Ще однією складовою, не менш важливою, аніж дві попередні, внутрішнього церковного опорядження древнього храму, є настінний живопис. Відомо, що згідно з давньоруською традицією, початково собор був розписаний у техніці фрески. Від фрескових розписів у Спасі залишилося близько 20-ти фрагментів, більшість з яких була відкрита в процесі останньої масштабної реставрації внутрішнього простору собору у 70-ті – 90-ті роки XX ст. На сьогоднішній день стіни храму прикрашені живописом, що створювався переважно у першій чверті XIX ст. і виконувався олійними фарбами. Це дало підставу дослідникам використовувати щодо нього термін «олійний живопис». Низка попередніх студій авторки даної публікації присвячена саме цьому комплексу.

Даний розпис має непросту долю. Основну його частину було створено у першій чверті XIX ст. за проектом тодішнього настоятеля собору Іоана (Єленева). Складання проектів, спочатку одного, потім іншого, узгодження з архієпископами, спочатку одним, потім іншим, збирання коштів, яких на початку процесу не було взагалі, – вся підготовча робота зайняла близько семи років [3, с. 26]. Процес створення стінопису також зайняв кілька років замість обіцяних декількох місяців і закінчився, як припускає авторка студії, у середині літа 1824 р.

Через півстоліття після створення живопис пережив першу реставрацію. Вона полягала у промивці і поновленні розписів з якнайретельнішим дотриманням кольорової гами, однак її якість викликала сумнів у декого із мистецтвознавців.

У першій половині XX ст. через зміну суспільного устрою, через тотальну комуністичну ідеологію, що була агресивно налаштована до всього церковного, ніхто на цей стінопис не звертав уваги. 20–30-ті роки XX ст. стали для собору часом занедбання. Церкву перетворили на низку складських приміщень [4].

У 1942–1943 рр. під час фашистської окупації Чернігова у соборі, котрий використовувався релігійною громадою, для обігріву були встановлені тимчасові печі, які сильно коптили. За словами П. Барановського, відомого радянського реставратора, який у складі урядової комісії оглянув Спаський собор одразу після вигнання німецьких окупантів, храм всередині нагадував «хату, топящуюся по-чорному» [5]. 1947 р. за рішенням тієї ж таки релігійної громади, з метою надати приміщенню церкви кращого вигляду, стіни собору були побілені. Стінопис опинився під шаром забілу, до того ж під час побілки там, де фарбовий шар відійшов від стіни, лущився і руйнувався, він був збитий, що завдало живопису непоправних втрат.

Масштабна реставрація даного стінопису відбулася уже після створення Чернігівського архітектурно-історичного заповідника (нині – Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній») і тривала з кінця 70-х до початку 90-х рр. XX ст. У 2023 р. виповнюється 30 років з часу завершення реставраційних робіт. В процесі відновлення живопису здійснювалася фотофіксація, а по завершенні робилися чорно-білі знімки. Фотонегативи цих знімків і невеликі розкадровки з них є одним з джерел, а часто основним джерелом, дослідження згаданих настінних розписів.

Основна частина композицій олійного стінопису розміщена у північній та південній навах, відповідно на північній та південній стінах собору. Композиції створено переважно у вигляді мініциклів, що вписані в ту або іншу частину собору. Частина стінопису, що знаходиться вище ліпного карнизу, виконана у килимовій манері. Сюжетні композиції, що розташовуються нижче ліпного карнизу, написані у станковій манері.

Зважаючи, що останні тридцять років собор використовувався релігійною громадою для проведення літургій, у приміщенні активно палилися свічки, особливо під час недільних і святкових служб, стіни знову вкрилися шаром кіптяви, і місцями розгледіти, що саме зображено в тій або іншій частині собору, практично неможливо.

Починаючи з 2016 р. у Спасо-Преображенському соборі здійснювалася заміна вікон. Процес відбувався доволі повільно. У грудні 2019 р. у північній наві собору, ближче до вівтаря, було встановлено риштування для заміни вікон у верхній частині північної стіни. Ділянка, про яку йдеться, завершується дугою, по низу вона відділена від решти стіни ліпним карнизом, а обабіч, праворуч і ліворуч, її обмежують підпружні арки, відповідно північно-східна і центральна північна (Іл. 2). Вікна займають всю площину простінка і розташовуються у два ряди. Встановлення вікон стало шансом побачити настінний розпис у цій частині собору, оцінити, хоча б візуально, його стан, зафіксувати на фото. Риштування були поставлені впритул до стіни, що ускладнювало фотографування. Зйомка відбувалася з риштувань. Фотографування здійснювала професійний фотограф Тетяна Сердюк.

Отже, як вказувалося вище, вікна займають всю площину простінка і розташовуються у два ряди. Між вікнами виписано мініцикл «Життя первозданних людей в раю та вигнання з раю». Він відтворює 2-у та 3-ю глави Книги Буття [6, с. 16]. Так само, як вікна розташовані у два яруси, у два реєстри розміщено вісім сюжетів мініциклу, по чотири сюжетні композиції у кожному реєстрі. Вони розташовуються у такій послідовності: у нижньому реєстрі зліва направо – «Адам називає тварин», «Сотворіння Єви», «Адам і Єва» та «Єва, що зриває яблуко»; у верхньому реєстрі, так само зліва направо, ще чотири – «Гріхопадіння», «Каяття», «Вигнання з раю» та «Адам і Єва на землі» [6, с. 17]. Дана публікація присвячена одній з частин циклу, далі мова піде про сюжет «Сотворіння Єви».

Вперше у ХХ ст. цю частину стінопису побачили, звісно, реставратори на початку 80-х років. Пізніше, по завершенні реставрації у даній частині собору, коли вона почала функціонувати як музей, весь мініцикл загалом і сюжет «Сотворіння Єви» зокрема, візуально проглядалися і, звичайно, все можна було добре розгледіти, озброївшись відповідним оптичним обладнанням. З часом, після 1993 р., коли собор почав використовуватися релігійною громадою як діючий храм, у ньому, як це заведено у православних, почали палити свічки. За той час, що минув, стінопис, особливо у верхній частині споруди, укритися шаром кіптяви. В теперішній час роздивитися настінний розпис у даній частині собору, як зазначалося вище, важко навіть з оптикою.

Згадана частина композиції знаходиться у нижньому реєстрі, між західним і центральним вікнами нижнього ряду. На передньому плані зображено Адама, що лежить на правому боці. Його права рука витягнута, ліва зігнута в лікті та закинута за голову. Права нога зігнута в коліні та підтягнута до живота, ліва навпаки – витягнута. Над головою Адама квітучий кущ білих троянд. Цей кущ і камінь, зображений позаду тіла, на другому плані, відкидають тінь на обличчя Адама, тому воно написане невиразно. Над Адамом, спираючись на камінь, стоїть оголена Єва (Іл. 3). Вона

змальована у 3/4 обороту. Голова трохи нахилена вліво. Права рука зігнута в лікті, кисть торкається пасма волосся, що перекинута через праве плече і спадає на груди. Біля правого ліктя на камені сидить птах. Нижню частину оголеного тіла жінки закриває камінь (Іл. 4).

Постать Адама написана доволі примітивно. Зокрема, на думку авторки дослідження, невдалою є спроба зобразити м'язи торсу, тіло виглядає так, наче його у двох місцях поперек перев'язали мотузкою. Так само примітивно написана і постать Єви, її ліве плече і ліва рука взагалі виглядають незграбно. Попри це, риси обличчя Єви витончені: високий лоб, тонкий прямий ніс, брови кутиком і невловима посмішка на устах, намальованих рожевим кольором (Іл. 5). Співставляючи зображення тіла Єви та її обличчя, у авторки студії виникло припущення, що можливо, працювали різні художники, оскільки надто різюча різниця між цими частинами зображення. Така ж, до прикладу, думка з'являється, якщо звернути увагу на сюжетну композицію, розташовану поруч зліва, «Адам називає тварин» (Іл. 6), в якій зображення тварин виглядають більш вдалимими, аніж зображення людини. Не лише в іконописі, а й у монументальному живописі, існувала практика, коли певний художник «спеціалізувався» на певних зображеннях. Наприклад були художники-анімалисти, що працювали над зображеннями тварин, окремі майстри створювали пейзажне тло тощо.

Одразу ж постає питання про авторство. На жаль, інформації про тих, хто створював розписи, маємо надзвичайно мало. Відомий лише головний підрядник – Аким (Яким) Юрін. У цитаті з контракту, яку наводить П. Добровольський, про Юріна сказано лише одне – художник [7, с. 10]. Однак і досі не вдалося встановити, що саме з чималого масиву стінопису, які саме сюжети були написані ним безпосередньо, про це можна лише здогадуватися. Так само без відповіді поки залишається питання, чи великою була бригада, яку він очолював, не кажучи про те, хто персонально входив до цієї бригади. Відомо також, що у серпні 1824 р. Юрін виїхав з Чернігова, не завершивши деяких іконописних і золотарських робіт. Згадується лише Юрін, в однині. Про долю можливої бригади – жодного слова [7, с. 18]. Безсумнівним залишається лише те, що собор розписувався явно не одним художником.

Крім того, у зв'язку із зображенням обличчя Єви зокрема та її образу загалом, у авторки студії виникло дві алюзії. Обидві мають суб'єктивний характер. Перша пов'язана із зображенням обличчя. Деякі його риси, а саме – прямий і достатньо довгий ніс, високе чоло, брови кутиком нагадали авторці гравюрні портрети чернігівських ієрархів церкви, зокрема Л. Барановича (Іл. 7) [8, с. 59] і І. Максимовича (Іл. 8) [8, с. 104]. Друга алюзія пов'язана з загальним образом Єви, передусім її поставою. Трохи нахилена вбік голова, жести рук, зображення на тлі пейзажу – все це віддалено перегукується з відомим портретом Марії Лопухіної, написаним не менш відомим художником українського походження В. Боровиковським (Іл. 9). Авторка публікації наголошує, що обидві алюзії є суб'єктивними.

З усього вищевикладеного можна зробити наступний висновок. Фрагмент стінопису, якому присвячена публікація, є ще одним аргументом на користь припущення, зробленого авторкою студії, що попри відсутність документально підтвердженої інформації, розпис Спасо-Преображенського собору у 1821– 1824 рр. здійснювався кількома художниками різного професійного рівня. Імена виконавців стінопису, крім головного підрядника, поки залишаються невідомими.

ДОДАТКИ

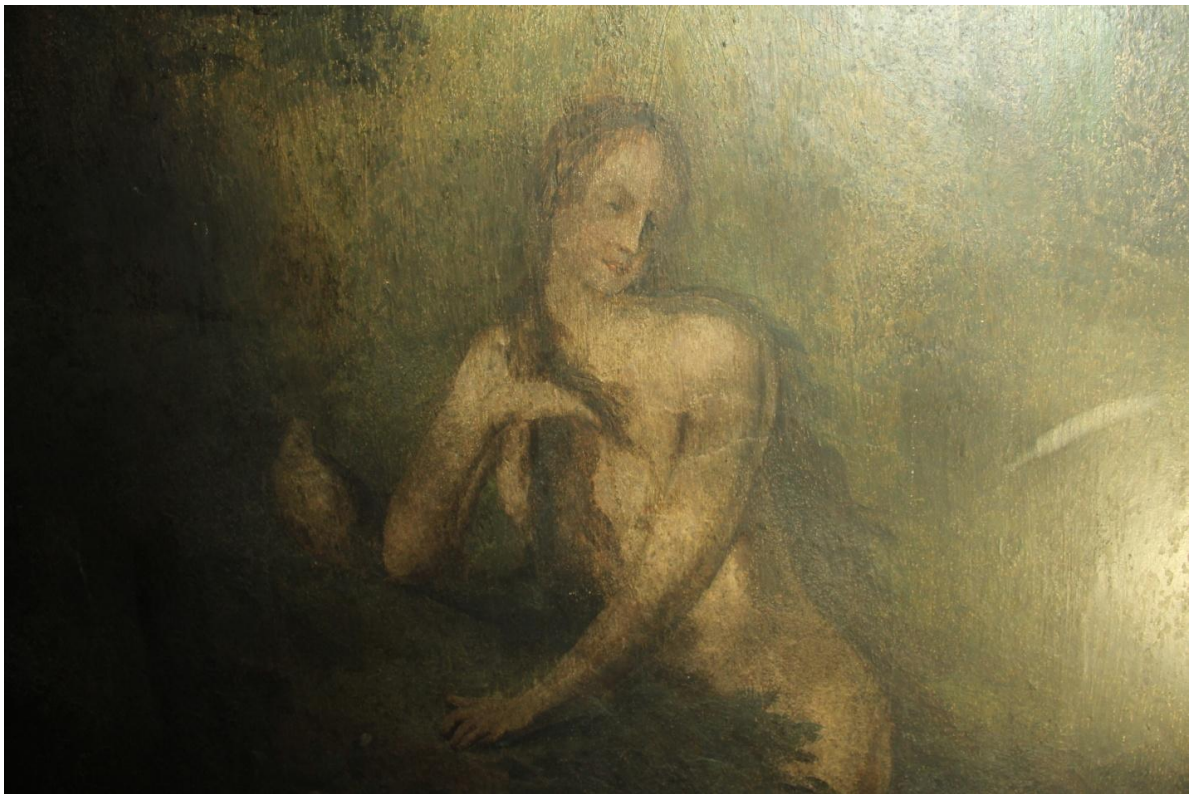
Іл. 1. Внутрішній простір центральної нави. Сучасний стан. Фото М. Турчина

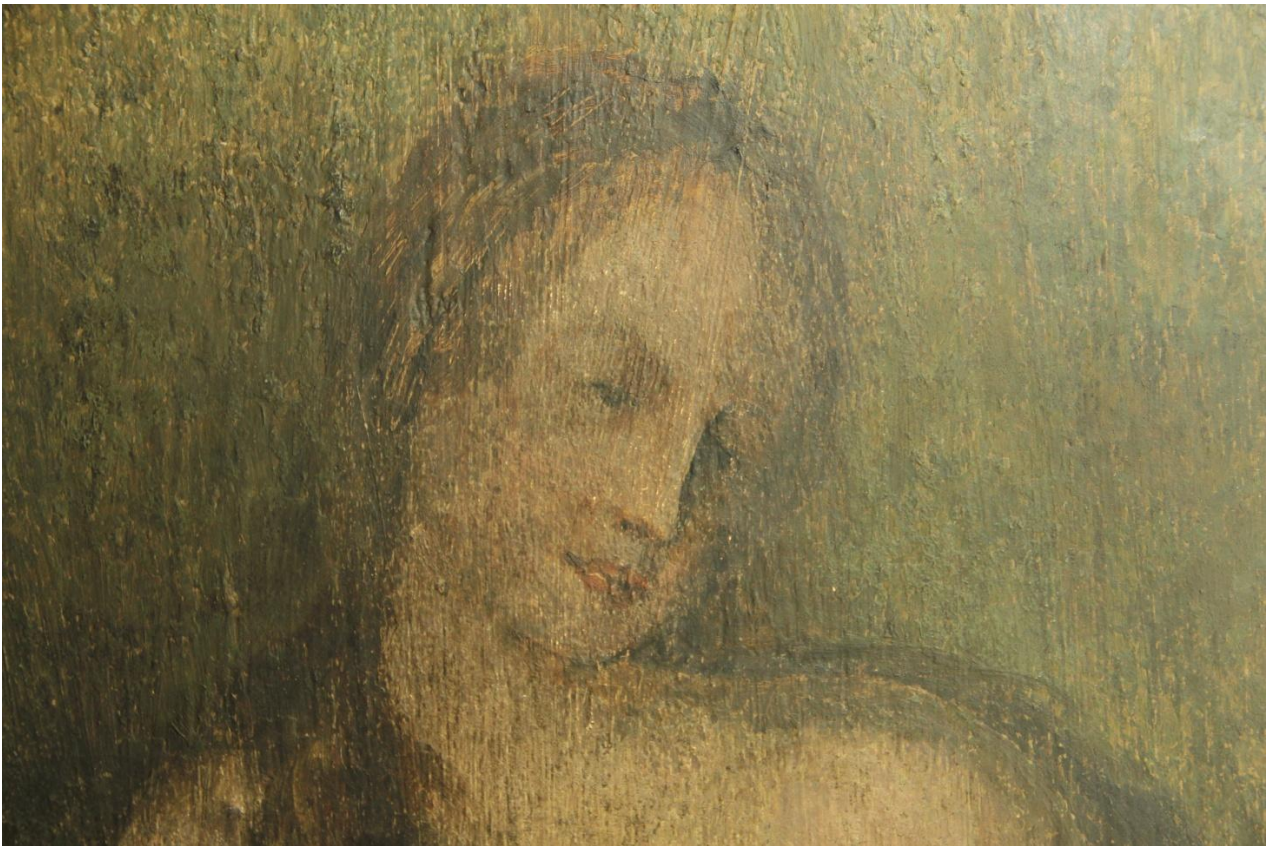
Іл. 2. Північна нава, верхня частина. Сучасний стан. Фото М. Турчина

*Іл. 3. Композиція «Сотворіння Єви». Стан після реставрації.
Остання чверть ХХ ст.*

Іл. 4. Композиція «Сотворіння Єви», фрагмент. Сучасний стан. Фото Т. Сердюк

Іл 5. Композиція «Сотворіння Єви», фрагмент. Сучасний стан. Фото Т. Сердюк

*Іл. .6. Композиція «Адам називає тварин». Стан після реставрації.
Остання чверть XX ст.*

Лл. 7. Портрет Лазаря Барановича. З книги «Картины церковной жизни Черниговской епархии из девятивековой ея истории»

Лл. 8. Портрет Иоана Максимовича. З книги «Картины церковной жизни Черниговской епархии из девятивековой ея истории»

Іл. 9. Боровиковський В. Л. Портрет М. І. Лопухіної

Джерела та література

1. Кривошеина Н. Храмовая декорация Вятки: иконографические программы и художественно-стилевые решения росписей. Екатеринбург, 2012. URL: <https://www.dissercat.com/content/khramovaya-dekoratsiya-vyatkiikonograficheskie-programmy-i-khudozhestvenno-stilevye-resheniya> (дата звернення: 25.06.2022).
2. Бардік М. Періоди Відродження монументального живопису Успенського собору Києво-Печерської Лаври (XVIII–XXI століття). К., 2019. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/42/787/1576-1?inline=1> (дата звернення: 25.06.2022).
3. Гаркуша А. Монументальний живопис Спасо-Преображенського собору (перша чверть XIX ст.) у Чернігові як об'єкт досліджень та охорони. *Чернігівські старожитності*: зб. наук. пр. / Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», Центр пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Чернігів, 2018. Вип. 5(8). С. 25-31.
4. Блакитний М., Рига Д. Невідомий Чернігів: доля Спаського собору у 20 сторіччі. URL: http://www.cult.gov.ua/news/nevidomij_chernigiv_dolja_spaskogo_soboru_u_20_storichchi/2012-08-08-3819 (дата звернення: 25.10.2015).
5. Карнабіда А. Возрождение Черниговской «Пятницы». URL: <http://russist.ru/baranovsky/pb/> (дата звернення: 25.10.2015).

6. Гаркуша А. Книга Буття у настінному розписі Спасо-Преображенського собору (XI ст.) м. Чернігова. *Сіверянський літопис*. 2020. № 4. С. 12-23.

7. Добровольский П. М. Архив Черниговского кафедрального собора. Труды Черниговской губернской архивной комиссии. Чернигов: Тип. губерн. правления, 1902. Вып. 4: 1900–1902. Отд. 2. С. 1-68.

8. Картины церковной жизни Черниговской епархии из девятивековой ее истории: всеподданнейше посвящ. Черниг. Епархии. Киев, Фото-лито-тип. «С. В. Кульженко», 1911. 206 с.

Alla GARKUSHA
(Chernihiv)

PORTRAIT OF EVE
(from wall paintings XIX century in the Savior and Transfiguration Cathedral (XI century), Chernihiv)

*The purpose of this publication is to draw attention again to the wall painting created in the first quarter of the 19th century as an important component of the internal decoration of the ancient temple and to acquaint the general public with part of one of the mini-cycles of this painting. **The scientific novelty** is that this part of the composition is difficult to see with the naked eye and without any special equipment. Nowadays, due to a number of circumstances, it is difficult to see it in general. It is described in detail and analyzed for the first time, a photo of this composition is also published for the first time. **Research methods.** Since it is about monumental painting, such research methods as description, analysis and interpretation were primarily used. **Conclusions.** This fragment of the wall painting is another argument in favor of the assumption made by the author of the studio that, despite the lack of documented information, the painting of the Savior and Transfiguration Cathedral was carried out by several artists of different professional levels*

Key words: composition, plot, Book of Genesis, portrait, photograph, Transfiguration Cathedral.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 780.6:930.2(477.51-25)

Оксана ДЯДЕЧКО
(Чернігів)

МУЗИЧНІ ІНСТРУМЕНТИ З КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО АРХІТЕКТУРНО-ІСТОРИЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЧЕРНІГІВ СТАРОДАВНІЙ»

У статті розглядаються археологічні знахідки музичних інструментів з колекції Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», обґрунтовується проблема збереженості, атрибутування та інтерпретування цієї категорії знахідок під час археологічних досліджень.

Ключові слова: музичні інструменти, середньовічний Чернігів, археологічні знахідки.

Музичні інструменти у колекції Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (далі – Заповідник) представлені археологічними знахідками давньоруського періоду. Слід відзначити, що музичні інструменти цього часу зберігаються, як правило, дуже погано, оскільки головним матеріалом для виготовлення більшості з них слугували нестійкі органічні матеріали, передусім – дерево. Порівняно непогано до нашого часу дійшли тільки інструменти та їх деталі, виготовлені з металу та кістки. Утім існує об'єктивна проблема не лише з їх збереженістю, але й з атрибуцією. Інколи їх складно трактувати у якості музичних інструментів чи їх складових частин через погану збереженість. Наприклад, через корозію металу досить часто виявляється повністю зруйнованим крихкий язичок дрімби, проблематично визначити навіть місце його кріплення. У такому випадку збережений корпус інструмента дослідники можуть інтерпретувати як пробій (металева дужка для навішування гачка, замка), чи просто як металевий предмет невизначеного призначення.

Дрімба є інструментом досить простої конструкції та має дві складові – корпус (рамку) і рухомий язичок (пружину; струну; міндик). Під час гри виконавець однією рукою притискає дрімбу до зубів або губ таким чином, щоб язичок міг вільно коливатися, а іншою рукою приводить в дію язичок. Ротова порожнина слугує під час гри резонатором. Попри те, що коливання язичка утворюють ноти тільки однієї висоти, виконавець, використовуючи органи мовлення та дихання, може змінювати ці коливання, утворюючи при цьому широке різноманіття звуків.

У колекції Заповідника на сьогодні вдалось атрибутувати дві дрімби. Одна з них виявлена 1989 року під час археологічних розкопок А. Казакова по вул. Воровського, 22 у Чернігові (інв. № ДА 1897). Рамка інструмента залізна, основа корпусу кругла, збереглася частина язичка. Друга дрімба була знайдена 2008 року під час розкопок О. Черненко у Чернігові, по вул. Горького, 1 (інв. № ДА 36769). Погана збереженість інструмента не дозволяє точно визначити його конструктивні особливості. Язичок не

зберігся, хоча добре помітно місце його кріплення; основа корпусу дрімби кругла. Знахідка походить з шару XIII–XV ст.

Відповідно до класифікації музичних інструментів Е. Хорнбостеля та К. Закса, дрімба належить до самозвучних інструментів (ідіофонів) – джерелом коливань звуку є сам інструмент або окремі його частини [13; 12]. До цієї групи також належить інший музичний інструмент давньоруського часу – дзвін [13, с. 240]. Він був одним із небагатьох музичних інструментів, які використовували під час культових дійств у православній церкві. Вважають, що офіційне прийняття Давньою Руссю християнства сприяло поширенню дзвонів і розвитку дзвонарської культури, яка поступово стала невід’ємною частиною церковного життя.

Звуковидобування відбувається при вільному положенні язичка дзвона, при цьому коливання звуку зменшується у бік верхівки. Існує три способи звуковидобування: струшування або розгойдування, удари молотом або колоталом, та удари язиком дзвона по його краю. Після удару інструмент видає звук певної висоти, що триває недовго та пульсує. Попри те, що дзвони за своєю функцією належать до сигнальних інструментів, вони мають найбільш стійке темброве забарвлення серед інструментів цієї групи.

Вважається, що перші давньоруські дзвони були невеликими за розміром і вагою. З поступовим удосконаленням техніки ливарництва та пошуку найбільш мелодичного їх звучання розміри дзвонів збільшувалися. Паралельно із збільшенням розмірів дзвонів змінювалась і їх форма. Зокрема, майстри знаходились у пошуку найбільш мелодичних тонів звучання. На це мали суттєвий вплив зміни профілю та товщини стінок дзвона [4, с. 52].

Відповідно до профілю дзвони поділяються на «вуликоподібні» та «цукрова голова». У XI–XII ст. популярними були так звані «вуликоподібні» дзвони: їх висота майже дорівнювала нижньому діаметру [4, с. 53; 8, с. 230]. «Вуликоподібні» були широкими та кремезними, однак невеликими за розміром. З часом, у XIII ст., у процесі пошуку кращого складу сплаву та звучання інструмента, з’являється нова форма дзвонів – «цукрова голова». Дзвони у формі «цукрової голови» також характеризуються невеликими розмірами, однак мають витягнуті пропорції [4, с. 53; 8, с. 231].

Метал середньовічних дзвонів був не дуже міцним, вони легко розколювались. Тому під час археологічних досліджень найчастіше трапляються лише фрагменти цих виробів, які не завжди вдається однозначно атрибутувати. Причиною цього є високий склад олова у сплавах, з яких вони виготовлялися. Результати хімічних досліджень зразків дзвонів, знайдених на території Західної Європи, показали, що майже всі вони містили підвищений склад олова ~23,3% [9, с. 80]. Характерними для дзвонів, виготовлених з такого сплаву, були сріблясто-білий колір та унікальне акустичне звучання [10, с. 69-73], однак бронза з таким високим складом олова була дуже крихкою [9, с. 82-83].

2019 року в Чернігові був знайдений фрагмент дзвона, що був атрибутований та нині зберігається у колекції НАІЗ «Чернігів стародавній» (інв. № ДА 50372). Його було виявлено під час розкопок О. Черненко на території міської фортеці-дитинця неподалік від Борисоглібського собору. Знайдений він у шарі першої половини XIII ст. Судячи з усього, це – фрагмент верхньої частини дзвона з частиною вушка для підвішування. Поверхня фрагменту нерівна, вражена корозією, надписи відсутні. Через те, що виріб зберігся частково, визначити його тип та наявність валиків неможливо.

У колекції Заповідника також зберігаються гуркала – музичні інструменти, що належать до категорії духових (аерофонів) [5, с. 53]. Джерелом звуку аерофонів є стовп повітря, що проходить через отвори у корпусі інструмента. Гуркала є одним з різновидів найпростіших інструментів, призначених, насамперед, для використання у музично-обрядовій діяльності та іграх.

Терміном «гуркала» умовно позначають знаряддя, виготовлені з циліндричних трубчастих кісток дрібних тварин із отворами у центральній частині діафізу. Ці предмети досить часто зустрічаються серед археологічних знахідок. Однак атрибутувати їх достатньо складно, оскільки серед науковців немає єдності у поглядах на призначення цих артефактів.

Частина дослідників інтерпретує їх як гудзики (застібки для одягу) [3, с. 115], існує також думка, що вони могли використовуватися у якості гральних кісток [6, с. 187] або ж застосовуватися у ткацтві для намотування ниток [11, с. 120]. Однак найбільш розповсюдженою, з огляду на численні етнографічні паралелі, є інтерпретація подібних знахідок як дитячих музичних іграшок [6, с. 187]. В Україні найбільш вживаною назвою для таких музичних іграшок є «гуркало», рідше – «вуркало» [2].

Процес виготовлення гуркал та подальшого звуковидобування полягав у наступному: у невеликій кістці просвердлювали один або два отвори, в котрі просмикувався ремінець, кінці якого зав'язувалися у вузол. У процесі періодичного натягу ремінця гуркало створювало гучний загрозливий звук. Тембр та висота звуку залежали від розмірів та форми кістки, що оберталася.

Протягом століть гуркала виготовлялися за єдиною схемою, яка не зазнала суттєвих змін. Це зумовлювалось простою формою виробу, котра не потребувала спеціальних навичок роботи з кісткою як з матеріалом. Для виготовлення гуркал, як правило, не застосовувались спеціальні інструменти. Отвори у таких виробів круглі, але не бездоганно правильної форми, тому могли бути вирізані ножем [7, с. 209].

У колекції Заповідника зберігається три гуркала. Два з них були знайдені 2007 року під час розкопок О. Черненко у Чернігові по вул. Горького, 1 (інв. №№ КН 1829 А-2 № 1628; 1629). Ще один такий виріб було знайдено 2017 року в Чернігові під час археологічних досліджень О. Черненко на території стародавнього Дитинця (інв. № КН 2017/98). Воно походить з об'єкту, датованого кінцем XII – початком XIII ст.

З точки зору музичної археології, до кола музичних інструментів належать і предмети, не створені спеціально для звуковидобування (музичної гри у сучасному розумінні). Такими є інструменти музично-обрядової діяльності людини, зокрема – шумливі прикраси, які, відповідно до класифікації музичних інструментів Е. Хорнбостеля та К. Закса, належать до групи ідіофонів (самозвучних інструментів).

Найбільш розповсюдженою категорією цих предметів є бубонці. Бубонець має вигляд порожнистої литої або тисненої замкнутої кульки з прорізами та вушком з отвором для кріплення (на одязі, прикрасах тощо). У бубонцях не завжди зберігається кулька-дробина, яка беззастережно свідчить про те, що знайдений предмет є саме бубонцем. У таких випадках дослідники для більш точної інтерпретації таких знахідок використовують ще одну рису бубонців – наявність прорізу, який у гудзиків зазвичай відсутній. Завдяки цьому атрибуція бубонців не є складною.

Конструктивно близькими до бубонців є глиняні брязкальця, звучання яких також залежить від наявності в їх порожнині камінчика або дроби. До ранніх типів брязкалець належать яйцеподібні – глазуровані, покриті розписами, з камінчиком у середині і невеликим отвором у тупому кінці або, зрідка, у бічній частині.

Виготовляли їх зі звичайної випаленої глини, сформованої стрічковим способом, після чого вкривали полив'яним поліхромним візерунком, що складався з фігурних дужок та смужок. Через подібність до великодніх яєць-крашанок ці глиняні брязкальця в археологічній літературі часто називають писанками.

Найчастіше бубонці та писанки погано зберігаються, оскільки обидві категорії предметів крихкі: корпус бубонців досить легко руйнується корозією, а глиняні писанки розколюються. Зазвичай під час археологічних досліджень трапляються лише їх фрагменти. Водночас їх знахідки є достатньо масовими. Попередньо можна визначити, що ці артефакти присутні у багатьох колекціях з археологічних розкопок Чернігівщини, які зберігаються у НАІЗ «Чернігів стародавній». Утім їх визначення, каталогізація та типологізація ще потребують додаткового дослідження та більш детального ознайомлення зі складом колекцій.

Наостанок необхідно звернути увагу на те, що зустрічаються також випадки, коли однозначне визначення певних артефактів у якості музичних інструментів просто неможливе. Прикладом цього може бути ситуація зі знахідками астрагалів, які також наявні у значній кількості у колекції НАІЗ «Чернігів стародавній». Астрагали – кістки нижніх надкопитних суглобів кінцівок домашньої худоби або диких тварин. Відомо, що в багатьох культурах вони використовувались у якості гральних кісток, а також в практиці ворожіння (через те, що при падінні на горизонтальну поверхню з рівними шансами могли опинитись в одному з чотирьох стабільних положень). На цьому зазвичай базується їх атрибуція та інтерпретація. Однак відоме й інше їх використання. У традиційного народного інструмента хакасів чатхана, подібного до гусел, астрагали підставляють під струни для регулювання звуковисотності (подібно до кілків) [1, с. 139, рис. 710-711]. Можна припустити й можливість аналогічного використання астрагалів в давньоруський час, виходячи з побутування у Східній Європі гусел, типологічно та конструктивно наближених до чатхана. Її слід враховувати під час їх інтерпретації, однак на сьогодні доказів на користь цього немає. Ця проблема потребує спеціального трасологічного дослідження великих серій астрагалів для визначення на їх поверхні тих характерних слідів, які могли виникнути внаслідок регулювання звуковисотності струнного інструмента. Утім здійснити подібне дослідження на сьогодні проблематично.

Джерела та література

1. Атлас музыкальных инструментов народов СССР / рук. раб. К. А. Вертков; ред. И. В. Аландер. Москва: Государственное музыкальное издательство, 1963. 434 с.
2. Грушевський М. Дытячи забавки та гры усякі. *Киевская старина*. Киев, 1904. С. 51-105.
3. Гуревич Ф. Д. Древнейший Новогрудок. Ленинград: Наука, 1981. 159 с.
4. Даркевич В. П. Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X–XIV вв.). Свод археологических источников. Вып. Е1–57. Москва: Наука, 1966. 148 с.
5. Назина И. Д. Белорусские народные музыкальные инструменты: самозвучащие, ударные, духовые. Минск: Наука и техника, 1979. 144 с.
6. Поветкин В. И. Об одной из детских музыкальных забав на Руси. *Материалы по археологии Новгорода 1988*. Москва, 1990. С. 187-191.
7. Сергеева М. С. Про деякі давньоруські приладдя з кістки та рогу для ігор і розваг (за матеріалами з Середнього Подніпров'я). *Древности*. Харьков, 2010. № 9. С. 198-215.

8. Симонова А. А. Древнерусское религиозное мировоззрение и ирландская христианская традиция. Москва: Прометей, 2017. 354 с.
9. Скиндер В. А. Бронза. Её природа и история с древнейших времен. Санкт-Петербург, 1908. 101 с.
10. Шашкина Т. Б. Серебряные колокола. Природа. 1983. № 6. С. 69-73.
11. Шноре Э. Д. Асотское городище. *Материалы и исследования по археологии Латвийской ССР*. Рига, 1961. Т. II. 236 с.
12. Хай М. Музично-інструментальна культура українців (фольклорна традиція). Дрогобич: Коло, 2011. 560 с.
13. Хорнбостель Э., Закс К. Систематика музыкальных инструментов. *Народные музыкальные инструменты и инструментальная музыка*. Москва, 1987. Ч.1. С. 229-261.

Oksana DIADECHKO
(Chernihiv)

Musical instruments from the collection of the Ancient Chernihiv National Architectural and Historical Reserve

The article deals with archaeological finds of musical instruments from the collection of the Ancient Chernihiv National Architectural and Historical Reserve, substantiates the problem of preservation, attribution and interpretation of this category of finds during archaeological research.

Key words: *musical instruments, Medieval Chernihiv, archaeological finds.*

ГЕРАЛЬДИЧНА ПІДВІСКА З ЧЕРНІГОВА ЧАСІВ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО

Стаття присвячена унікальній археологічній знахідці з колекції Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» – підвісці з родовим знаком князя Володимира Святославича.

Ключові слова: *тризуб, геральдичні підвіски, Володимир Великий, археологічні дослідження.*

В археологічній колекції Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» зберігається рідкісний предмет – геральдична підвіска з Чернігова часів Володимира Великого. Так звані «геральдичні підвіски» – це литі металеві вироби зазвичай трапецієподібної форми, на одній чи обох площинах яких вміщені зображення княжих знаків або їх імітацій. Всі відомі на цей час металеві геральдичні підвіски можуть бути поділені на дві основні групи – оригінали X–XI ст. («ранні»), які використовувалися в якості вірчих знаків чиновників князя, та пізні репліки XII–XIV ст., які входили до складу жіночого головного убору та були відмітними знаками жінок із знатних ливських родів. Останні відрізняються сильною стилізацією зображення [5, с. 190; 193]. Чернігівська знахідка, безумовно, належить до першої групи і вже згадувалася в науковій літературі [7, с. 141-142; 8, с. 55-59].

Іл. 1. Підвіска з зображенням тризуба, лицьовий бік (А). Фото автора

Підвіска знайдена в 1991 році під час археологічних досліджень на території «Окольного града» Чернігова. Розкопками в тому році була досліджена ділянка оборонного валу, що оточував частину міста – «Третяка». Він був насипаний в кінці X – поч. XI ст., а в XII ст. – реконструйований. В 1991 році були досліджені частина насипу, проїзд, влаштований в тілі вала у XII ст., кліть, споруджена під час реконструкції фортифікаційних укріплень. Дерев'яно-земляні укріплення перекривали незначний за товщиною культурний шар з вугликами та нечисленною керамікою X ст. [4; 8, с. 80-82].

Підвіска знайдена в тілі вала з його внутрішнього боку, на 0,3 м нижче підлоги кліті XII ст., можливо вона потрапила в насип під час зведення фортифікації [4, рис. 62, № 47; рис. 64].

Довжина підвіски з вушком 4,7 см, ширина – 1,8-2,3 см. Виготовлена з мідного сплаву, вкрита білим металом, який зберігся невеликими плямами. Площини обох боків частково пошкоджені корозією (Іл. 1, 2).

Серед інших геральдичних підвісок-оригіналів наша виділяється незвичайністю форми. Бокові сторони її ввігнуті, з правого боку зберігся дзьобоподібний виступ, загнутий донизу. Основа підвіски, завдяки двом овальним вирізам, має фігурну форму, що складається з трьох трапецієподібних виступів. У жодної з відомих геральдичних підвісок подібні елементи не фіксувались (Іл. 3, 4).

Очевидно, що знак на лицьовому боці («А») має форму тризуба. На жаль, пошкодження корозією поверхні призвело до втрати частини зображення, відтак реконструкція знака потребує спеціального обґрунтування.

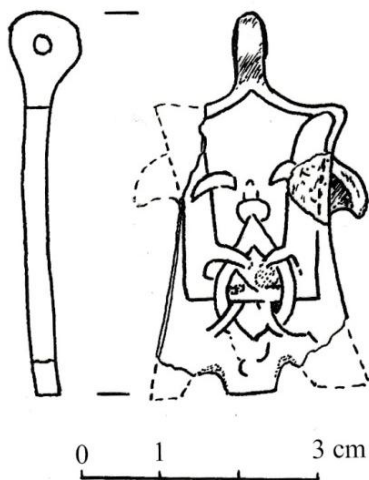
Центральний зубець складається з двох частин: гостре завершення зубця переходить у витягнутий овал, верхня частина якого знаходиться над основою тризуба та являє собою розширення центрального зубця, а нижня частина – розміщена нижче основи і є трикутною ніжкою знака, яка частково займає простір центрального виступу в основі підвіски. Овальна частина розміщена поверх основи тризуба. Аналогічним чином оформлювалося співвідношення центрального зубця та основи у знаків на срібниках Володимира Святославича, в клеймах на плінфі з Десятинної церкви в Києві, на кістяному виробі з розкопок городища біля с. Жовніно, а також на більшості відомих геральдичних підвісок [1, с. 52-56].

Місце з'єднання верхньої (вузької) частини центрального зубця з його овальною (широкою) частиною позначено маленьким овалом, покладеним горизонтально. Цей елемент аналогічний кульці-кружку, вміщеному на місці з'єднання вузької та широкої частин центрального зубця у ряда тризубів, зображених на златниках та срібниках Володимира Святого.

З'єднання центрального зубця з боковими та основою оформлено переплетінням овальної частини центрального зубця та стрічкоподібних виступів, які відходять від бокових основань. У внутрішньому просторі овалу (поверхня тут частково пошкоджена корозією) стрічки немовби «заведені» за основу знака, а їх вільні кінці виведені за межі овалу та розміщені в просторі бокових виступів основи підвіски. Подібне плетіння відмічене у тризуба-графіті з

Іл. 2. Підвіска з зображенням тризуба, зворотний бік (Б). Фото автора

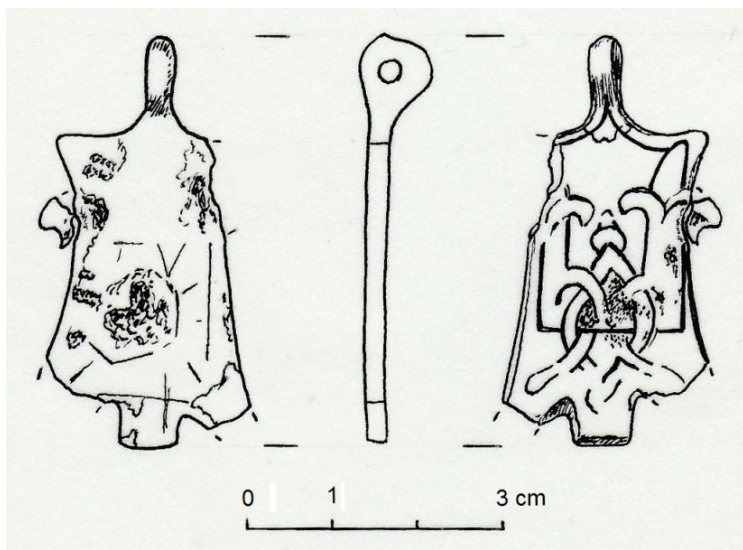
Іл. 3. Прорисовка під час реставрації. Малюнок автора

Софійського собору в Києві, а також на ряді геральдичних підвісок [2, №8-б, 28-б, 30, 37, 38-б, 49-а, 51, 52].

Оформлення верхівки центрального зубця у тризуба, як, певним чином, і плетіння, що з'єднує центральний зубець з боковими та основою, не мають геральдичного значення, а являють собою елементи декору, типові для так званих «парадних» зображень давньоруських княжих знаків X–XI ст. Вочевидь, на персоналізацію тризуба ці елементи не мають впливу (Іл. 5).

Дещо складніше справа з відрогами всередину на бокових зубцях тризуба. Справа в тому, що у XII–XIII ст. відрог на зубцях двозубів та тризубів були тими відмінними елементами, які додавались до батьківського знаку за наслідування його молодшими синами. Щоправда, такий шлях трансформації особисто-родових знаків князів для X–XI ст. поки що не фіксувався, однак, а ргіогі виключити таку можливість, природно, не доводиться.

Відріг всередину на лівому зубці, на перший погляд, «накладається» на зубець – як верхній, так і нижній його контури немовби продовжуються у внутрішньому просторі зубця. Тим не менш, враження оманливе. При великому збільшенні добре видно, що жолобок нижнього контуру відрога переходить безпосередньо в жолобок

Іл. 4 Прорисовка після реставрації.
Малюнок автора

контуру зубця, а зоровим продовженням є зовнішня межа каверни, що пошкодила поверхню підвіски. В той же час верхній контур відрога дійсно продовжується у внутрішньому просторі зубця, причому приблизно на середині ширини зубця жолобок контуру різко змінює свій напрямок. Продовженням контуру міг бути тільки відріг назовні, симетричний відрогу всередину. Розміститися така деталь могла тільки в просторі дзьобоподібного виступу на правому боці підвіски.

Аналогічним чином оформлений і правий зубець тризуба: нижній контур відрога всередину з'єднується з внутрішнім контуром зубця, в той час, як верхній його контур продовжується у його внутрішньому просторі. Очевидно, що відріг назовні на правому зубці міг розміститися тільки в просторі дзьобоподібного виступу, поверхня якого майже повністю зруйнована.

Бік «Б» у підвіски гладкий. На його поверхні добре видні сліди подряпин, що нанесені на поверхню основи до її покриття білим металом. Ці подряпини, вочевидь, являли собою граф'ю – розмітку зображення, яке залишилося незавершеним. На жаль, поверхня боку «Б» сильно пошкоджена корозією, тому впевнено реконструювати схему нереалізованого зображення складно. В збережених фрагментах можна вгадати фігуру тризуба з вертикальним правим зубцем, а також центральним, перекресленим горизонтальною лінією, широкою основою та трикутною ніжкою. Простір, в якому повинен був бути розміщений лівий зубець,

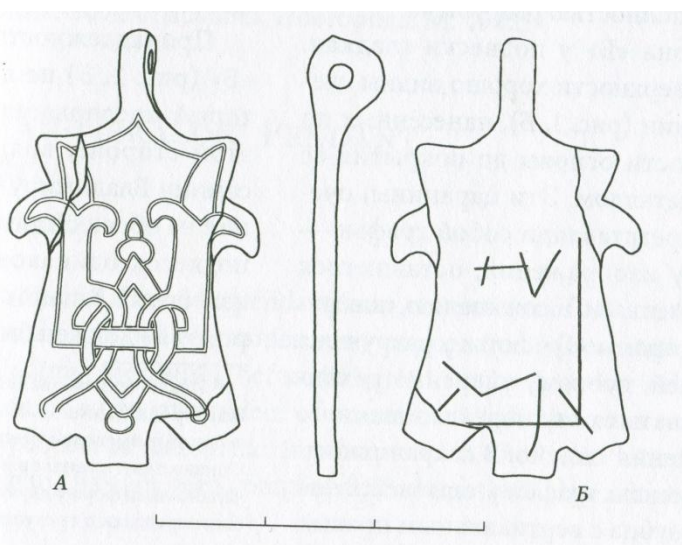
знищений корозією. Інші подряпини, вірогідно, помічали схему плетіння, яка повинна була надати підвісці «парадного» вигляду.

Після всього сказаного, знак, зображений на лицьовому боці («А») чернігівської підвіски може бути реконструйований в наступному вигляді (Іл. 5). Вочевидь, «відроги всередину», які виділяються зорово, насправді є фрагментами незвичайного декору зубців, що має вигляд роздвоєного крину, причому для розміщення зовнішніх відрогів цих кринів, які симетричні внутрішнім, на зовнішніх боках підвіски були зроблені спеціальні дзьобоподібні виступи. Геральдичного значення всі ці елементи не мають. Таким чином, тризуб, зображений на боці «А», можна впевнено персоніфікувати князю Володимиру Святославичу.

Приналежність знаку на боці «Б» не зрозуміла. Тризуб, який мав бути розміщений на цьому боці, навряд чи належав самому Володимиру – випадки розміщення на обох боках геральдичних підвісок однакових знаків не відомі. В такому випадку знак на зворотному боці підвіски мав належати одному з синів Володимира Святославича. На жаль, питання про персоніфікацію цього зображення залишається відкритим.

Верхня хронологічна межа можливого використання підвіски в якості вірчого знаку визначається датою смерті Володимира – 1015 рік. Завдяки знахідці кістяної підвіски з Новгороду ми знаємо, що Володимир користувався особисто-родовим знаком ще за життя батька. Скоріш за все, княжич отримав це право одночасно з початком новгородського княжіння. У такому випадку, нижня хронологічна межа використання підвіски визначається близько 970 року. З урахуванням того, що на зворотному боці підвіски також планувалося розмістити знак, нижня межа може бути піднята принаймні до 978 року. Таким чином, геральдичну підвіску з Чернігова можна датувати часом від 978 до 1015 року [7, с. 59].

На думку дослідників, система соціально престижних символів, яка спирається на правила спадкоємності та якої дотримуються всі представники роду, відповідає тим вимогам, що пред'являються до геральдики. Таким чином на теренах Київської Русі у Х ст. вже сформувалась своєрідна геральдична система, а знаки Рюриковичів, які дійшли до нас, є тими найбільш стародавніми гербами, з яких ця система була складена [3, с. 457].

Іл. 5. Прорисовка з елементами реконструкції
(за Новик Т., Белецьким С.)

Джерела та література

1. Белецкий С. В. Знаки Рюриковичей. Часть первая. X–XI вв. *Исследования и музеефикация древностей Северо-Запада*. Вып. 2. Санкт-Петербург, 2000. С. 3-120.
2. Белецкий С. В. Подвески с изображением древнерусских княжеских знаков. «Ладога и Глеб Лебедев». *Восьмые чтения памяти Анны Мачинской*. Санкт-Петербург, 2004. 380 с.
3. Белецкий С. В. Древнейшая геральдика Руси. *Повесть временных лет*. Санкт-Петербург, 2012. 512 с.
4. Казаков А. Л., Новик Т. Г., Сытый Ю. Н. Научный отчет об археологических исследованиях в 1991 г. на посаде Чернигова (ул. Пролетарская, 7). Науковий архів ІА НАН України Ф. Е. № 1991/249. 143 с.
5. Мугуревич Э. С. Значение Днепро-Даугавского пути на территории Латвии. *Історія Русі-України: істор.-археолог. зб.* Київ, 1998. 336 с.
6. Новик Т. Г. Подвеска из Чернигова со знаком Рюриковичей. *Ювелирное искусство и материальная культура. Тезисы докладов участников девятого и десятого коллоквиумов*. Санкт-Петербург, 2002. 212 с.
7. Новик. Т. Г., Белецкий С. В. Древнерусская геральдическая подвеска из Чернигова. *Краеугольный камень*. Том II. Санкт-Петербург, 2010. 552 с.
8. Новик Т. Г., Ситий Ю. М. Дослідження проїзду в оборонному валу Чернігівського Третьяка. *Чернігівські старожитності: зб. наук. пр.* Чернігів, 2008. 248 с.

Tetiana NOVYK
(Chernihiv)

Heraldic pendant from Chernihiv of the times of Volodymyr the Great

The article is devoted to a unique archaeological find from the collection of the National Architectural and Historical Reserve "Ancient Chernigov" - a pendant with the birthmark of Prince Volodymyr Svyatoslavych.

Key words: trident, heraldic pendants, Volodymyr the Great, archaeological research.

ЗАБУДОВА НА ЧЕРНІГІВСЬКОМУ «ПЕРЕДГОРОДДІ» В РАЙОНІ «ЗАСТРИЖЕННЯ»

Стаття присвячена району Давньоруського Чернігова, який знаходиться на лівому березі р. Стрижень, так званому «Застриженні».

За останні десять років проведені археологічні дослідження на чернігівському «Передгородді» в районі «Застриження» дали змогу детально зрозуміти динаміку розвитку району Давньоруського Чернігова, який розташовувався на лівому березі річки Стрижень. Ці дослідження більш детально прослідковують систему розвитку «Застриження» в період Давньої Русі та еволюцію житлового і господарського будівництва з розвитком міста.

Ключові слова: Чернігів, «Передгороддя», «Застриження», житло, споруда, круговий посуд.

Літописні та археологічні матеріали свідчать, що територіальний розвиток Чернігова не обмежився правим берегом річки Стрижень.

Економічний та демографічний розвиток середньовічного Чернігова в XII ст. дав поштовх для його територіального розширення. Звісно, що населення, яке проживало в існуючих районах міста, почало відчувати деякий дискомфорт у нестачі життєвого простору для садибної забудови. Тож воно починає освоєння лівого берега р. Стрижень. Район Чернігова, який знаходиться на лівому березі річки Стрижень (правої притоки р. Десна), згодом отримав назву «Застриження». За часів середньовіччя ця територія входила до складу «Передгороддя» стародавнього Чернігова і була його північно-східною околицею. Тут приміські поселення існували ще з X ст., що підтверджується археологічними дослідженнями, поселення були малочисельні. Тому розширення міста на лівобережжя Стрижня можна назвати процесом поглинання приміських поселень, а в подальшому – їх розвитком. Картографічні та статистичні матеріали та описи міста пізнього часу фіксують тут залишки валів та ровів, які до сьогодні не збереглися. Тому більшість дослідників дійшли висновку, що у домонгольський період «Застриження» мало свою лінію укріплень, які входили до загальноміських оборонних споруд «Передгороддя» [1, с. 11; 2, с. 30].

Археологічні дослідження на лівому березі р. Стрижень, започатковані у 70-х рр. XX ст. А. А. Карнабедом та В. П. Коваленком, показали, що в давньоруський час значна частина цього району міста була незабудованою [3, с. 44]. Підтверджують такий висновок і матеріали робіт останніх десятиліть (розкопки О. П. Моці, А. Л. Казакова, О. Є. Черненко) [4, с. 293]. Судячи з усього, більшу частину «Застриження» займали розташовані тут садиби, між ними знаходились пустки, які часто використовувались під кладовища.

Звісно, що при заселенні та розбудові лівого берега містяни використовували загальноприйняті в той час норми планування міських кварталів. Таким чином, міська забудова лівого берега р. Стрижень тотожна забудові правого берега. Тут формуються свої квартали, вулиці та приходські цвинтарі [5, с. 118].

Давньоруська міська забудова на «Застриженні» формується поступово. Спочатку садиби та квартали виникають вздовж країв терас річок Стрижня та Десни, але згодом забудова просувається на південний схід від річки Стрижень [6, с. 443-444].

Дослідження останніх десятиліть дають змогу зрозуміти принципи та характер забудови середньовічного «Застриження».

При розкопках на ділянці по вулиці О. Міхнюка (колишня вул. Воїнів-Інтернаціоналістів) досліджені та зафіксовані житлові та господарські споруди, господарські ями. Котлован житлової споруди 1 у плані мав форму, наближену до квадрата розмірами 4 м, орієнтований вздовж центральної осі північ-південь. При подальшому дослідженні з'ясувалось, що це була землянка каркасно-стовпової конструкції, про що свідчили стовпові ямки по кутах споруди.

Біля північної та північно-східної стінки знаходився уступ шириною 0,6 м та висотою 0,4 м від рівня дна. Цей уступ утворився в результаті ремонту та розширення житлової площі споруди. На ремонт ще вказували залишки печі підпрямокутної форми, яка облаштована в північно-східному куті. Піч залишилась на рівні череня і була зроблена після ремонту будівлі, оскільки перекриває яму під північно-східним кутовим стовпом.

На розкопі досліджено ще декілька споруд, що знаходились на захід від будівлі 1. Котлован споруди 2 у плані мав прямокутну форму розміром 3,2x4 м, орієнтований вздовж центральної осі північ-південь. Стінки котлована прямовисні, дно рівне, врізане в материк на глибину 1,2 м. На дні розчищені стовпові ями від дерев'яних конструкцій. Біля західної стінки розчищене врізане назовні заглиблення овалоподібної форми. Напевно, це заглиблення є залишками входу. В західній частині котловану споруди розчищене скупчення печини потужністю 0,25 м – можливо, ця печина є залишками зруйнованої печі, що впала в котлован з верхнього наземного ярусу будівлі. Можемо припустити, що споруда 2 – це житлова будівля наземного типу з підклітом зрубно-стовпової конструкції. У заповненні котловану знайдені фрагменти кругового посуду XII – першої пол. XIII ст. та речі побутового призначення.

Впритул до споруди 2 знаходилась споруда 5, котлован якої в плані був наближений до квадрата зі сторонами 2,6 м, орієнтований вздовж центральної осі північ-південь. Стінки котлована прямовисні, дно рівне, врізане в материк на 0,35 м. У південно-східному куті розчищено яму діаметром 1,15 м по верхньому краю. Достатньо невеликі розміри споруди, а також невелика глибина, дають змогу припустити, що ця наземна будівля використовувалась як господарське приміщення.

Ще одна ділянка – на вул. Полуботка. В процесі робіт знайдено периферійну забудову другої половини XII – першої половини XIII ст. На ділянці зі сходу на захід виявлена та розчищена канава глибиною до 0,4 м та шириною до 0,8 м – ймовірно, це залишки потужної огорожі, що оточувала садибу давньоруського часу. Фрагменти кераміки, знайдені в канаві, датують її другою половиною XII ст.

Поблизу канави в південному напрямку знаходилась господарська споруда стовпової конструкції, глибиною до 1,6 м, орієнтована кутами по сторонах світу північ-південь. Споруда була землянкою і могла використовуватися як майстерня. Серед цікавих знахідок привертає увагу 5 бойових наконечників стріл та фрагменти кістяних орнаментованих накладок, можливо з лука. Неподалік споруди в північно-західному напрямку знаходилась житлова будівля. В північному куті будівлі збереглися залишки глинобитної печі овальної форми. Будівля була заглиблена в материк близько 0,5 м. З південного боку будівлю прорізала кутом ще одна споруда,

яка мала досить суттєві розміри – 4,5х4 м і складалась з двох частин, вона орієнтована стінами по сторонах світу. Будівля була заглиблена в материк близько 0,9 м, з півдня знаходився вхід, а з лівого боку перед входом – глинобитна піч овальної форми. При детальному дослідженні будівлі з'ясувалось, що це двокамерне житло з так званими «холодними сінями». Підлога сіней вища за підлогу основного приміщення на 0,2 м. З цікавих знахідок привертає увагу застібка від книжки. Такого типу споруди досліджувалися і на правому березі р. Стрижень. Житла такого типу досить рідко зустрічаються в давньоруській забудові Чернігова і в основному датуються II половиною XII – першою половиною XIII ст.

На ділянці по вул. Лермонтова була досліджена садибна забудова давньоруського часу, яка складалась із житлових та господарських споруд, господарських ям та системи огорож. На розкопі досліджено дві споруди житлового призначення. Споруда 1 увійшла в розкоп частково, тому детальні розміри її встановити не вдалось, але за конфігурацією ця споруда мала досить суттєві розміри. Орієнтована кутами по сторонах світу, заглиблена в материковий шар на 0,75 м. Відсутність по кутах потужних стовпових ям дає нам припущення, що це житло – напівземлянка зрубної конструкції. Гончарний та індивідуальний матеріал, знайдений в процесі дослідження, датує цю споруду другою половиною XII – першою половиною XIII ст. Неповдалік від споруди в північному та західному напрямку розчищені невеликі канавки зі стовповими ямками. Ці канавки – залишки огорожі, скоріш за все садиби, якій належала ця споруда. На південний схід від споруди 1 на відстані 4,5 м розчищений котлован ще однієї споруди. Ця будівля суттєво відрізнялась від першої. Котлован споруди 2 мав досить суттєві розміри – 2,6х3,1 м, заглиблений в материк на глибину 1,8 м. По кутах котлована залишились потужні ями від стовпів, а вздовж стінок – канавки, залишені дерев'яними колодами, які продавили ґрунт. Скоріш за все, цей котлован залишився від наземної споруди з потужним підклітом, який, в свою чергу, використовувався як льох, на що вказує господарська яма, розчищена на дні. Фрагменти гончарних посудин, а також індивідуальний матеріал, відносяться до I пол. XIII ст.

Крім забудови, були зафіксовані залишки комунікацій у вигляді дороги. Залишки дороги, ширина якої складала 8 м, йшли у напрямку захід–схід. Вона збереглась у вигляді чисельних вузьких канавок (колій від дерев'яних коліс гужового транспорту). В заповненні канавок знайдено фрагменти кераміки XII – першої половини XIII ст., що вказує на те, що ця дорога в більш пізні часи не використовувалась. Вздовж північного краю дороги проходила канава глибиною 0,7 м. Поверхня дороги мала невеликий ухил у бік канави. Скоріше за все, канава мала функцію водовідведення з дорожньої поверхні. Досить суттєві розміри дороги вказують на її стратегічно-економічне значення. Ця дорога проходила між давньоруським могильником, який знаходився на північний схід від неї, та садибною забудовою на північному заході.

Таким чином, дослідження на лівому березі Стрижня останнього десятиліття дали змогу більш детально вивчити та зрозуміти забудову даної території. Масова забудова лівого берега р. Стрижень розпочинається у другій половині XII ст., хоч початок житлової забудови відбувся у першій половині XII ст., але він носив частковий характер. Житлові споруди, як і на правобережжі Стрижня, мають орієнтацію по осі північ–південь, конструктивні особливості теж майже нічим не відрізняються від традиційних на той час форм житлобудування. Наряду з напівземлянками і наземними житлами зустрічається більш архаїчна форма – землянка. Садибна забудова майже повністю повторює планіграфію правобережжя Стрижня. Але на

«Застриженні» в забудові спостерігається менша концентрація споруд на певній ділянці на відміну від тих районів, які використовували вільні ділянки для забудови більш заощадливо.

Тобто, район «Застриження» став подальшим еволюційним розвитком території давньоруського Чернігова, що в свою чергу збільшувало площу міста, а також кількість його населення.

Джерела та література

1. Рыбаков Б. А. Древности Чернигова. *Материалы исследования по археологии СССР*. № 11. 1949. С. 7-102.
2. Коваленко В. П. Основные этапы развития древнего Чернигова. *Чернигов и его округа в IX–XIII вв.*: сб. науч.тр. Киев, 1988. С. 22-32.
3. Коваленко В. П. До вивчення Чернігівського передгороддя. *Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя*. Чернігів. 1995. С. 40-45.
4. Моця О. П., Черненко О. Є., Казаков А. Л., Сорокін С. О. Охоронні археологічні дослідження в м. Чернігові у 2005 р. *Археологічні дослідження в Україні (далі – АДУ) 2004–2005 рр.* Вип. 8. Київ–Запоріжжя, 2006. С. 293-295.
5. Моця О., Казаков А. Давньоруський Чернігів. Київ, 2011. 316 с.
6. Ситий Ю. М. Передгороддя Чернігова. Міста Давньої Русі: зб. наук. пр. пам'яті А. В. Кузи. Київ: Стародавній світ, 2014. С. 438-446.
7. Маркевич Н. Историческое и статистическое описание Чернигова. Чернигов, 1852. 176 с.
8. Мезенцев В. І. Про формування міської території давнього Чернігова. *Археологія*. № 34. 1980. С. 53-64.
9. Богусевич В. А. Про топографію давнього Чернігова. *Археологія*. Київ, 1951. Т. 5. С. 116-125.
10. Казаков А. Л., Черненко О. Є., Сорокін С. О. Археологічні дослідження на території Чернігова у 2008 р. *АДУ 2008 р.* Київ: ІА НАН України, 2009. С. 98-99.
11. Черненко О. Є., Казаков А. Л., Рижий В. В. Дослідження на території посаду стародавнього Чернігова. *АДУ 2011*. Київ: ІА НАН України, 2012. С. 518-519.
12. Раппопорт П. А. Древнерусское жилище. Ленинград, 1975. 176 с.

Vitaly RYZHY
(Chernihiv)

Building in Chernihiv "Peredhorod" in the "Zastryzhny" district

The article is dedicated to the district of Ancient Russian Chernihiv, which is located on the left bank of the Stryzhen River, the so-called "Zastryzhenny". Over the past ten years, the archaeological research conducted in the Chernihiv "Peredhorod" in the "Zastryzhny" district, made it possible to understand in detail the dynamics of the developed area of Old Russian Chernigov, which was located on the left bank of the Stryzhen River. These studies trace in more detail the system of development of "Zastryzhnya" in the period of Ancient Rus, and the evolution of residential and commercial construction with the development of the city.

Keywords: Chernihiv, "Peredhorodya", "Zatryzhnya", housing, construction, circular dishes.

**СІВЕРЩИНА У 1239–1618 рр.
(за археологічним матеріалом)**

У статті подаються історичні події та аналізуються археологічні матеріали з Чернігово-Сіверщини за період від 1239 до 1618 р. Порівнюються дати з писемних джерел та археологічних знахідок та комплексів. Вказується на недостатню опрацьованість масового археологічного матеріалу.

Ключові слова: Сіверщина, «темні часи», археологічні знахідки, шляхи.

Одним з найбільш загадкових і найменш вивчених є період від 1239 р. (монгольського походу на землі Чернігово-Сіверщини) і до 1618 р. (укладання Деулінського перемир'я). Давньоруська історія знайшла відображення на сторінках літописів, а польський час (1618–1648 рр.) має чисельні документи [14]. Відтинок історії між 1239 та 1618 рр. значно гірше забезпечений писемними даними і тому уявляється «темними часами». У 1881 р. П. Голубовський написав: «...сведения о нем так скудны, что дают возможность представить только весьма слабую картину положения Северной земли за этот период» [4, с. 195].

До проголошення Незалежності України для археологічних досліджень існувала верхня межа (монгольська навала). Спроби видання публікацій, присвячених післямонгольському часу, не заохочувалися, а започаткована серія «Середні віки на Україні» після третього випуску взагалі була заборонена. Під час археологічних робіт дослідники більше уваги звертали на шари, що утворилися до середини XIII ст. і менше на ті, що розташовані вище за стратиграфією.

Щоб повною мірою оцінити результати монгольського погрому на території Чернігово-Сіверщини, слід нагадати, що як за своєю територією, так і за чисельністю населення, князівство було одним із найбільших на Русі. Економічна та демографічна потужності дозволяли чернігівським князям вести свою незалежну політичну і військову діяльність та навіть захоплювати київський княжий стіл. Літописи відображають як чисельні військові події, в яких брали участь Чернігово-Сіверські князі, так і дії їхніх супротивників.

Певним свідченням потужності князівства є розмір стольного міста Чернігова. Напередодні подій 1239 р. укріплені та неукріплені його території разом мали площу в 450 гектарів. Дослідник Північно-Східної Русі М. А. Макаров зробив загальні підрахунки укріпленої площі всіх міст цієї території. Навіть разом (підраховані як виявлені, так і ті, що ще будуть знайдені) загальна площа усіх міст була менша, у порівнянні з площею нашого стольного граду [16].

Економічна могутність князівства базувалася, в першу чергу, на залюдненості сільської місцевості. Русь була феодальною державою, основне населення якої займалося сільським господарством. У межиріччі нижньої течії Десни та Дніпра (за результатами розвідок О. В. Шекуна та О. М. Веремейчик) було картографовано 193 селища, на території Задесення автором картографовано 136 міських і сільських поселень давньоруського часу [23; 30]. О. М. Веремейчик зазначала, що на родючих землях щільність заселення у давньоруський час постійно зростала, і на першу третину XIII ст. селища знаходилися на відстані від 1 до 3 км. На Задесенні цей

показник на освоєних типах ґрунтів становив близько 3 км. У археологічному відношенні на сьогодні гарно обстежені ще не всі території. З новими розвідками кількість поселень може зростати. Розташування городищ та поселень одне відносно одного є показником щільності заселення регіону, його демографічного, економічного та військового потенціалу. Вододіли були заселені вже у XI ст. На родючих землях незаселених територій не залишилося вже у XII ст.

Зробимо ще одну ремарку з приводу давньоруського періоду життя Чернігова. На території міста досліджено значну кількість поховань. Згідно з демографічними дослідженнями, чоловіків завжди народжується більше, ніж жінок. Але на могильниках Чернігова X–XIII ст. (за визначенням антропологічного матеріалу) переважали жіночі поховання. За увесь цей період чоловіки на міські цвинтарі потрапляли рідше. Це можна пояснити як більшою мобільністю чоловіків (переселення на нові, неосвоєні землі), так із загибеллю під час військових походів.

Існують версії, що Чернігів значно зменшився за площею та чисельно внаслідок військових усобиць кінця XII – першої третини XIII ст. Тобто монголи захопили вже частково запустіле місто [27]. Археологічний матеріал та літописні свідчення заперечують такі припущення. Слід зазначити, що під час таких конфліктів і війн між давньоруськими князями населення брали в полон, а не знищували. Жодного разу літопис не вказував на взяття Дитинця до подій 1239 р. Військові конфлікти під стінами Чернігова відбувалися досить часто, інколи супротивникам вдавалося захопити Передгороддя, спалити монастирі та приміські села. Але повне винищення Чернігова у вогні відбулося тільки один раз – під час монгольського штурму. На Цитаделі (княжий двір на стрілці мису) є сліди пожежі, на території Дитинця – горілий шар, що простежується у котлованах споруд XIII ст. Такі шари виявлені також на Окольному місті, Передгородді, Подолі, відкритих посадах та навколишніх селах.

За археологічним матеріалом можна зафіксувати, яким чином монгольському війську вдалося захопити всі частини міста. Передгороддя, що розташовувалося на лівому та правому берегах р. Стрижень, мало слабку оборону на ділянці русла та заплави річки. Надійно збудувати укріплення, які кожного року навесні підмивала вода, напевно, було складно. Саме напрямок уздовж русла р. Стрижень і став головним під час штурму у 1239 р. Із заходу від заплави, паралельно до неї, проходила дорога, яка з часом перетворилася на вул. Гончу. Приблизно за напрямком цієї вулиці, що йшла від воріт Цитаделі паралельно руслу та заплаві р. Стрижня, сунули ударні сили ворога. В розкопі по вул. Горького, 59 (сучасна Гонча) дослідникам вдалося зафіксувати спалену забудову та відрубані голови захисників [9]. Далі на південь по вул. Гончій, із заходу від проїжджої частини, сліди битви маркує великий котлован, до якого потрапили скелети дорослих людей. Зі сходу від проїжджої частини вулиці дослідженнями 1992 р. виявлено ще один котлован округлої будівлі, у заповненні якої також були залишки скелетів кількох дорослих людей. Поряд у розкопі у 1995 р. виявлено скелет чоловіка, що загинув під час пожежі будинку [22, с. 70-72]. Просуваючись по заплаві р. Стрижень, військо могло потрапити в район виходу рову Дитинця на заплаву і оминати укріплення Окольного міста зі сходу.

Наступні сліди тих трагічних подій фіксуються вже на території Дитинця, біля воріт на князівський двір, розташований у східній частині цього укріплення. Ворота, скоріш за все, пробили тараном і завалили стіни надбрамної церкви. З внутрішнього боку від воріт досліджені залишки споруди, призначеної для переробки зерна. У її

заповненні виявлені чисельні кістки людей, змішані з жорнами та горілим зерном. Через погром 1239 р. перед початком подій мешканці Чернігова заховали дорогоцінні речі, які вдалося знайти лише у XVIII–XX ст. Частина з цих виробів датується початком XIII ст.

Чи зникли майже всі поселення одночасно, чи життя певний час ще жевріло після погрому? Матеріальна культура населення не змінюється за один день, тому відповіді на питання можна таким чином. При жодній катастрофі не гинуть усі люди. Частина населення тікає, ховається і має шанс вижити навіть на згарищах, що залишаються після погромів.

Після захоплення міст монголи забирали в полон та переселяли до своїх міст ремісників, чим значною мірою підривали ремісниче виробництво, що у свою чергу призводило до втрати частини виробничих технологій. Це позначилося на якості речей, що використовувалися у вжитку. З міста були забрані не тільки ремісники, а й майже всі коштовні речі. У 1843 р. на місці столиці Золотої Орди (Царевського городища) була знайдена срібна чаша Володимира Давидовича [17]. Чаша могла потрапити до монголів під час пограбування міста у 1239 р., чи була подарована князями під час поїздки до ханів за ярликом на княжіння у другій половині XIII ст.

У 1245–1246 рр. у Південній Русі був проведений перший перепис населення. Згадка про один з таких переписів є у Любецькому синодику, куди вписаний «великий князь черниговский Леонтий, оставивший 12 тем людей» (120 000 підданих чоловічої статі) [20, с. 19]. Значна кількість населення, що врятувалася під час походу 1239 р., дозволяла чернігово-сіверським князям продовжувати ту політичну лінію, яку вони вели у справах Русі до монгольського нашествия.

Чернігівський князь Михайло Всеволодович мав великі амбіції і до 1239 р. їх частково втілював у життя. Не полишив їх князь і після розорення Чернігово-Сіверського князівства. У 1242–1245 рр. Михайло разом з Ростиславом намагаються забрати у Данила Галич. Програвши, Михайло Всеволодович втратив майже все. Він поїхав у ставку хана, щоб отримати ярлик на князівство, при цьому демонструючи непокору і не думаючи про наслідки своїх дій для життя підданих. Згідно з літописами, 20 вересня 1246 р. у ставці Батия було вбито князя Михайла та боярина Федора. Смерть князя у писемних джерелах пояснюється його відмовою наслідувати язичницькі обряди монголів. Дослідники історії Чернігово-Сіверщини вбачають у цій події намагання монгольського хана, направлені на зменшення ролі Чернігівського князівства і його князів на теренах Південної Русі. Історики зі смертю князя Михайла в Орді пов'язують утворення на території Чернігово-Сіверського князівства цілої низки менших за розмірами князівств, які в подальшому ділилися на більш дрібні. Ця подія практично поставила крапку в амбіціях Чернігово-Сіверських князів. Князівство поділилося на уділи: Чернігівський, Козельський (у автора написано Козелецький – Ю.С.), Брянський, Карачевський, Стародубський, Вщизький, Сновський, Новгород-Сіверський, Курський, Рильський, Трубчевський, Липовецький, Лопастенський [6, с. 70]. Сини Михайла Всеволодовича отримали уділи: Роман – у Брянську, Симеон – у Новосілі та Глухові, Мстислав – у Корачеві, Юрій – у Тарусі [10]. У другій половині XIII ст. у Чернігові княжив Андрій Всеволодович, у Липовицьку – Святослав, у Курську – Олег [4, с. 195]. На сьогодні дослідники з князями брянськими, новгород-сіверськими, стародубськими та корачевськими пов'язують карбування власної монети.

Після цих подій залишки населення з найближчої околиці Чернігова починають переселятися до більш безпечної лісової зони – на Брянщину та Гомельщину, а

князівство у документах згадується вже як «Сіверська земля». Для прикладу на Брянщині можна привести поселення Лопошь та Рябцево, що утворилися на городищах раннього залізного віку, а їх розквіт припав на другу половину XIII–XV ст.

Після 1239 р. на території біля Чернігова скоротилася кількість поселень (в першу чергу сільських). Зі 193 селищ межиріччя Десни та Дніпра життя у XIII–XIV ст. продовжилося на 5 поселеннях (2,5% від загальної кількості поселень, що існували до монгольської навали). Підрахунки зроблені за результатами археологічних розвідок, але поселення другої половини XIII–XV ст. мають менші розміри і меншу кількість археологічного матеріалу, тому відсотки повинні бути дещо більшими, але в будь-якому випадку чисельність поселень другої половини XIII ст. в околиці Чернігова різко скоротилася. На Задесенні на кількох городищах та селищах були виявлені матеріали XIII–XV ст. (це становить близько 5% від загальної кількості поселень, що існували раніше). Різниця у відсотках пояснюється більшою тривалістю життя на зруйнованих городищах та в містах. Нові поселення виникають у важкодоступних місцях – у заплавах річок, болотах та у хащах на берегах дрібних річок.

Навіть після загибелі князя Михайла та переносу столиці до Брянська, його син, князь Роман Михайлович, керуючи меншим за розмірами князівством, намагався відігравати помітну роль у подіях, що відбувалися на Русі.

Литовські походи на Русь розпочалися у першій половині XIII ст., і після монгольських погромів 1238–1241 рр. отримали новий поштовх. За літописами відомо, що литовський князь Миндовга відправив у 1258 р. у похід воєводу Хвала. У документах зазначено, що він знищує і грабує Чернігівську землю (не обов'язково Чернігів). Під 1263 р. вказано, що князь Миндовг посилав військо на Брянськ.

Запустіння території навколо Чернігова співпадає у часі з виникненням великої кількості поселень на Брянщині. Вірогідно, саме відтік населення з округи Чернігова спричинив перенесення столиці князівства та єпископської кафедри до Брянська. З 1260-х років брянські князі стали іменуватися Великими князями Чернігівськими і Дебрянськими. Саме до цього часу, напевне, слід віднести масовий відтік населення з Чернігова та його околиць. Але не вся людність з Чернігівщини знялася зі своїх місць. Є свідчення, що у 1289 р. у Чернігові функціонував Спаський собор. За дослідженнями В. П. Коваленка, наприкінці XIII ст. відбулося відродження міста після монгольського погрому [13]. Стратиграфічні спостереження та датування матеріалів з розкопу № 1 (1986 р.) на Валі дозволяють стверджувати, що після подій 1239 р. життя у Чернігові не переривалося [25]. Отже у другій половині XIII ст. життя у місті існувало [28].

Археологічними розвідками фіксується зменшення кількості поселень у басейнах річок Снову та Сейму, але не масштабне знелюднення цих місцевостей. Напевно, справа у підпорядкуванні цих територій, як до монгольського вторгнення, так і за монгольського панування. Території межиріччя Десни і Дніпра та Задесення у першій половині XIII ст. входили до домену чернігівських князів, а Поснов'я та Посем'я до нього не входили. У басейнах річок Снову та Сейму під час археологічних розвідок та розкопок поселення другої половини XIII–XV ст. фіксуються частіше. Вони мають більшу площу і більш насичений артефактами культурний шар. Для прикладу вкажемо назви поселень другої половини XIII–XV ст. у пониззі р. Снов (Клочків «Північ», Боромики «Школа»), правих приток р. Десни, р. Дягови («Дягова, 1, 3») та р. Убедь (Козляничі «Селище») [7; 8]. К. М. Капустін, аналізуючи археологічні матеріали у фондах ІА НАН України, вказував на датування окремих поселень на

Чернігівщині другою половиною XIII – серединою XVI ст. [12], О. М. Веремейчик також датувала матеріали з експедиції І. І. Ляпушкіна післямонгольським часом [1].

К. М. Капустін у своїй статті проаналізував датування поселень з різних областей України і навів таку статистику: 15 поселень другої половини XIII– XIV ст., 10 поселень – XIV–XV ст., 1 поселення – XVI ст. Ці матеріали можуть вказувати, що сучасні села існують безперервно в основному з XVI ст. Поселення XIII–XV ст. розташовувалися в інших природних умовах (на низьких місцях), а у XVI ст. перемістилися на тераси. Поселень XVI ст. чисельно не менше, їх досить важко знайти через сучасну забудову та культурний шар XVII–XX ст., що їх перекриває. Розташування на берегах стариць у заплавах, на берегах річок та серед боліт – досить характерна риса для сільських поселень другої половини XIII–XV ст. на Чернігівщині. Це, з одного боку, була потреба сховатися у малодоступних місцях, з іншого боку – було зумовлено змінами клімату. За дендрологічними дослідженнями відомо, що відбулися суттєві зміни клімату (сурові зими). В умовах більш холодного клімату зменшується водність річок та боліт (частина води на Землі перетворюється на кригу та сніг, вмерзає у ґрунт, утворюючи вічну мерзлоту), навесні повені рідко досягали високих показників. Пізніше (зі зміною клімату та зникненням загрози татарських нападів) відбувається переміщення сіл на високі тераси, поселення майже зникають з території заболочених масивів. Перехід на високі тераси у XVI ст. підтверджують матеріали розвідок В. Є. Куриленка на території с. Мезин. Це вже вдруге (з XI ст.) населення підіймається на тераси та починає заселяти вододіли [15, с. 299-300].

Першою чвертю XIV ст. історики датують на Сіверщині використання підсічно-вогневої системи землеробства. За другу половину XIII ст. запустіла і знелюднена територія заросла лісом і займатися землеробством можна було тільки знищуючи ділянки лісу. Це означало регрес, що відбувся після монгольської навали. Достатньо поглянути на карту поселень домонгольського часу, щоб зрозуміти – на середину XIII ст. основні землі навколо Чернігова вже були розорані і мешканці займалися землеробством на староорних ґрунтах.

Слід окремо зазначити недосконалість хронології масового матеріалу, який можна знайти під час археологічних робіт. До 1991 р. післямонгольською керамікою майже не займалися. На сьогодні, якщо в матеріалах досліджень відсутній нумізматичний матеріал, то шари і об'єкти датуються досить широко, що значно ускладнює можливості історичних інтерпретацій та реконструкцій.

Коли немає можливості отриманими матеріалами вузько датувати археологічний комплекс, слід шукати випадки взаємного перекриття одних археологічних об'єктів іншими. Археологічними роботами на території Батурина вдалося зафіксувати досить рідкісний випадок взаємного перекриття двох жител. Стратиграфія фіксує нижнє, згоріле у пожежі 1239 р. житло, перекрите через короткий час котлованом верхнього житла, датованого другою половиною XIII ст. Такі стратиграфічні спостереження дозволяють говорити про продовження життя після погрому.

Однозначно можна стверджувати, що на Київщині та Чернігівщині кількість поселень скоротилася внаслідок монгольських походів на Південну Русь. Навіть при дослідженнях Смоленська археологи фіксують значний економічний спад та зменшення його території в результаті погрому Південної Русі [5].

Напевно, зі зменшенням населення села занепадали, а люди переселялися до більших поселень. Це, як правило, були залишки міст, де виживати було простіше, а на згарищах можна було знайти речі, власники яких загинули. Відсутність ремісників

(вбитих чи забраних у полон) і нових ремісничих виробів спонукала також шукати залишки знарядь праці на згарищах. Міста на тривалий час стали джерелом різноманітних матеріалів – це цегла-плінфа, свинець покрівлі церков, знаряддя праці, прикраси, деформовані вироби (як сировина для виробів нових). На поселенні Заплава другої половини XIII–XIV ст. біля с. Шестовиця у дослідженій споруді виявлені уламки плінфи від зруйнованих чернігівських церков [2]. На поселенні Селище біля с. Анисів знайдені уламки плінфи та свинцю від покрівель мурованих споруд. На городищі літописного Блистовита виявлено майже цілий лист свинцевої покрівлі з літерою на поверхні.

Забудова третьої чверті XIII ст. фіксується у Батурині на території Цитаделі, Фортеці та південно-східному посаді (на ділянках, наближених до Цитаделі). Керамічні матеріали з цих споруд мають аналогії з керамікою з інших міст Посем'я, зокрема з Рильська. О. М. Єнукова датувала час загибелі споруд з подібною керамікою 1275 р., тобто походом монголів на Литву через Курське Посем'я [3]. Південна частина Курського Посем'я знаходиться у лісостепу, тому відносини між осілим населенням та кочівниками періодично загострювалися, що знайшло відображення на сторінках літописів.

Краєзнавців цікавить питання, чи мають зв'язок села давньоруського періоду із сучасними населеними пунктами. Топоніміка, що збереглася, дозволяє стверджувати, що частина населення, незважаючи на всі катаклізми, проживала на Чернігівщині безперервно. В іншому випадку назви річок, ручаїв, городищ, та природних власних назв були б втрачені назавжди. Частина давньоруських назв селищ та урочищ втрачено, але основні назви міст та річок збереглися саме через безперервність життя.

Часом цього походу і датується припинення осілого життя на території Батурина. Пізніше у заплаві р. Сейм виникають тимчасові стоянки, що використовувалися населенням Сіверщини під час випасання табунів коней, риболовлі та лісових промислів. Документи підтверджують поширення бортництва на Сіверщині. Зона лісостепу в цей час входила до території «Татарської землі». Досить яскраво включення лісостепової частини Курщини до «Татарської землі» демонструє карта знахідок ординських предметів, складена А. Г. Шпилевим [11]. Монголи та підвладні їм кочові народи використовували степову та лісостепову території, що створювало постійну загрозу для осілого населення Русі. Ця нестабільність існування у зоні лісостепу призвела до появи тимчасових поселень. Вони були зручними для експлуатації природних ресурсів, але їх потрібно було швидко полишати при виникненні загрози. Використання територій кочівниками мало певну циклічність, обумовлену устроєм їхнього життя. Це дозволяло населенню Полісся використовувати природні ресурси лісостепової зони за відсутності кочівників. У давньоруський час переміщатися по території, випасаючи табун коней, через велику кількість поселень, було складно, а після їхньої загибелі у 1239 р. це стало можливим. Таке населення у писемних джерелах отримало назву бродників [21].

Територія Чернігово-Сіверського князівства до 1239 р. знаходилася у двох географічних зонах – Полісся та лісостепу. Монголи та підлеглі їм народи в результаті військових походів відвоювали територію і стали використовувати її у кочовому скотарстві. Після погрому Русі зона лісостепу увійшла до сфери кочування і отримала назву «Татарської землі». Це значною мірою позначилося на ступені небезпеки проживання у зоні лісостепу, у порівнянні із зоною Полісся. На думку В. В. Приймака, після другої половини XIII ст. на околиці Путивля відбулися зміни етнічного складу населення – поява кочівників та перехід слов'янського населення до

промислового «уходницького» типу господарства [19, с. 104]. Зміни у другій половині XIII–XIV ст. відбувалися не тільки у нижній та середній течії р. Сейму, а і у його верхів'ях – на Курщині. За даними археологів та географів, у цей час у басейні р. Тускарь відбувалося значне перегрупування населення зі значним демографічним спадом. Відбулося знелюднення та запустіння території за часи монгольського панування [26].

Життя на Сіверщині та навколо неї не припинилося навіть після значного скорочення населення. Мешканці навколишніх територій у процесі своєї діяльності просувалися Сіверщиною, у першу чергу річками Дніпро, Десна, Снов та Сейм. В теплі пори року можна було плисти на судах, а взимку пересуватися по льоду, на якому майже не було перешкод. Уздовж річок по їхніх корінних терасах здавна існували сухопутні шляхи, що дублювали шляхи водні. Менш важливі шляхи поступово заростали, подолати їх ставало все важче, як і знайти на дорозі місцевого провідника. Шляхи вздовж терас річок мали надійні орієнтири, перейти припливи можна було мілинами, що існували у їхніх гирлах, або старими гатями. Шляхами користувалися війська, посольства, торговці, паломники та місцеві мешканці. Під час проходження військ поновлювалися гаті, наводилися мости, вирубалися дерева. На річках, за свідченням дипломатичного посланця Г. Рубрука, при ординцях діяли спеціальні переправи. На основних шляхах уздовж річок існувала певна кількість поселень, жителі яких були під захистом монгольської адміністрації і забезпечували проїзд торговців та функціонування пошти.

Внутрішні конфлікти на монгольській території призвели до ослаблення влади ханів. Цим скористалися литовці, які, на думку Ф. М. Шабульдо, розширили у 50–60-х рр. XIV ст. межі своєї держави, що для населення цих територій «...носило характер освободження ... от ордынского ига...» [29, с. 65].

Чисельність поселень у лісостеповій зоні зростає з переходом територій під владу Великого князівства Литовського. У Батурині вдалося виявити і дослідити підкліт житла вже литовського часу. До того ж періоду відноситься і скарб, знайдений біля с. Обмачів, що складався з 30 празьких срібних монет та 2 срібних підвісок (закопаний у землю близько першої чверті XV ст.).

«Список городів руських далеких та близьких», що датуються кінцем XIV ст., вказує на існування міст (городищ) за часів Литовської держави: «...Київські гради:... Любечь, Навозь, а на Десні Чернігів, Омельники, Сновеск, Брянск, Ростовець, Унеятин, Новгород Северський, Трубчевск, Путивль на Сеймі, Рильск, Курск на Тускаре, Коршов на Сосне....». «Список міст Свидригайла», що датується першою третиною XV ст., містить у переліку Чернігів, Любеч, Рилеск, Стародуб, Трубческ, Новгород Северск, Куреск, Сновеск.

З військовими діями на певних територіях та зі шляхами пов'язані згадки основних населених пунктів на Чернігово-Сіверщині. Дорога вздовж Дніпра від Києва у Вишгороді перетинала р. Дніпро і йшла на північ через Навози (сучасне Дніпровське) та Любеч. На північний схід вздовж Десни дорога проходила від старого кордону через Морівськ, Слабин, Шестовицю, Чернігів, Перекоп (Брусилів), Блистову, Макошине, Сосницю, Путивськ, Новгород-Сіверський і далі на Брянськ і Верховські князівства. У Седневі було відгалуження дороги – по терасі р. Снов на північ до Горська та Стародуба [24]. У 1250 р. з Києва через Чернігів на Рязань проїздив митрополит. Цією дорогою (у зворотному напрямку) скористався митрополит Олексій, що вирушив у 1359 р. з Володимира у Київ. Він проїхав міста Калугу, Перемишль, Белев, Брянск, Стародуб, Чернігів, Київ [18]. У Макошині та

Сосниці було відгалуження дороги, що йшла терасою р. Сейму на Батурин, Конотоп, Путивль, Рильськ та Курськ. Саме з цими дорогами пов'язане існування згаданих у документах XIV–XVI ст. поселень.

Прикладом такої подорожі є опис мандрівки 1584–1585 рр. Мартина Груневега з Києва до Москви через Чернігів. Вийшовши водою з Києва 26 жовтня, 28 пройшли біля с. Щучин (ймовірно с. Жукін), 29 – Остер, 2 листопада досягли земель московського царства (у Морівську). Побули у Чернігові і виїхали з нього 6 листопада, увечері були у гирла р. Снов, 15 листопада доїхали до Новгорода-Сіверського, а 20 – до Случевська на р. Судості. Ось такі темпи поїздки з торговими товарами. Цікаві зауваження, зроблені про місто Чернігів (наявність 7 мурованих церков) та місцевості, з якої селяни на зиму тікали до міст. Описані події відбувалися після війни, а селяни бігли до укріплених міст через напади татар та козаків.

Чисельні історичні згадки поселень Сіверщини, їхніх князів та датування археологічних матеріалів подано у вигляді таблиці. Нас цікавить співставлення історичних відомостей та археологічних матеріалів і можливості, що з такого співставлення можуть бути отримані при подальшій роботі.

Таблиця 1. Історичні дати та датування археологічних матеріалів з Сіверщини

Назва поселення	Згадка у документах та літописах (в рамках зазначеного періоду)	Датування наявного археологічного матеріалу (в рамках зазначеного періоду)	Примітки
Навози	кінець XIV ст.; 1527 р.; 1552 р.; 1593 р.	–	власність Києво-Печерської лаври з XII ст.?
Любеч	I половина XIV ст.; 1387 р.; 1424 р.; 1471 р.; 1483 р.; 1500 р.; 1516 р.; 1542 р.; 1560 р.; 1580 р.; 1606 р.	XIV – середина XVI ст.; середина XVI – I половина XVII ст.	празький гріш поч. XV ст.; плінфа від храму? кахлі XV ст., XVI та першої пол. XVII ст.
Морівськ	1527 р.	II половина XIII ст.; XVI–XVIII ст.	прикордонна фортеця
Смолін	1496 р.	–	на місці старого городища
Слабин	1527 р.; 1616 р.	–	на місці старого городища
Шестовиця «Заплава»	–	II половина XIII–XIV ст.	поселення
Шестовиця в селі	кінець XV ст.; 1509 р.; 1527 р.; 1616 р.	–	на місці старого городища
Шерепи	1495 р.	–	поселення
Іванівка «Оборок»	1618 р.	XIV–XV ст.	поселення
Анісів «Селище»	–	II половина XIII ст.	поселення

Анисів «Іржавець»	–	XIV ст.	поселення
Чернігів	1239 р.; 1246 р.; 1250 р.; 1331 р.; 1359 р.; 1380 р.; 1393 р.; 1445 р.; 1503 р.; 1531 р.; 1584 р. 1618 р.	II половина XIII– XIV ст.; XV–XVII ст.	поховання XIV ст. у Благовіщенському соборі; скарб XV ст. на Цитаделі
Брусилів «Перекоп»	1527 р.; 1584 р.	II половина XIII– XV ст.	на місці старого городища?
Сибереж	1496 р.	–	на місці старого городища?
Велика Вісь	1527 р.	XIV ст.	поселення
Ковчин	1527 р.	II половина XIII ст.	на місці старого городища
Блистова	1523 р.	II половина XIII ст.	на місці старого городища
Макошине	1399 р.; кінець XV ст.; 1527 р.; 1618 р.	–	на місці старого городища
Мена	1408 р.	–	князь Урустай, на місці старого городища
Домашлин	1440 р.; 1527 р.	–	поселення
Сосниця	1527 р.	80-90 рр. XIV ст.	скарб монет кінця XIV ст. на місці старого городища
Мезин «Дзвінкове»	–	X–XVI ст.	поселення
Мезин «Церковна гора»	1552 р.	XIV–XVI ст.	поселення
Мезин «Школа»	–	XVI–XVII ст.	поселення
Путивськ	–	XIII–XIV ст..	на місці старого городища
Новгород- Сіверський	1331 р.; 1381 р.; 1393 р.; 1454 р.; 1499 р.; 1552 р.; 1584 р.; 1591 р.; 1604 р.	II половина XIII– XVI ст.	князівський стіл; муровані храми; карбування монети кін. XIV ст.; скарб монет XVI ст.
Случевськ	1584 р.	–	на місці старого городища
Трубчевськ	1379 р.; друга пол. XV ст.	II половина XIII – I половина XIV ст.	монети Золотої Орди; мурований храм; уділ кн. Требецьких з II половини XV ст.
Брянськ	1263 р.; 1285 р.; 1288 р.; 1356 р.; 1372 р. 1500 р.	II половина XIII– XVII ст.	князівський стіл; карбування монети у кін. XIV ст.; монастирі

Мглин	1389 р.; початок XV ст.; 1501 р.	II половина XIV–XVI ст.	на місці старого городища
Рогоща	1587 р.	II половина XIII–XIV ст.	на місці старого городища
Глухів	1239 р.; 1246 р.	XIV–XV ст.	князівський стіл; плінфа від храму
Рильськ	1241 р.; 1285 р.	II половина XIII ст. (до 1275 р.)	князівський стіл
Малий Листвен	1527 р.	I половина XVII ст.	на місці старого городища
Петрушин	–	II половина XIII–XIV ст.	поселення
Седнів Коронний замок	1375 р.; 1432 р.; 1437 р.; 1527 р.; 1618 р.	–	на місці старого городища
Седнів Трифонівщина	–	кін. XIV – поч. XV ст.	побудова нового городища; монети кінця XIV – початку XV ст.
Стародуб	1359 р.; 1379 р.; 1388 р.; 1397 р.; 1410 р.	XIV ст., XVI ст.	князівський стіл
Клочків	1527 р.	–	поселення
Горськ	1527 р.	–	на місці старого городища
Ніжин	1385 р.; 1514 р.	–	на місці старого городища
Ніжин «Ветхе»	–	II половина XIII–XIV ст.	поселення? монастир?
Фастівці	XIV ст.	–	поселення
Батурин	–	II половина XIII ст. (до 1275 р.); XIV ст.	на місці старого городища
Путивль	1283 р.; 1360 р.; кін. XIV ст.; 1470 р.; 1594 р.	II половина XIII–XV ст.; XVI–XVIII ст.	князівський стіл; мурований храм; монастирі; меч XIV ст.
Липовицьк (окол. м. Сум)	1283 р.	II половина XIII–XIV ст.	князь
Курськ	II половина XIII ст.; кінець XIV ст.	кінець XVI ст.	князівський стіл

Як помітно із таблиці, історичні події, зафіксовані в документах, вказують на існування життя в тих чи інших населених пунктах, а археологічні матеріали не завжди відповідають історичним фактам. Це в першу чергу зумовлено недостатнім ступенем дослідження того чи іншого поселення. Але є приклади і іншої невідповідності. Археологічні матеріали вказують на існування поселення, а згадок про це у писемних джерелах бракує. В обох випадках нові матеріали (як писемні, так і археологічні) можуть розширити наші знання. Залишається питання більш точного

датування масового археологічного матеріалу, що значно покращить знання про історію нашого краю. Розробку більш точного датування кераміки цього періоду слід визнати на майбутнє пріоритетним напрямком у роботі археологів.

Джерела та література

1. Веремейчик О. Розвідувальна експедиція І. І. Ляпушкіна 1947 р. на Чернігівщині. *Сіверянський літопис*. 2008. № 6. С. 40-47.
2. Веремейчик Е. Поселение «Пойма» около с. Шестовицы близ Чернигова. *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи*: зб. наук. пр., присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. Чернігів: Деснянська правда, 2007. С. 366-378.
3. Веретюшкин Р. С. Керамика средневекового Рязьска золотоордынской эпохи. *Российская археология*. 2005. № 4. С. 159-167.
4. Голубовский П. История Северской земли до половины XIV столетия. Киев: в университет. типографии, 1881. 201 с.
5. Гусаков М. Г., Соболев В. Е. Смоленск XIV–XV вв. Поиски археологической идентификации (к 600-летию Грюнвальдской битвы). *Русское наследие в странах Восточной и Центральной Европы*: мат. межгос. науч. конф., приуроченной к 600-летию битвы при Грюнвальде. Брянск: РИО БГУ, 2010. С. 391-393.
6. Єльніков М. Золотоординські часи на українських землях. Київ: Наш час, 2008. 176 с.
7. Жаров Г. В., Жарова Т. Н. Археологические разведки на Черниговщине. *Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр.* Київ, 2003. С. 116-117.
8. Жаров Г. В., Жарова Т. Н. Исследования на р. Убедь в 1999 году. *Археологічні відкриття в Україні 1998–1999 рр.* Київ, 2001. С. 20-22.
9. Жаров Г. В., Жарова Т. Н. Исследования на территории древнего Чернигова. *Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр.* Київ, 2003. С. 115-116.
10. Зайцев В. В. Монеты Корачевського княжества. *Русский сборник*. № 5. Брянск, 2009. С. 103-109.
11. Зорин В. В., Стародубцев Г. Ю., Шпилев А. Г., Щеглова О. А. Очерки истории Курского края с древнейших времен до XVII в. Курск, 2008. 336 с.
12. Капустін К. М. Археологічні пам'ятки Дніпровського Лівобережжя середини XIII–XV ст. (за матеріалами розвідок 40-х – 70-х рр. XX ст. *Сіверянський літопис*. 2012. № 3-4. С. 8-20.
13. Коваленко В. П. Итоги и задачи изучения древнего Чернигова. *Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики*. Сб. науч. ст. Киев: Наукова думка, 1991. С. 201-210.
14. Кулаковский П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). Київ: Темпора, 2006. 496 с.
15. Куриленко В. Є. Кризь безодню віків. Чернігів: Десна, 2016. 448 с.
16. Макаров Н. А. Урбанизация Северо-Восточной Руси в XI–XIII вв.: размеры городских территорий. *Гороховец и земли Окско-Клязьминского междуречья в XII–XVII вв.: история и археология*: мат. науч. конф. Москва, 2017. С. 11-24.
17. Медынцева А. А. Чара Владимира Давидовича. Проблемы археологии Южной Руси: мат. истор.-археол. сем. «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.» Киев: Наукова думка, 1990. С. 128-135.
18. Поляков Г. П. Брянское княжество в составе Великого княжества Литовского и Русского. К истории потери независимости и прекращения существования Брянского

княжества. *Русское наследие в странах Восточной и Центральной Европы*: мат. межгос. науч. конф., приуроченной к 600-летию битвы при Грюнвальде. Брянск: РИО БГУ, С. 438-444.

19. Приймак В. В. Путивльське удільне князівство Чернігово-Сіверщини. Полтава, 2007. 180 с.

20. Русина О. Україна під татарами і Литвою. Т. 6. Київ: Альтернативи, 1999. 320 с.

21. Ситий Ю. Зміни в характері занять населення нижнього Посем'я після монголо-татарської навали. *Батури́нська старовина*: зб. наук. пр., присвячений 300-літтю Батури́нської трагедії. Київ: Олени Теліги, 2008. С. 34-38.

22. Ситий Ю. М. Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Чернігова. Чернігів: «Десна Поліграф», 2013. 272 с.

23. Ситий Ю. М. Етапи заселення Чернігівського Задесення (спроба реконструкції процесу внутрішньої колонізації). *Україна і Росія в панорамі століть*: зб. наук. пр. на пошану проф. К. М. Ячменіхіна. Чернігів: Сіверянська думка, 1998. С. 38-50.

24. Сытый Ю. Два этапа сельскохозяйственного освоения Черниговского Задесенья. *История и археология Восточноевропейской деревни*: мат. II междунауч. конф. «Проблемы аграрной истории и археологии Восточной Европы» Брянск, 2013. С. 27-38.

25. Сытый Ю. Н. Археологические исследования территории князьего двора на Валу в 1986 г. *Чернігівські старожитності*: зб. наук. пр. / До 890-річчя першої писемної згадки про Борисоглібський собор у Чернігові. Чернігів: Десна Поліграф. 2015. Вип. 2 (5) С. 256-264.

26. Сычева С. А., Узянов А. А. История антропогенного влияния на природу Курского Посемья. *Антропогенная эволюция геосистем и их компонентов*. Москва, 1987. С. 105-120.

27. Черненко Е. Е. Чернигов и нашествие монголов в свете археологических исследований. *Stratum plus*, 2016. № 5. С. 83-98.

28. Черненко О. Є. Чернігів в епоху Золотої Орди за матеріалами новітніх археологічних досліджень. *Археологія Північно-Східної України: здобутки, сучасний стан та перспективи*: мат. III Всеукр. наук.-прак. кон. Суми, 2022. С. 107-109.

29. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. Киев: Наукова думка, 1987. 183 с.

30. Шекун А. В., Веремейчик Е. М. Селища IX–XIV вв. в междуречье низовой Десны и Днепра. *Чернигов и его округа в IX–XIII вв.*: сб. науч. тр. Киев: Наукова думка, 1988. С. 93-110.

Yurii SYTYI
(Chernihiv)

Planning of city territory of Chernigiv by archeological materials

Sivershchyna in 1239–1618 (based on archaeological material).

The article presents historical events and analyzes archaeological materials from Chernihiv-Siversk region for the period from 1239 to 1618. Dates from written sources and archaeological finds and complexes are compared. It is indicated that the mass archaeological material is not sufficiently worked out.

Key words: Sivershchyna, "Dark times", archaeological finds, paths.

Відомості про авторів

Бугера Ірина Сергіївна – молодша наукова співробітниця науково-просвітницького відділу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Ванжула Олена Миколаївна – заступниця генерального директора Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Васюта Олег Олегович – заступник завідувача відділу наукових досліджень печер та пам'яток археології Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Гаркуша Алла Броніславівна – завідувачка науково-просвітницького відділу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Гейда Ольга Сергіївна - кандидатка історичних наук, доцент, наукова співробітниця Чернігівського історичного музею імені Василя Гарновського.

Глухенький Андрій Анатолійович – завідувач відділу наукових досліджень печер та пам'яток археології Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Гучок Юлія Анатоліївна – молодша наукова співробітниця науково-просвітницького відділу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Дядечко Оксана Олексіївна – старший лаборант відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Ігнатенко Ігор Михайлович – науковий співробітник-консультант Державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна Археологічна Служба України» Інституту Археології НАН України.

Литовченко Олександр Леонідович – молодший науковий співробітник науково-просвітницького відділу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Миколайко Тетяна Анатоліївна – молодша наукова співробітниця науково-просвітницького відділу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Матвейчук Олексій Георгійович – інженер-програміст Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Михєєнко Наталія Анатоліївна – молодша наукова співробітниця відділу охорони, експлуатації та реставрації пам'яток Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Нижник Людмила Михайлівна – старша наукова співробітниця науково-просвітницького відділу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Новик Тетяна Григорівна – старша наукова співробітниця відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Перепелиця Алла Іванівна – молодша наукова співробітниця науково-дослідного відділу охорони пам'яток історії, культури та природи Національний історико-культурний заповідник «Чигирин».

Пилипів Лариса Анатоліївна – завідувачка відділу історії Берестецької битви Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви».

Рига Данило В'ячеславович – молодший науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Рижий Віталій Васильович – молодший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології Національної академії наук України.

Руденок Володимир Якович – краєзнавець.

Ситий Юрій Миколайович – старший науковий співробітник Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка.

Сергєєв Сергій Михайлович – науковий співробітник науково-просвітницького відділу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Травкіна Ольга Іванівна – кандидатка історичних наук, завідувачка відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Шугалій Олександр Сергійович – молодший науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Юхимчук Мар'яна Сергіївна – наукова співробітниця Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви».

Ясновська Людмила Василівна – кандидатка історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та краєзнавства Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка.

ДЛЯ ПРИМІТОК

Національний
архітектурно-історичний заповідник
«Чернігів стародавній»

ЧЕРНІГІВСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ

Збірник наукових праць
Випуск 8 (11)

Адреса редакційної колегії:

Національний архітектурно-історичний заповідник
«Чернігів стародавній»,
вул. Преображенська, 1, м. Чернігів, 14000, Україна
Тел.: (0462) 64-59-63, 64-59-64
Електронна пошта: oldcher@gmail.com
Веб-сайт: <http://oldchernihiv.com>

*Редколегія не завжди поділяє погляди авторів публікацій.
Автори несуть відповідальність за повноту й системність
висвітлення питання, достовірність фактичного матеріалу,
автентичність цитат і точність бібліографічних посилань.*

Редагування **О.М. Ванжула, І.С. Бугера**
Технічний редактор **О.М. Єрмоленко**
Комп'ютерна верстка, дизайн **І.С. Бугера**

Підписано до друку 17.07.2023.
Формат 60 × 84 / 8. Папір офсетний. Гарнітура Time New Roman.
Ум. друк. арк. 28,33. Ум. фарбо-відб 28,33. Обл.-вид. арк. 31,0.
Зам. 0043. Наклад 20 прим.

Видавець ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року
Тел. +38-097-385-28-13

Віддруковано ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»
14035, м.Чернігів, вул. Станіславського, 40